Ára: 950,– Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrássy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 4/A
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

Online: https://napvilagkiado.eu/termekkategoria/eszmelet/

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www. eszmelet.hu „Korábbi számok" menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetőek meg: goo.gl/b6ZmWm.
Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események" menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezzék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés" menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: https://www.patreon.com/eszmelet.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az *Eszmélet* folyóirat továbbra is fennmaradhasson –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448-00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

9 770865 213006 21130

ESZMÉLET/130

eszmélet

130

- In memoriam Lugosi Győző
- A szocializmus múltja és jövője
- TGM antitézise
- Párizsi Kommün – 150
- A NER emlékezetpolitikája

Eszmélet

Társadalomkritikai és kulturális folyóirat. Megjelenik évente négyszer.

Lugosi Győző emlékére. *(1952–2021)* 5

Szocializmus

Tütő László: **Kapitalizmus volt-e a „létező szocializmus”?**

A tanulmány a „létező szocializmus” jellegét elemzi, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy az leírható-e a kapitalizmus fogalmával. Magát a rendszert történelmileg két alapvető tényező határozta meg: a gazdasági és kulturális elmaradottság, illetve egy antikapitalista ideológiai és mozgalmi tradíció. A „létező szocializmus” és a jóléti (fogyasztói) kapitalizmus működése között jelentős hasonlóságok fedezhetők fel, ennek ellenére a kapitalizmus fogalmai nem alkalmasak (nem elégségesek) a „létező szocializmus” működésének értelmezésére. Ezt a formáció tehát nem sorolható a kapitalizmusok közé, indokolatlan államkapitalizmusnak nevezni 9

Wiener György: **A szocializmus világtörténelmi feltételei**

Az európai, korai szocializmusok kudarca nem cáfolja, hanem paradox módon igazolja a materialista történetfelfogás tudományos érvényességét. Hogyan? Legátfogóbban azért, mert egy nem korai-nyers és nem helyi jelentőségű áttörés a *Grundrisse*ben leírt új termelési mód előfeltételeinek meglétét involválja. Azt, hogy a tőkés termelési mód túlélje önmagát. Ez pedig szerzőnk szerint ellenőrizhető, az átlagos profitráta süllyedő tendenciájának, illetőleg a hosszú hullám elmélet empirikus tesztelésén keresztül 26

Tromf

Szigeti Péter: **Kommentárok marxista teljesítményekhez: TGM és Wiener György**

A hazai marxizmus két, kiemelkedő felkészültségű szerzőitől született komoly munkát kommentál az írás. Noha igencsak eltérő műfajokról van szó, azonban mind a tanulmány (W. Gy.), mind pedig a szerzőjük húsz éves munkásságának legjavát tartalmazó esszékötet (TGM) azonos témákat is kifejt: a reálisan létezett szocializmus/államkapitalizmus minősítés kérdéseit és ezen rendszerek tapasztalatainak értékelését, illetőleg a kapitalizmus meghaladásának feltételrendszerét mindketten értelmezik. Érdemes követni, hogy mire jutottak. Termékeny következtetések adódnak 61

Krausz Tamás: **TGM Antitézise**
A szerző rövid írásában Tamás Gáspár Miklós legújabb, *Antitézis* című tanulmánykötete kapcsán fogalmaz meg néhány kritikai észrevételt, elismerve a szerző kiváló – és egyedi – stílusát, (történet)filozófiai tudását, olvasottságát. A politikai és elméleti vita fő pontjai természetesen nem új keletűek. Hogyan ragadható meg a reálisan létezett szocializmus mint történeti formáció? Államszocializmus vagy államkapitalizmus? De nemcsak a múltról van szó, hanem a jelen és a jövő problémáiról is: antikapitalista, forradalmi cselekvés vagy tett nélküli moralizálás? Krausz Tamás és TGM eltérő válaszokat adnak a történelem eme ellentmondásokkal terhelt kérdéseire..... 78

Történelem

Zima Richárd: **Az államszocializmus és '56 emlékezetpolitikája az Orbán-rendszerben**
A rendszerváltás utáni magyar emlékezetpolitika a 2010-es kormányváltást követően megváltozott, hangsúlyai alapjaiban eltolódtak. Látható, hogy a rendszerváltáskor meghatározott és az azt követő két évtizedben irányadó múltszemlélet, amely ugyan a kezdetektől fogva ambivalens módon kezelte az államszocializmus történetét, ekkor változott meg alapjaiban. Ennek sarokpontja az '56-os felkelés eljelentéktelenedése, amely a rendszerváltástól a második Orbán-kormány kezdetéig legitimációs bázisként szolgált. A tanulmány ennek az emlékezetpolitikai fordulatnak az okait és megjelenéseit veszi számba, folyamatként bemutatva a rendszerváltást követő évtizedek emlékezetpolitikai aktusait..... 91

Marcello Musto: **A Párizsi Kommün, a lehetséges alternatíva**
A Párizsi Kommün alatt olyan politikai rendszer kiépülése kezdődött meg, amely a közéleti szférát a kisszámú elit és a hivatásos funkcionáriusok terepéből a nép tömegei aktivitásának színterévé alakítja. A közéleti tevékenység középpontjába az alávetett osztályok legégetőbb problémáinak megoldását célzó társadalmi reformok végrehajtása került. A Kommün története példázza, hogy a demokratikus társulások egyesülésén alapuló társadalom nem puszta vágyálom, ugyanakkor felvillantja egy ilyen társadalmi-gazdasági rend előtt tornyosuló nehézségek nagyságát is..... 113

In memoriam

Lugosi Győző munkásságának bibliográfiája, 1979–2021..... 122

Lugosi Győző: **Szekták, kultuszok, új vallási mozgalmak …** 126

Arcok

Gagyi Ágnes: **Tudásmonopólium és baloldali idealizmus.** *Előszó Barbara és John Ehrenreich* Az újbaloldal. Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról *című tanulmányához*
Ez az cikk előszó John és Barbara Ehrenreich *Az újbaloldal* c. tanulmányának magyar fordításához. A tanulmányban Ehrenreichék a második világháború után kialakult USA-beli középosztály politikai potenciálját elemzik, különös tekintettel a 60-as évek

végére radikalizálódó középosztálybeli újbaloldalra. Ehrenreichék *professzionális-menedzseri osztály* fogalma és a középosztálybeli baloldaliság korlátaira vonatkozó megjegyzései ma újra felszínre kerültek a 2008 után kibontakozó nyugati középosztálybeli baloldalról zajló vitákban 138

Barbara Ehrenreich – John Ehrenreich: **Az újbaloldal.** *Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról.*
Az amerikai szerzőpáros az újbaloldal felemelkedését és bukását vizsgálja a hatvanas-hetvenes évekbeli Egyesült Államokban. Kapcsolódva a 127–128. lapszámban megjelent tanulmányukhoz, a baloldali radikális mozgalmak különböző irányzatait és korszakait a következő oldalakon is e mozgalmak osztályalapjával, a professzionális-menedzseri osztállyal összefüggésben vizsgálják. Elemzésük szerint az újbaloldal kudarcának fő oka az volt, hogy e politikai mozgalom nyílt összeütközésbe került származási osztálya, a PMO osztályérdekeivel. Amikor írásuk végén a kiutat keresik, az újbaloldal keserű tapasztalataiból kiindulva, abból tanulva kívánnak javaslataikkal hozzájárulni egy valóban széles alapokon nyugvó antikapitalista mozgalom felépítéséhez 152

Interjú

Moszkvát megalázták a szövetségesei. *Igor Dmitrov és Viktor Alksznyisz beszélgetése* 174

Olvasójel

Zdenyák József: **Kinek az osztálykompromisszuma?** *Megjegyzések Scheiring Gábor* Egy demokrácia halála *című könyvéhez* 191

Soós Kinga: **Koncentrikus körök az ellenállás körül.** Losoncz Alpár: *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok.* Budapest–Újvidék, Napvilág – Forum Könyvkiadó Intézet, 2020 199

Borítókép: Népszavazás a Szovjetunió fennmaradásáról, 1991. március 17.

Következő számunk tartalmából

- Lukács György öröksége
- Az Amerikai Birodalom
- Neoliberalizmus: a svájci iskola
- Eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon
- Az idealizált „polgár” mítosza

Az *Eszmélet* szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Lugosi Győző emlékére

(1952–2021)

Lugosi Győző történész, társadalomtudós, tanár, népművelő, szerkesztő, az ELTE nyugalmazott egyetemi docense 2021. április 7-én, Covid-19-fertőzés következtében elhunyt. Felfoghatatlan veszteség, nem csak családja, barátai, kollégái, tanítványai, szerettei számára. Fájdalmas űrt hagyott maga után az *Eszmélet* szerkesztőségében is, amelynek 28 éven át volt szerkesztője, olvasószerkesztője, és amelyet mindvégig szívügyének tekintett. Ilyenfajta elkötelezettségre kevés példa akad a folyóiratok hazai történetében. Aki ismerte Győzőt, pontosan tudja, hogy nála ez nem is működhetett volna másképpen. Amit csinált, azt teljes szívvel és odaadással csinálta. Különösen igaz ez az *Eszmélet*re, az ügyre, amelyet a folyóirat alapítása óta képvisel, és amellyel Győző maradéktalanul azonosult. Ezért nem érezte sohasem tehernek az olvasószerkesztés gyakran igen fárasztó munkáját – ő mindenkor a lap által megjelenített szellemi-társadalmi célokért és a fiatalkora óta felvállalt ügyért dolgozott.

Győzőnek rengeteg elfoglaltsága mellett jutott ideje a családjára. Gyermekei – szám szerint öt – tudják bizonyítani. Írhatnánk azt is: a családja mellett rengeteg dologra jutott ideje. Mint közéleti ember számos funkciót betöltött amellett, hogy energiáinak óriási részét az *Eszmélet*ben „kamatoztatta". Hosszú ideig volt a Kossuth Klub igazgatója, a Szabad Sajtó Alapítvány kurátora, elvállalta a Lukács Archívum Nemzetközi Alapítvány alelnöki pozícióját, a József Attila Szabadegyetem szervezését és számos más társadalmi funkciót.

Túlzás nélkül állítható, mindig a szegények, a kirekesztettek, az elnyomottak, az üldözöttek oldalán állt. Nem vezették karrierista szempontok, sem nárcisztikus szereplési ambíciók – úgy is mondhatnánk, nem korunk hőse volt.

Sok minden érdekelte, sok mindennel foglalkozott. A világrendszerelmélet, mindenekelőtt Samir Amin, és a filozófus Mészáros István volt a két fő vonatkoztatási pontja. Fiatalkorától hatott rá a francia

felvilágosodás és a racionalizmus – a francia marxista hagyomány egésze. Az országhoz személyesen is nagyon kötődött, kiválóan tudott franciául.

Fő érdeklődési köre a „Közel-Kelet" és Észak-Afrika volt, de írt lényeglátó, kritikai tanulmányokat az üzleti vállalkozásként működő kisegyházakról, a marxista elmélet némely összefüggéséről és a rasszizmusról. Írásait át- meg átszövi a társadalmi egyenlőség és szabadság megvalósítása iránti mély és őszinte elkötelezettség.

Természetszeretete és állatbarátsága közismert volt. Szabadidejében szívesen járt gombászni, remek gombaszakértőnek számított. Szívesen és jól főzött, gyakran látta vendégül barátait, kollégáit, hiszen a közösségi élet nemcsak a közéletben számított neki, hanem saját kis körében is nagyon sokat tett ezért.

Győzőről nem lehet tárgyszerű nekrológot írni. Olyan tudósember volt, akit nem lehetett nem szeretni: mélységes alázattal és tisztelettel közeledett a tudományhoz, nagy érdeklődéssel és szeretettel fordult tanítványai felé, tele volt segítőkészséggel, érzelmekkel és tudásvággyal, őszinte kíváncsisággal mások és a világ iránt. Nem véletlenül szerették oly sokan: az az ember volt, akihez nem lehetett érzelemmentesen, „tárgyilagosan" viszonyulni. Soha nem tolta magát előtérbe. Csendes volt, türelmes, békés természetű, ugyanakkor határozott, vitakész, világlátását, tudományos meggyőződését mindig felvállaló tanár és társadalmi aktivista, régi kifejezéssel: mozgalomszervező.

Ugyanakkor, mint érzelmes ember, részben védtelen is volt a környezetében vele szemben megnyilvánuló, rossz szándékú törekvésekkel. Volt benne bizonyos naivitás. Kiben nincs? Ha valakibe „beleszeretett", abba belelátta a jót, hogy azután néhány esetben csalódásában nagyon „kiszeressen" a még oly jó barátból is. De nem volt sértődős – sőt, nagyon tudott vitatkozni, nagyon tartotta magát, volt lelkiereje hozzá. Mindig megvédte az *Eszmélet* és saját becsületét, s akik – okkal vagy ok nélkül – megsértődtek rá, azok sem kérdőjelezték meg soha hozzáértését, az ügy iránti elkötelezettségét.

Nagyon tudott szeretni. Gyűlölni nem tudott. Csak a gyűlöletet gyűlölte. Nem állhatta a társadalmi kirekesztés, az egyenlőtlenség semmilyen típusát. Gyűlölte a romagyűlöletet, a romák melletti kiállása legendás volt. Mint a Kossuth Klub igazgatója, a társadalmi kulturális öntevékenység, a felnőttnevelés legjobb hagyományait követve felkarolta a roma művészeket, kiállítást szervezett, Szentandrássy Istvánnak egy albumát is segített kiadni.

Harcolt a kirekesztés minden formája ellen. Meggyőződéses antifasiszta volt, ezt a szellemiséget a Kossuth Klub igazgatójaként is érvényesítette. Emberségéből s szakmai elkötelezettségéből adódóan gyűlölte az antiszemitizmus, az iszlamofóbia, a ruszofóbia, egyszóval a rasszizmus minden formáját, amit az „osztálytudatosság" lerombolásaként értelmezett: a nacionalizmust és a neoliberális globalizmust egyazon érem két oldalának látta. Szaktörténeti kutatásai alapján tökéletesen tisztában volt e jelenségkör világtörténelmi gyökereivel. A világrendszer hierarchikus, elnyomó szerkezetét felkészült „tiers mondista"-ként nemcsak megismerte, hanem erős kritikai és szerkesztői odaadással bírálta is. Különösen nem szívelte azokat az „eurocentrikusokat", akik természetesnek és jogosnak tekintik a „kollektív Nyugat" világ fölötti uralmát, s akik mindezt a demokrácia és az emberi jogok zászlaja alá helyezik.

Győző életében nem voltak drasztikus fordulatok, baloldali érzelmű ember volt egész életében, marxista meggyőződésén a rendszerváltás sem változtatott. Sohasem tagadta meg a múltját, inkább büszke volt rá, nem volt mit meggyónnia. Világéletében egyenes ember volt, kerülte a „kurzuslovagokat". Nem házalt soha kitüntetésekért – meg is vetette az ilyesmit.

Szinte egész életében egyetlen munkahelyen dolgozott, az ELTE bölcsészkarán. Tanítványai tisztelték mint igazi tanárembert, aki

mindent megtett azért, hogy egyengesse útjukat – sokan közülük ezt nagyon megható módon dokumentálták is. Különösképpen mi, a szerkesztő és tanácsadó kollégák és barátok ragaszkodtunk hozzá, mert minden munkát elvégzett, sokat helyettünk is.

Mindannyian szerettük, tehát nehéz tőle búcsúzni.

Győző barátunk életpályája lezárult. Most mindenekelőtt az *Eszmélet* szerkesztőségére hárul a felelősség és kötelesség, hogy munkásságának értékeit, szervező és társadalmi tevékenységének eredményeit számbavegye, továbbgondolja és erősítse az elesettek, az elnyomottak, a társadalom dolgozó és kirekesztett többségének érdekében. Hitvallása: *a kapitalizmus a maga népirtó karakterével nem mindig volt és nem is lesz mindig.* Győző ezért szentelte életét a közösségi társadalom megvalósítása ügyének – ez vezérelte magánéletében és társadalmi szerepvállalásában is. Ez volt az ő ügye és a mi ügyünk, amelyet az *Eszmélet* és Győző számos tanítványa is továbbvisz.

Az *Eszmélet* szerkesztői és tanácsadói

Kapitalizmus volt-e a „létező szocializmus”?[1]

Az 1917-tel kezdődő, a második világháború után Európa keleti részén kiszélesedő és a Szovjetunió megszűnésével lezáruló társadalmi kísérlet (az ún. „létező szocializmus”) megjelölésére nagyon különböző kategóriákat használtak, használnak.

– *Szocializmus.* Így szerepel pl. a „szocializmus egy országban”, „szocialista világrendszer” kifejezésekben.

– *Kommunizmus.* Ezzel az elnevezéssel főleg az apologetikus pártnyelvben, illetve az ellenséges elkötelezettségű ideologikus politikai és sajtónyelvben lehet találkozni.

– *Posztkapitalizmus,* posztkapitalista társadalom. Leginkább trockista kötődésű körökben fordul elő. Annak a tudatosítására szolgál, hogy nem tekintik sem kapitalizmusnak, sem szocializmusnak: olyan antikapitalizmus, amely nem jutott el új, önálló társadalmi berendezkedésig.

– *Átmeneti korszak* („politikai átmeneti időszak”), a szocializmushoz való politikai átmenet. Elméleti elemzésekben gyakori megnevezés. Lényege, hogy ellentétes (polgári és posztpolgári) tendenciák küzdelmeként értelmezik, amelyben a politikai hatalom az utóbbit, az újat segíti.

– Az *államszocializmus* kategóriát eredetileg teoretikus megközelítésekben használják, annak érdekében, hogy egyértelműen elhatárolják a fennállót az elméleti értelemben vett, civiltársadalmi (vagyis tanácsrendszerként, önszerveződésként, önkormányzásként felfogott) szocializmustól. (Megjegyzendő, hogy maga a „létező” jelző is arra utal, hogy a nem létező – elméleti értelemben vett – szocializmussal szemben, illetve helyett „létezik”.) A köznyelvben az 1990-es években honosodott meg.

– *Államkapitalizmus.* Szélesebb körökben inkább csak a történelmi kísérlet felszámolását követőn elterjedő megnevezés. Egy jellegzetes példa. Teoretizáló baloldali angol politikusok hirdették 1990 táján: a

kísérlet bukásával annyi történt, hogy ezekben az országokban magánkapitalizmus váltotta föl az államkapitalizmust. A dolog pikantériája, hogy 1990-től olyanok körében is meghonosodott a kifejezés, akik egy elméleti értelemben vett szocializmus hívei, és a történelmi kísérlet (mint elvi lehetőség) lezárulását vereségként élik meg. Nyelvi eszközzel (kategóriacserével) próbálják enyhíteni a kudarc, a veszteség érzését („savanyú a szőlő").

*

A „létező szocializmusok" működését történelmileg tekintve két döntően fontos tényező határozza meg: a *gazdasági és kulturális elmaradottság*, illetve egy *antikapitalista ideológiai és mozgalmi tradíció.* Ennek megfelelően, egyidejűleg jelentkezik a nyugati országokhoz való felzárkózás igénye, valamint az a követelmény, hogy a hagyományos tőkés módszerek mellőzésével menjen végbe az ún. „eredeti szocialista felhalmozás". Az eredmény: egy sajátos *antikapitalista tőkésítés.* Ezért nem meglepő, hogy a „létező szocializmus" újratermelési folyamatát duális szerkezetű funkcionális kötöttség jellemzi.

Struktúraelemzés esetén – nem kis mértékben az említett történelmi-genetikai meghatározottságok függvényeként – specifikus kettős követelmény mutatkozik: egyrészt a *gazdaságfejlesztés (felhalmozás),* másrészt egyfajta *általános létbiztonság* megteremtésének (a legalapvetőbb fogyasztói igények általános, ezért központilag dotált, karitatív kielégítésének) feladata. A nemzetgazdaság felhalmozási (beruházási, műszaki fejlesztési, tartalékképzési stb.) funkciója előfeltételezi a fedezetül szolgáló többletérték (tőke) megtermelését és realizálását. E többletérték elvileg két úton hozható létre: 1. a dolgozók által végzett önkéntes többletmunka (közvetlen ellenszolgáltatás nélküli munka) formájában; 2. munka és tulajdon elválasztottsága esetén a dolgozóktól – indirekt vagy direkt módon – megkövetelt többletmunka (közvetlenül meg nem fizetett munka) formájában. A második esetben a termelési eszközök – ökonómiailag tekintve – magántulajdonként (állami magántulajdonként) működnek: a termelési folyamat egészét (így annak tartalmát) a dolgozóktól elkülönült intézmények határozzák meg. A többletértéket előállító bérmunkások alkalmazása – a gazdasági funkció szempontjából – a tőkeviszonnyal analóg. (Bérmunkás mindenki – így a mérnök, a gazdaságirányító stb. is –, aki bérmunkásfunkciót lát el: bármily csekély mértékben, akár közvetetten, részt vesz a nemzetgazdasági szintű többletérték létrehozásában!)

A gazdasági-gazdálkodói megfontolások növekedésorientált stratégiát írnak elő, aminek célja – végső soron – megegyezik a klasszikus öntörvényű piacgazdaság céljaival. De a „létező szocializmusban" a gazdasági növekedés eszközeként csak részben a piaci, részben viszont adminisztratív eljárások jönnek számításba. Az ökonómiai folyamatokat gyakorlatilag egy korántsem önszabályozó, hanem erősen korlátozott működésű, *adminisztratív piac* közvetíti, amelyben sem a munkaerőpiac, sem az árupiac immanens logikája nem érvényesül szabadon. A piaci mozgásokat az értéktörvény nem általánosan szabályozza, de a keresletnek és a kínálatnak többnyire befolyása van az árak alakulására. Tehát – jóllehet csak korlátozottan érvényesülnek a piac törvényszerűségei – a piaci viszonyok szerepe a gazdasági folyamatokban részlegesen megőrződik. Növekedésorientáltság és adminisztratíve szabályozott piac együttélésének kettős következménye van. 1. Növeli a gazdasági lehetőségeket, hogy a nemzeti erőforrásoknak csaknem egészét mozgósítani képes állam tevékenysége helyettesíti a vállalkozók gazdálkodói funkcióját. 2. Rontja a gazdaságossági mutatókat, hogy az állami közhatalom – mint a társadalmi termelési eszközök monopoltulajdonosa – nincs rákényszerítve a termelékenység optimális növelésére, illetve az önköltség minimalizálásra.

A nemzetgazdasági szinten jelentkező többletérték részben direkt állami, részben vállalati-szövetkezeti, részben magánvállalkozói nyereségek formájában képződik. Az ökonómiai értelemben termelő (azaz a nemzetgazdaság egésze számára többletbevételt biztosító, ezáltal a nemzetgazdaságot fejlesztő) tevékenységet végző bérmunkások használati javak (termelési eszközök, fogyasztási cikkek, szolgáltatások) előállításával egyúttal többletértéket is termelnek. A többletérték felhasználásáról, fejlesztésre, illetve felélésre (nem termelő foglalkozások finanszírozása, szociális helyzetek kompenzálása stb.) történő elosztásáról nem a dolgozók döntenek. A vállalati és magánnyereség túlnyomó részét az állami közhatalom elvonja – döntően ez alkotja az állami költségvetés fedezetét. A nyereségek egy kisebbik hányadát nyereségrészesedésként osztják fel, illetve – magánvállalkozás esetében – a vállalkozónál marad.

Főképpen a gazdasági-kulturális elmaradottság, alulfejlettség magyarázza, hogy a „létező szocializmus" országaiban a hatalomátvételt követően a kapitalizmusnak elsősorban bizonyos humán szempontokra hivatkozó ideológiai és gyakorlati kritikája kerül előtérbe. Ez olyan tényezők ellen irányul, mint a tőkés magántulajdon, az

osztály-kizsákmányolás, a társadalmi igazságtalanság (egyenlőtlenség). E bírálatokban elsődlegesen nem a tőkés rendszer gazdasági meghaladásának célkitűzése fogalmazódik meg: középpontban a puszta kapitalizmusellenesség áll. Sőt, ez a humanista ideológiájú antikapitalizmus egyfajta „ökonómiaellenességet" is jelent. A piacgazdaság módszereinek elutasítása, tagadása itt sokszor azonossá válik az általában vett termelékenységi, hatékonysági kritériumok háttérbe szorulásával. Az emberi szempontok, humán elvek nevében történő érvelés végső fokon a gazdasági-gazdaságossági megfontolásokkal való elvont ellentétként rögződik.

Az említett országokban tehát egyszerre (illetve a kettős – ökonómiai és ideológiai – kötöttség miatt egymástól elválaszthatatlanul) jelentkezik a kapitalizmuspótló gazdasági (tőkésítési) feladatok végrehajtásának követelménye és az ennek ellentmondó antikapitalista ideológia, valamint gyakorlat. A gazdaság hagyományos logikájából szervesen következne egy sor olyan jelenség, mint a termelékenységcentrizmus, a nyereségek maximalizálására való törekvés, a fizetőképes szükségletek (akár luxusigények) preferálása stb. Bizonyos ideológiai elvek viszont – az emberi szempontok elsőbbségének nevében – kizárják, hogy egy tisztán ökonómiai (közvetlen gazdaságossági, nyereségvezérelt) racionalitás logikája érvényesüljön. Ezek a humán szempontok az alapszükségletek általános kielégítését, a teljes foglalkoztatottság (részben mesterséges, erősen gazdaságtalan állásteremtés révén történő) biztosítását, a közszükségleti cikkek, egészségügy, oktatás állami dotálását és ezekhez hasonló intézkedések végrehajtását írják elő. Az ideológiai célkitűzések a társadalmi igazságosságra, általános érdekre hivatkoznak az egyéni és csoportérdekkel szemben – igyekezve ez utóbbiak érvényesítését különböző eszközökkel visszaszorítani.

A nemzeti javak felhalmozás-orientált, illetve ideológiailag motivált (szociális-jóléti) felhasználása alapvetően eltérő megfontolások szerint történik: a kétféle tevékenység immanens logikája ütközik egymással. Mivel a felhalmozás és a karitativitást igénylő olcsó szükséglet-kielégítés feladata egymással ellentétes gazdálkodási eljárást feltételez, ellátásukra szükségképpen más intézménytípus alakul ki. A két alapvető funkció között létrejött „munkamegosztás" következtében két különböző integráció (közösség) szerveződik – a társadalmasodás eltérő formáit képviselve. Azt a tőkésítési logikát követő integrációt, amely – nemzetgazdasági szintű többletérték előállításával – a felhalmozás alapfeltételéről gondoskodik, elterjedt szóhasználattal *tőkeközösség* néven foglalom össze.

A tőkeközösség – a mindenkori adminisztratív korlátokon belül – a piac (a munkaerőpiac és az árupiac) közvetítésével, pénzkapcsolatok által létesít társadalmi összefüggésrendszert az egyének között. E közösség tagjának az számít, aki részt vesz a nemzeti tőke gyarapításában, és ezért bér jellegű vagy nyereség jellegű jövedelemre tesz szert. (Az egyének és intézmények közötti gazdasági jellegű kapcsolatok garantálják a bérmunkaviszonynak mint a társadalmasodás ökonómiai közvetítettségű formájának fennmaradását.) A tőkeközösségnek nevezett integráció tehát nem a jövedelmek tőkeeredete, hanem nemzeti tőkefunkciója alapján szerveződik.

A többletértéket létrehozó bérmunkás munkavállalóként, gazdasági magánegyénként válik a tőkeközösség tagjává. Mint az ökonómiai növekedésre szerveződő tőkeközösség tagja munkabért kap, így módja nyílik arra, hogy vásárlóként bekapcsolódjon az árupiac működésébe. Az állami tulajdonban levő termelési eszközök produktív tőkeként való hasznosításán – mint primer formán – túl a nyereségorientált tevékenységek további változatai (kereskedelmi, banki, szövetkezeti tevékenység, idegenforgalom, magánszektor stb.) szintén növelik a nemzetgazdaság bevételeit. Mivel az ezeken a területeken dolgozók is gyarapítják az állami forrásokat, szintén megjelennek a nemzeti tőkeközösség tagjaiként.

Az ideológiai elvekből a tőkeközösségétől eltérő megfontolások adódnak, ezért a tőkeközösség mellett szükségképpen kialakul és a karitatív állami újraelosztás következtében folyamatosan újratermelődik egy másfajta integráció is.

Az ideológiai szempontok címzettjei nem a munkavállaló magánegyének, hanem a társadalmi-politikai rendszer normatíváit betartó állampolgárok. Ők – a kialakult ideológiai és gyakorlati tradícióknak megfelelően – igényt formálhatnak (egyebek mellett) a következőkre:

– viszonylagos gazdasági és társadalmi egyenlőség megvalósítása;

– viszonylagos anyagi és kulturális esélyegyenlőség megteremtése;

– a munkához való jog mindenki számára történő biztosítása;

– a legalapvetőbb fogyasztói szükségletek központilag dotált kielégítése;

– bizonyos kollektív szolgáltatások (egészségügy, oktatás) ingyenes – vagy legalább kvázi ingyenes – ellátása;

– a gyermekekről, öregekről és betegekről való társadalmi gondoskodás.

A felsorolt individuális és csoportigények – nyílt vagy rejtett csatornák révén történő – képviselete azokra a történelmileg részben vál-

tozó, cserélődő intézményekre (szakszervezet, párt, különböző jóléti és kulturális intézmények stb.) hárul, amelyek a termelési eszközök kollektív tulajdonára hivatkozva, a deklarált antikapitalista ideológia elveit képviselik. Ezek a szervezetek a tőkeközösséggel szemben (ugyanakkor annak létezését elfogadva és eredményességére támaszkodva) működtetnek valamiféle többé-kevésbé intézményesült *szociális közösséget,* amely az említett szempontok nevében arra törekszik, hogy a tőkeközösség és a felhalmozási kritériumok megkerülésével társadalmasítson. Ennek megfelelően a piaci logika érvényesülését gyakorlatilag is keresztezik bizonyos ideológiai megfontolások. A fenti értelemben vett szociális közösség igyekszik beavatkozni az ökonómiai folyamatokba: a tőkeközösség logikájának szabad érvényesülését a jövedelmek és az árak befolyásolásával (juttatások, kvázi ingyenes szolgáltatások, dotációk stb. kikényszerítésével) korlátozza.[2] Ezáltal – áttételes módon – fizetőképessé teszi magát: mintegy a fizetőképesség tőkeeredetű formája mellett annak szociális eredetű formáját létrehozva. A szociális közösségbe mindazok beletartoznak, akik bármilyen formájú társadalmi juttatásban (központilag támogatott áru-, illetve teljesen ingyenes javak fogyasztásában) részesednek. Tehát gyakorlatilag ide sorolódik minden állampolgár (sőt – paradox módon – a dotált árut vásárló, szolgáltatást igénybe vevő külföldi is).

A szociális közösség lényegében nem termelő, nem gazdálkodó, hanem elosztási (újraelosztási) közösségként funkcionál – a társadalmasodásnak egy sajátos, „ideológiai" bázisú, karitatív formáját megvalósítva. Ennek létezését (az állami közhatalom szociális-jóléti kiadásait) indokolatlan lenne pusztán kormányzati jóindulatra visszavezetni. A szociális-jóléti kiadások mögött fel kell tételezni bizonyos társadalmi erőt (szociológiai tényezőt). Míg az állami közhatalmat működtető kormányzat számára a tőkeközösség teremti elő a tevékenységéhez szükséges anyagi alapot, addig társadalmi bázisát, tömegbázisát elsősorban a szociális közösség folyamatos újratermelődése biztosítja. Az állami közhatalom tehát kettős kötöttségű: mindkét közösség szempontjait kénytelen figyelembe venni, ugyanakkor – értelemszerűen – mindkét közösség törekvéseit korlátozni.

A korábbi fejtegetésekből kitűnik, hogy tőkeközösség és szociális közösség működésének logikája alapvetően eltérő – így együttélésük szükségképpen nem szervesül, hanem egymás melletti, egymást kiegészítő marad. Ebből viszont állandó konfliktushelyzet származik, és a pillanatnyi erőviszonyok döntik el, hogy valamely konkrét kérdésben éppen melyik elv preferálódik, és milyen mértékben.

Az államot gyakorlatilag irányító kormányzati hatalom a mindenkori erőviszonyok függvényében teremt relatív összhangot, ismétlődő kompromisszumokat a két közösség konfliktusában. Kizárt azonban, hogy stabil mozgásformát, harmonikus egyensúlyi állapotot hozzon létre az ellentétes logikájú elvek érvényesítése számára: a felhalmozásorientált termelési és az ideológiai (szociális) megindoklású elosztási igények, a sajátosan ökonómiai és a különböző karitatív, szociális intézmények csak egymás rovására, a másik logikájának tagadása árán képesek létezni.

Ugyanakkor a két közösségnek nemcsak konfliktusa, hanem egymásra utaltsága is nyilvánvaló. Ez az összefüggés lehetőséget ad arra, hogy az állami közhatalom számottevő mértékben leváljon mindkét közösség közvetlen logikájáról, és tevékenysége mindenekelőtt a rendszer egészének konszolidálására, politikai stabilizálására irányuljon. E funkciója következtében nagymérvű függetlenségre tesz szert mindkét, szociológiailag behatárolható közösséggel (ezek szempontjaival, normatíváival) szemben, és relatíve önálló, harmadik alapvető struktúraképző tényezőként jelenik meg a társadalmi palettán.

Az *állami közhatalom* (a kormányzati hatalom) olyan társadalompolitikát folytat, amely egyidejűleg képviseli – egy határig figyelembe veszi és részlegesen érvényre juttatja – mindkét közösség szempontjait (ezért sem kielégítő a társadalmi újratermelési folyamat szerkezetét gazdaság és politika – a bennük tapasztalható funkciómegoszlásoktól elvonatkoztató – kettősségével magyarázni). A hagyományos állami tevékenységek mellett egyfajta egyensúlyozó, a két közösség törekvései között aktuális egyensúlyt teremtő szerepet is játszik. Ennek megfelelően igyekszik ellátni a társadalmi-politikai rendszer újratermelését szolgáló funkciók két típusát: 1. a jogrend, közigazgatás, honvédelem, rendfenntartás stb. hagyományos teendőit; 2. külön gazdasági és külön szociálpolitikai jellegű intézmények létrehozásával (illetve fenntartási költségeinek fedezésével) a két közösség együttélésének biztosítását.

Külön ki kell térni a rendszer állampolgári legitimálásának kérdésére. Fontos kiemelni, hogy az állami redisztribúciós tevékenység rendelkezik egy sajátos funkcióval: hatalomlegitimáló szerepe is van. A „létező szocializmusokban" a hatalomátvétel után – a gazdasági elmaradottságból, háborús pusztításokból stb. következőn – nincs mód a gazdasági-jóléti (széles skálájú tömegfogyasztás biztosítása révén való) legitimációra, ezért szükségképpen szinte kizárólagos jelentőségre tesz szert a *szociális-ideológiai legitimálás.* A társadalmi

igazságosság, illetve szociális biztonság hangoztatása és a legelemibb szükségletek általános kielégítése, valamint a történelmi távlatokra és küldetéstudatra való hivatkozás jelentősen hozzájárul egyfajta társadalmi tömegbázis kialakításához. Ugyanakkor nem téveszthető szem elől, hogy mivel végső soron a tőkeközösség teljesítménye „fizeti meg" a szociális-ideológiai célkitűzések árát, a későbbiekben a rendszer konzerválására törekvő politikai vezetés a fogyasztási igények kielégítésének feladatához kénytelen gazdasági reformokat (technokratikus szakszerűséget) is „segítségül hívni".

Tőkeközösség és szociális közösség egyidejű szolgálata magával hozza a kormányzat jelentős mértékű önállósulását – hatalmának megnövekedését. Autonóm mozgástere, cselekvési szabadsága következtében lehetősége nyílik a maga partikuláris elképzeléseit is erőteljesen képviselni, saját különérdekeit általános társadalmi érdekként megjeleníteni és érvényre juttatni – így ezeknek megfelelő tevékenységeket kialakítani és javadalmazni. A politikai vezetés (minthogy többnyire egypártrendszerről lévén szó: a pártvezetés) magától értetődően igyekszik saját pozícióját (ezért ennek feltételeként a rendszer közhatalmi struktúráját) stabilizálni, konzerválni – hiszen „abból él", hogy többé-kevésbé ellátja ez utóbbi feladatot. Az állami közhatalom működtetésében a kétfajta stabilizációs törekvés egybemosódik.

A *kormányzati hatalom* jelentős autonómiája kitágítja e hatalom játékterét. A közhatalom történelmi megragadását követően a politikai vezetés *nagyfokú függetlensége* módot ad a legkülönbözőbb társadalmi területek (illetve folyamatok) ideológiai megindoklású szervezésére. Ennek megfelelően az a jellemző, hogy az állami közhatalmat működtető kormányzat kihasználja a szociális közösség szempontjainak (illetve az ezekkel konvergáló pártideológiának) a képviseletében rejlő lehetőségeket. A *társadalmi folyamatok mindenoldalú átideologizálásának* – a hatalomlegitimálás mellett – alapvető szociálpedagógiai funkciója, hogy elősegítse a termelésre való mozgósítást: a kormányzat – a hivatalos ideológia függvényében – direkten erőszakos módszereket alkalmaz többletértékek előállítása érdekében. Ennek pragmatikus eszköze, hogy az állam közhatalmi tevékenysége döntő mértékben alárendelődik a tényleges kormányzást végző, hatalmat centralizáló pártnak. (E gyakorlat megnevezésére általánosan elterjedt a „sztálinizmus" kifejezés.)

A későbbiekben, a gazdasági konszolidáció időszakában azonban már elégtelennek bizonyulnak a korábbi legitimációs eszközök. A nemzeti jövedelem növekedésével párhuzamosan előtérbe kerül az

életszínvonal emelésére való törekvés: a magánfogyasztás piaci lehetőségeivel (a differenciáltabb áruválasztékkal és a magánszolgáltatások rendszerével) történő legitimálás. Az új típusú legitimáció számottevően kiszélesíti a kormányzat manőverezési horizontját. A rövid távú gazdasági növekedés elsősorban pragmatikus szakszerűséget igényel – hagyományos ideológiai alátámasztásra kevéssé van szüksége. Ennek megfelelően a kormányzati tevékenység jelentős mértékben emancipálódik az ideológiától (felszabadul az ideológiai kontroll alól): jórészt a javuló életszínvonal következtében a szociális közösség szempontjainak gyakorlati figyelembevétele lényegében a hatalmi logika által indokolt mértékre redukálódik. Bekövetkezik a társadalmi szférák (jogi, tudományos, művészeti, gazdasági, politikai stb. gyakorlat) jelentős dezideologizálása – a fogyasztási lehetőségek gyarapodása önmagában is biztosítani tudja a bérmunkaviszony permanens újratermelődését. A politikai intézkedések direkt *átideologizálása, majd dezideologizálása* (a korábbi ideológiai preferenciarendszer gyakorlati elhagyása) a társadalmi *folyamatok átpolitizálásának* – történelmileg változó – adekvát *eszköze.* Ennek az átpolitizálásnak a formaváltásai végső soron a „létező szocializmus" történelmi etapjait követik, képezik le.

A Sztálin utáni egész időszak kormányzástörténetét szokás a káderelit és egy reformer technokrata elit (szemléletességre törekvő illusztrációval, a rinocéroszok és a hódok) közötti pozícióharcként jellemezni. E folyamat tendenciájának – nem minden országban egyformán érvényesülő – logikája behatárolható az alábbi absztrakt sémával:

1. A káderelit (pártbürokrácia) egyeduralma.
2. A káderbürokrácia túlsúlyának megtörése érdekében egy *egyensúlyozó centrum* beengedi-behívja a hatalomba (a pártvezetésbe, politikai elitbe) a technokrata bürokrácia képviselőit.
3. A szociálpolitikai legitimáció funkciójának elsorvadásával párhuzamosan lényegében megtörténik a hagyományos *káderbürokrácia kiszorítása,* amivel egyidejűleg az egyensúlyozó centrumnak is megszűnik a politikai szerepe (hatalmi létalapja).

A folytonosságra rámutató hatalomtechnikai összefüggés kiemelt jelentőséggel bír a „létező szocializmus" történetének értelmezésében. Annyira, hogy egyes irányzatok a markánsabb átalakulásokat nem is a rendszer immanens logikájával magyarázzák, hanem közvetlenül a politikai elit hatalmi logikájából vezetik le. Eszerint, mind az

1951-es sztálini reform, mind a „hruscsovizmus" (az 1960-as évek gazdasági reformjai) egyazon folyamat szerves lépései: más-más körülmények között a *sztálinista gyökerű* tartalom alkalmazásai az új helyzetre. Ezért az 1990 körüli politikai változást nem is valamilyen új rendszer létrehozásának (rendszerváltozásnak), hanem pusztán *rendszer-átalakításnak,* szereplőcserének, szereplőváltásnak (a régi rendszer szerves folytatásának: pártrendszerből pártrendszerbe, adminisztratív piacgazdaságból adminisztratív piacgazdaságba stb.) tekintik, és a hierarchikusan elkülönülő politikai elit strukturálisan kiváltságos hatalmi logikájából értelmezve (mint a sztálinista struktúra újabb alakját, formaváltozását) reformsztálinizmusnak,[3] polgári demokratikus neosztálinizmusnak[4] stb. nevezik.

*

Az 1980-as években a kelet-európai politikai fordulat előkészítésén munkálkodók körében megfogalmazták, hogy a változtatással olyan rendszer megteremtése a céljuk, amelyben – a magától értetődő többpártrendszer mellett – helyet kap nemcsak a szabad piacgazdaság, hanem a piacgazdaság kárvallottainak segítése is. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a tömör program a Nyugaton ismert *jóléti kapitalizmus* két fontos pillérére utal: a gazdaságosságra és egyfajta szociális szempontú társadalmi humánumra.

A modern nyugati rendszerek (az ún. jóléti állam, fogyasztói kapitalizmus) működését tanulmányozva azt látjuk, hogy azok szerkezete – a „létező szocializmuséhoz" hasonlóan – nem homogén: megtalálható benne a gazdasági (nevezetesen a piaci) racionalitásra való törekvés és bizonyos szociális megfontolások figyelembevétele. Ez a többszempontúság lényegében abból fakad, hogy egyaránt gondoskodni kell a profitorientált tőkés tradíció érvényesülésének feltételeiről (felhalmozás-centrizmus) és ellátni speciális állampolgári igények képviseletét.

A gazdasági növekedés hatékony gazdálkodást követel, aminek lehetőségét elsősorban a tőkés vállalkozások profitmaximalizálásra törekvő beállítódása alapozza meg. Ugyanakkor nem lenne kielégítő magyarázat pusztán kormányzati jóindulatra visszavezetni azt, hogy a jóléti kapitalizmusban a felhalmozási-fejlesztési tendencia mellett humán (szociális) szempontok is érvényesülnek.

A rendszer sikeres újratermelése számára csak az egyik tényező a mindenkori nyereség. A tőkés vállalkozások *profitmaximalizálásra* törekvő tevékenysége szükségképpen együtt jár a társadalmi egyen-

lőtlenség, gazdasági alávetettség, kizsákmányolás elleni tiltakozás erősödésével és intézményesülésével. Különböző szervezetek lépnek fel például annak érdekében, hogy emelkedjenek a bérek, csökkenjen a munkaidő, javuljanak a munkakörülmények. A kapitalista rendszer egészének biztonsága (így a profitorientált termelés folyamatossága) a tiltakozások által veszélyeztetett működési feltételek megvédését is megköveteli. Konkrétan: olyan jogi-intézményi környezet meglétét, amely a tőkés vállalkozás számára tartós garanciákat teremt. Ezt a környezetet az állami szabályozás biztosítja – egyebek mellett a közvetlen tőkelogika (a profitmaximalizálás) szabad érvényesülésének politikai korlátozásával. Az egyéni tőkék „mohóságának" állami eszközökkel való fékezése az *össztőke (a rendszer) hosszabb távú biztonsága,* a rendszer stabilitása érdekében történik.

A modern tőkésállam egyik alapvető feladata a nyereséget termelő bérmunkás és a nyereséget elsajátító tőkés érdekellentétének politikai kezelése, aminek következtében a tőke és a bérmunka (a tőkések és a bérmunkások osztálya) között egy sajátos együttélési forma alakul ki. A strukturális végeredmény olyan *osztálykompromisszum* megteremtése, amely hozzávetőleges politikai egyensúlyhoz és viszonylagos társadalmi békéhez vezet.

*

Az ún. jóléti kapitalizmus és a „létező szocializmus" működésében is duális alapstruktúra jött létre, ami a gazdaságfejlesztésnek (felhalmozás), valamint egy viszonylagos szociális biztonság megteremtésének együttes feladatából származik. Talán nem túlzás az a következtetés, hogy a modern kapitalizmus társadalmi alapszerkezete szintén behatárolható tőkeközösség és szociális közösség kettősségével.

A két rendszer működésében számos hasonlóság tapasztalható:

– van bérmunka (vannak bérmunkások);

– a bérmunkások nem önkéntesen végeznek többletmunkát – amit hagyományosan értéktöbblet (végső fokon tőke) termelésének neveznek;

– nem a termelést végző bérmunkások döntenek többletmunkájuk eredményének a felhasználásáról (ezt hagyományosan kizsákmányolásnak nevezik);

– történelmük során egyaránt megkerülhetetlen mind a felhalmozási, mind valamiféle redisztributív szociális funkció ellátása, valamint e két funkció ellentétének kialakulása;

– kimutatható továbbá a két funkció (illetve a mögöttük álló közösség) egymásra utaltsága, egymás működését támogató, „finanszírozó" jellege, aminek kivitelezésében nélkülözhetetlen szerep jut az egyensúlyteremtésre irányuló állami politikának.

A jóléti kapitalizmus és a „létező szocializmus" működésének alapszerkezete tehát a lényeget tekintve hasonló – de e szerkezet történelmi kialakulásának folyamata ellentétes irányú. Míg a kapitalizmusban döntően a gazdaság működőképességének folyamatossá tétele miatt válik szükségessé az állami „rásegítés", addig az elmaradott bázisra épült „létező szocializmusokban" – egy történelmi folyamatban – a politikai-hatalmi rendszer fenntartásának, konzerválásának érdekében történik meg bizonyos gazdasági-gazdaságossági szempontok felértékelődése. A történelmi út logikája eltérő, de az eredmény – strukturálisan – azonos.

*

Régi mozgalmi törekvés és jelszó a *„munka felszabadítása"*. A „létező szocializmus" története során erre nem került sor. A bérmunkásként alkalmazott termelők egyik feladatává tették, hogy ne csak terméket, hanem többletértéket is előállítsanak, és a dolgozóknak lényegében nem volt beleszólásuk sem tevékenységük céljába, sem munkaidejük beosztásába, munkájuk megszervezésébe. Ez a munkahelyi helyzet (a bérmunkáslét) – a kapitalizmushoz hasonlóan – eltorlaszolta az utat a „munka felszabadítása" előtt. Ugyanakkor ezen országok központi költségvetésében nagyságrendekkel nagyobb százalékot tettek ki oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális kiadások, mint a velük azonos gazdasági szinten álló tőkés államokéban. Ez azt mutatja, hogy itt kezdettől fogva valamiféle *köztulajdoni jelleg* is érvényesült a többletérték felhasználásában: annak egy része visszakerült az előállítóihoz, akiknek módjában állt jelentős hányadát a bérjövedelemtől eltérő formákban – individuális, illetve kollektív juttatásokként – visszakapni. Jóllehet e kínálatok központi kijelölésére nem volt érdemi befolyásuk, mégis fontos következmény: a könnyen elérhető kulturális javak, tanulási, továbbképzési, önképzési lehetőségek társadalmi szinten *ösztönzést* adtak az egyéni *szabadidő* bizonyos területének a *„felszabadítására"* (képességfejlesztés, kreatív tevékenység stb.).

*

Ide kívánkozik egy zárójeles megjegyzés. Magyarországon a hatvanas években több kísérlet történt egy történelmi válaszút, az „optimalizá-

lás vagy humanizálás" reformalternatívájának elméleti tudatosítására, amely kísérlet különböző nyelvi formákban nyomatékosította egy ökonómiai racionalitásból, illetve az emberek szükségleteiből való kiindulás különbségét.[5] Ellentétük kibékíthetetlensége markánsan kifejezve: „lehetetlen egy zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet megalkotása, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai értékrendet, és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát."[6]

A nyolcvanas évek elején több írásomban[7] foglalkoztam azzal, hogy e megfogalmazott dichotómia ellenére *emberi és gazdaságossági szempontok érvényesítése* nem szükségképpen vezet antagonizmushoz – sőt, bizonyos társadalmi kapcsolatrendszer esetén a két törekvés *összebékíthető*. Kifejtett nézetem szerint, a hivatkozott képzet lényegében azért keletkezik, mert egy bizonyos fajta gazdaságosságot és bizonyos fajta humánumot állítunk szembe egymással. Így azonban valójában nem gazdaságosság és humánum ellentétével, hanem csupán részrendszerként (ún. társadalmi alrendszerként) elkülönített közvetlen (ezáltal redukált) gazdasági racionalitás és elkülönített hatalmi-politikai racionalitás ellentétével – valamint az ebből következő antihumánus gazdasági racionalitás és gazdaságtalan (karitatív) humánum jellemzőinek ellentétével – van dolgunk. Látni kell azonban, hogy ebben a formában mindkét szempont elvontan, részlegesen jelenik meg. Nem nehéz észrevenni, hogy gazdaság- és szociálpolitika konfliktusa (mind a „létező szocializmusban", mind a jóléti kapitalizmusokban) gazdaságosság és humánum szétválasztásából (a gazdasági racionalitásnak a humán szempontokkal való szembeállításából) ered.

Feltűnő, hogy az államilag preferált humán szempontok közül kimarad a társadalmi önszervezés lehetősége, és az így keletkező űrbe nyomul be a társadalmi feszültségek bürokratikus kezelése: az autonóm emberi aktivitás, öntevékeny megoldások kiiktatása miatt válik szükségessé egy – elméleti nézőpontból – „pótcselekvés": a karitatív (szociális) kompenzálás. Mind a jóléti kapitalizmusra, mind a „létező szocializmusra" jellemző, hogy csak a politikai és szakértői bürokráciának alárendelt szerepet kap benne az ember (az össztársadalmi tevékenység lehetséges alanyaként felfogott ember). Úgymond: a buta (hozzá nem értő) és lusta munkások önigazgatása helyett – az ő érdekükben is – a politikai vezetők, illetve a technokrata szakértelem okosságának kell az embereket igazgatni. Ebbe a megközelítésbe – értelemszerűen – nem fér bele *a társadalmi önszervezés szabadsága.*

Antihumánus gazdasági racionalitás és gazdaságtalan humánum fogalmilag összetartozik: egyazon ellentét két – egymástól elválaszthatatlan – oldala. Ezen a bázison szükségképpen elsőbbséget kell kapnia az emberekkel szemben vagy az államnak, vagy a gazdaságnak (mint piacgazdaságnak) – illetve a kettő kombinációjának. Aki piacgazdaságot akar, az – tudatosan vagy szándékolatlanul – a bürokratikus, adminisztratív állam létezését is pártolja. Aki centralizált állami hatalmat akar, az – egy történelmi folyamatban – kénytelen a piacgazdaságot is támogatni. E következtetést alátámasztó gyakorlati bizonyíték, hogy az elkülönült államhatalmat és piacgazdaságot kombináló kapitalizmus és létező szocializmus közös történelmi tendenciája a működés duális alapszerkezete. E dualitás feloldására csak átfogó (gazdaságosságot és humánumot egyidejűleg figyelembe vevő, közös nevezőre hozó) koncepció (illetve gyakorlat) adhat esélyt. Egy komplex, átfogó megközelítésben sem a gazdaságnak (piac) sem a politikának (állam) nincs elsőbbsége. Velük szembeni elsőbbsége a termelést a – hosszú távú – fogyasztás érdekében szervező, együttműködő embereknek van.

*

A „létező szocializmus" és a jóléti (fogyasztói) kapitalizmus működése közötti szerkezeti hasonlóság kimutatása után megvizsgálandó, hogy – az életszínvonalbeli eltérésen túl – vannak-e lényegi különbségek a két rendszer között. A kérdést szemügyre véve több olyan összefüggés mutatkozik, amely – annak ellenére, hogy egy 1992-es előadásomban magam is használtam a szociális államkapitalizmus kifejezést[8] – megkérdőjelezi a „létező szocializmus" kapitalizmusként való megnevezését. Néhány jelentősebb:

1. A tőkés országok ideológiai legitimálása döntően gazdasági: a racionális termelésen alapuló növekedéssel (és ezzel összefüggésben az életszínvonal emelkedésével) igazolják a rendszert. A „létező szocializmus" esetében más a helyzet. Ez a történelmi kísérlet alapvetően gazdaságilag elmaradott országokban kezdődött. Olyan országokban, amelyek a tőkés Nyugattal szemben – ökonómiai mércén mérve – nem versenyképesek. Gazdasági szempontú társadalmi legitimálásuk – bár történetük során keletkeztek utolérés-ideológiák – ezért sem jöhetett szóba. Korántsem véletlen, hogy erre a célra elsősorban szociális szempontú ideológiával élnek: az állampolgárok – politikai eszközökkel megteremtett – megélhetési biztonságára hivatkoznak. Ha a kapitalizmus esetében gazdasági, akkor itt elsősorban szociális-ideológiai legitimációról van szó.

Bármily problematikus elméletileg egy ilyen *szociális legitimáció,* mégis elsősorban ennek a következménye, hogy a „létező szocializmus" nem csak negatív nyomot hagyott maga után. Felmérések azt mutatják, hogy – Sztálin, Kádár stb. személyét és korszakát a vérengzések és megtorlások (valamint az ezek leleplezésén szorgoskodó tömegmédia tematizáló gyakorlata) ellenére – a mai lakosság nagyobb százaléka összességében inkább pozitívan ítéli meg. A „létező szocializmusról" nemcsak a benne élők jelentős részében (az úgymond „nosztalgiázókban") maradt meg inkább a kedvező vonások emléke, hanem később született fiatalok között is él róla a létbiztonság, garantált munkahely, megbízható egészségügyi ellátás, olcsó alapszükségleti és kulturális cikkek stb. képe.

2. Az alkotmányban – állami, illetve szövetkezeti formájú – köztulajdonnak nyilvánított termelési eszköz *nem privatizálható.* E specifikum elméleti-jogi jelentőségét emeli ki például az alábbi jellegzetes megfogalmazás: a „létező szocializmusok" „a magántulajdon intézménye nélkül működnek, következésképpen, legalábbis a döntő ismérv szerint, szocialistának tekinthetők".[9]

3. Megkülönböztető sajátossága a tőkés rendszernek a végső határt nem ismerő, állandó gazdasági növekedés, felhalmozás tendenciája. E tendencia érvényesülésének meghatározó területe a termelés. (Többlettermelés nélkül a tőkék improduktív, járulékos – kereskedelmi, banki – formái életképtelenek.) Minden kapitalizmusban jellegzetes eszköze a felhalmozásnak a profitmaximalizálásra való törekvés. E funkció elsődleges alanya a tulajdonos vállalkozó. A tőkés vállalkozó – legyen szó magántulajdonról vagy csoporttulajdonról – a felhalmozás funkciójának hordozója. Profitmaximalizáló igyekezetében a tőke immanens logikáját képviseli – végső soron a tőke megszemélyesüléseként viselkedik. A „létező szocializmusban" szintén fontos szempont a felhalmozás, de jellemzi-e a rendszert profitmaximalizálásra való törekvés? (Létezik-e benne a tőkefunkciónak ilyen megszemélyesülése?) Alapvető eltérés, hogy itt a rendszer szintjén nem találkozunk profitmaximalizálási tendenciával – *az állami közhatalom nem tekinthető a tőkefunkció megszemélyesítőjének.* Nem is találkozhatunk profitmaximalizálással, hiszen a „létező szocializmusban" a termelési és a – legitimálásnak alávetett – szociális (azaz karitatív elosztási) feladat nem válik teljesen ketté, végső fokon nem különül el egymástól. A „felhalmozásellenes" szociális szempont be van ágyazva magába a termelésbe, a felhalmozásba.

4. Míg tehát a kapitalizmusban funkcionálisan elkülönül a termelés (bizonytalan piacra termelés) és a termékelosztás fázisa, addig a „létező szocializmusban" – az átfogó állami társadalompolitika következtében – a két funkció strukturálisan összeér, gyakran egybefolyik. Mivel ez utóbbiban a rendszer gyakorlati legitimálása szociális jellegű, a termelő tevékenység (gazdaságosság, felhalmozás) sokszor alárendelődik egyes elosztási-fogyasztási szempontoknak (elsőbbséget kapnak bizonyos szociális megfontolások). Látványos példa erre az ún. *ellátási felelősség* kérdése.

A „létező szocializmus" államának „funkcióhalmozása" eleve kizárja a profitmaximalizálásra (ezért a gazdaságosság maximalizálására) való törekvést: a gazdasági hatékonyság, termelékenység szempontjait háttérbe szorítják, felülírják bizonyos lakosságellátási feladatok. Ez a hagyományosan *elosztási kérdés* már magát a *termelőtevékenységet is befolyásolja.* A vállalati és szövetkezeti termelés számos esetben központi utasítás alapján, előzetes megrendelésre történik. Magyarországon például egyes termelőegységeknek eleinte a Tervhivatal, a későbbiekben pedig a Belkereskedelmi Minisztérium – a felbecsült várható kereslet alapján – ellátási felelősséget írt elő: kötelesek a meghatározott mennyiségben olcsó árucikkeket leszállítani.[10] Az előírás nemteljesítése esetén a vállalatok vezetőit szankcionálják. Egy 1988-as megállapítás szerint „a vállalatok és a minisztérium ellátási felelőssége mindmáig élő magatartási szabály marad".[11] Ez pedig annak bizonyítéka, hogy a szociális közösség szempontjai magának a termelésnek a területén is tartósan érvényesülhettek.

A létező szocializmusnak ez a „szolgáló gazdasága" bizonyos alapfogyasztási cikkekre vonatkozóan tehát az alábbi algoritmust követi.

– A feltételezett szükségleteknek megfelelő központi megrendelés.

– A termelő vállalat részéről a megrendelt cikkek előállítása és a nagykereskedelemnek történő leszállítása.

– Állami rendelkezés az üzletek olcsó árukkal való folyamatos ellátására, és a lakosság igényei szerinti nyitva tartására.[12]

5. A „létező szocializmusban" a teljes foglalkoztatottságra való törekvés (így egyes munkahelyek ideológiai megfontolásból történő létrehozása) az állampolgárok vásárlói képességgel való „ellátását" is szolgálja. Gazdaságilag megalapozatlan, sőt kifejezetten diszfunkcionális munkahelyteremtéseket az a társadalompolitikai törekvés magyaráz, hogy mindenki rendelkezzen jövedelemmel *(legyen munkajövedelme).* (Ami egyúttal a megélhetési bűnözés megelőzésére is irányul.) A mesterséges munkahelyteremtések jelenségéhez kapcsoló-

dik egy további, a két rendszert megkülönböztető sajátosság. A „létező szocializmusban" jellegzetes tendenciaként érvényesül a következő: akinek nincs munkaviszonya (munkajövedelme), az közveszélyes munkakerülőnek minősül – bűnözőként kezelik és jogi eszközökkel lépnek fel vele szemben.

A vázolt jellemzők alapján a végső következtetés tehát így hangzik. Számos hasonlóság ellenére a kapitalizmus fogalmai nem alkalmasak (nem elégségesek) a „létező szocializmus" működésének megmagyarázására, lefedésére. Ezt a formációt *indokolatlan a kapitalizmusok közé sorolni, illetve minden további nélkül államkapitalizmusnak nevezni.*

Jegyzetek

[1] A *Baloldali Alternatíva Egyesülés* összejövetelén, 2019. december 21-én tartott előadás szerkesztett változata. Mondandóm során a „létező szocializmus" működésének szerkezetét több, a nyolcvanas évek elején keletkezett írásom, a „jóléti kapitalizmusét" pedig egy 1989-es elemzésem (Szolgáló állam és „szabadon lebegő" kormányzat. *Eszmélet,* 4. sz. [1990. tavasz], 4–24.) alapján fogom felvázolni. Hivatkozott írásaim a minerva-tuto.22web.org honlapon is elérhetők.

[2] Ezt a tartalmat jóléti redisztribúciónak is nevezik. Vö.: Manchin Róbert – Szelényi Iván: Szociálpolitika az államszocializmusban. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa, 1990. 249.

[3] Pl. Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról.* Budapest, Láng, 198. 24.

[4] Porosz Tibor: Tézisek a sztálinizmusról. *Eszmélet,* 4. sz. (1990. tavasz), 99.

[5] Pl. Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. *Valóság,* 1965. 3. sz. 18–32.; Erst Demokratie, dann Wirtschaftsreform. (Interjú Lukács Györggyel.). *Neues Forum,* XII. Jahr. Heft No. 195/II. Wien, Mitte März, 1970, 277.

[6] Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. *Valóság,* 1980. 5. sz. 20–21.

[7] Pl.: A reformelképzelések három alaptípusáról. *Valóság,* 1986. 5. sz.

[8] Nyolc tézis a magyarországi rendszerváltás kérdéséről. In *A kelet-közép-európai országokban zajló átmenet és a szociáldemokrácia.* Budapest, Kossuth, 1992.

[9] Szelényi Iván: Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, Európa, 1990. 9.

[10] Egy 1969-es párthatározat megköveteli: „a termelő- és kereskedelmi vállalatok gondoskodjanak arról, hogy a tömegfogyasztás szempontjából olcsóbb cikkeket is folyamatosan lehessen vásárolni". Karsai Gábor: *Ellátási felelősség vagy piacorientáció?* Budapest, KJK, 1988. 88.

[11] Karsai 1988, 95.

[12] „Az állami kiskereskedelmi szerveknek, a fogyasztási szövetkezeteknek gondoskodniuk kell arról is, hogy az üzleteket az ország minden területén a lakosság igényei szerint tartsák nyitva, és folyamatosan lássák el a szükséges árukkal" (Karsai 1988, 90.).

A szocializmus világtörténelmi feltételei

I.

Az 1989–1991-ben lezajlott kelet-közép-európai rendszerváltások, illetőleg a Szovjetunió megszűnése olyan világtörténelmi jelentőségű eseménysorozat volt, amelynek horderejét a kortársak is azonnal felismerték. E fordulatot a konzervatív és a liberális beállítottságú üzletemberek, politikusok és ideológusok úgy értelmezték, mint a hatékony piacgazdaság, valamint az attól elválaszthatatlan plurális politikai berendezkedés szükségszerű győzelmét a centralizált bürokratikus tervgazdaság és a társadalmat maga alá rendelő pártállami diktatúra fellett. A politikusok és a politológusok e változás alapvető okát a népek szabadságvágyában találták meg, míg az üzletemberek és a közgazdászok azt hangsúlyozták, hogy a piaci törvényszerűségek egyetemes jellegük miatt hosszabb távon mindenhol érvényesülnek. Az európai rendszerváltások tehát polgári nézőpontból azt a nézetet erősítették, hogy a kapitalizmus végérvényesen legyőzte a szocializmust, s így a liberális demokráciának és a neoliberális elveket követő gazdaságpolitikának nincs történelmi alternatívája. A szociáldemokraták is egyértelműen pozitívnak ítélték e fordulatot, ám úgy érveltek, hogy a pártállami diktatúra bukása nem jelenti a kapitalizmus győzelmét, sőt ekkor még azt feltételezték, hogy a XXI. század az ő irányzatuk korszakává válhat. E várakozást fejezte ki a demokratikus szocializmusról 1989-ben elfogadott stockholmi nyilatkozat is, amely azonban rövidesen lekerült a politikai napirendről. A szociáldemokrata pártokban ugyanis felülkerekedett a harmadik utas, a neoliberalizmushoz közelítő áramlat, amely leginkább a brit és a német formáció irányvonalváltozásában fejeződött ki.

A gyors ütemben lezajló, sorozatos rendszerváltások egyben a materialista történetfelfogás tudományos érvényességét is megkérdőjelezték. Az 1960-as évek Marx-reneszánszát elméletének széleskörű

elutasítása váltotta fel, elsődlegesen azon, előbb már említett értelmezések alapján, hogy a tőkés társadalmi forma végérvényesen legyőzte vetélytársát, amely életképtelen, reformálhatatlan berendezkedésnek bizonyult. A történelem iróniája, avagy az ész csele, azonban ez esetben is érvényesül: az európai korai szocializmusok kudarca nem cáfolja, hanem paradox módon igazolja a materialista történetfelfogás tudományos érvényességét.

Marx, mint közismert, a polgári társadalom meghaladásának történelmi szükségszerűségével először a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című művében foglalkozott, melyet a munka és a tőke ellentétének következményeként és nagyon hosszadalmas folyamatként jellemzett, ekkor még mellőzve az átalakulás feltételeinek tárgyalását. Részletesen elemezte viszont az új társadalom fejlődésének szakaszait, elhatárolva egymástól a politikai természetű, demokratikus vagy despotikus nyerskommunizmust a kiteljesedett alakulattól. Marx az első korszakot a magántulajdon negatív megszüntetéseként ábrázolta, amelyben mindenkit munkássá változtatnak át, s egyenlő munkabérüket a közösség – mint az általános tőkés – fizeti ki. E fejlődési fokot azzal is jellemezte, hogy tagadja a művelődés és a civilizáció egész világát, a szegény és szükségletnélküli emberhez akar visszatérni, ám magát már kifejlett új társadalomnak feltételezi. A második alakot Marx a magántulajdon pozitív megszüntetésének berendezkedéseként írta le, amely feloldja ember és természet, szabadság és szükségszerűség, illetőleg egyén és nem ellentmondását, vagyis megvalósítja az emberi lényeget.[1]

A materialista történetfelfogás első átfogó kifejtése, *A német ideológia* viszont már részletesen tárgyalta a kommunista társadalom létrejöttének történelmi feltételeit. Marx és Engels kiindulópontja az volt, hogy a tőkés berendezkedés megszüntetése mindenekelőtt a termelőerők nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát igényli. Ily módon a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondását elsődlegesen mennyiségi kérdésként értelmezték, s ezáltal az új berendezkedés bázisának a gépi nagyipari üzemmódot tekintették. E magas fejlettségi szintet egyébként két ok miatt nevezték elengedhetetlen előfeltételnek. Egyrész azért, mert véleményük szerint a termelőerők fejlődése változtatja át az emberiség tömegét teljesen tulajdonnélkülivé, olyan elviselhetetlen hatalmat hozva létre, amellyel szemben forradalmat kell csinálni, másrészt e nélkül a polgári társadalom meghaladása csak az ínséget tenné általánossá. Ehhez hozzátették, hogy kizárólag e fejlődés teremti meg az egyetemes érintkezést, világtörténelmi egyéneket állítva a helyi jellegűek helyébe.

Marx és Engels ugyanakkor számoltak azzal, hogy a forradalmi átalakulás még a termelőerő nagy megnövekedése előtt végbemehet. Ekkor azonban, álláspontjuk szerint, az új berendezkedés csak helyi jelenségként létezhet, így az érintkezés hatalmai nem válhatnak egyetemes, elviselhetetlen jellegűvé, s az érintkezés minden bővülése megszünteti a helyi kommunizmust. E meghatározó jelentőségű korlátokból azt a közismert következtetést vonták le, hogy a kommunizmust kizárólag az uralkodó népek együttes és egyidejű tette hozhatja létre, amely a termelőerő egyetemes fejlődését, s az arra épülő világérintkezést feltételezi. Ezért úgy látták, hogy a forradalmi átalakulás szubjektuma, a proletariátus is csak világtörténelmileg létezhet, s e jellegzetesség osztályegyéneire is vonatkozik.[2]

Mind a *Gazdasági-filozófiai kéziratok,* mind *A német ideológia* e tárgyú elemzéseit sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt a gépi nagyipar fejlődésére hivatkozva már aktuálisnak mutatták a polgári társadalom meghaladását, másrészt viszont jelezték, hogy a termelőerő nagy megnövekedése nélkül csak korlátolt, helyi nyerskommunizmusok jöhetnek létre, melyek az érintkezés bővülésével szükségszerűen felbomlanak. A Kommunista Párt kiáltványának előmunkálataiban, amelyeket Engels fogalmazott meg, inkább az első megközelítés érvényesül, legalábbis abban az értelemben, hogy nem jelent meg a nélkülözés miatti felbomlás lehetősége. A kommunista hitvallás tervezete megismételte azt a tételt, amely szerint az ott még vagyonközösségnek nevezett társadalmi tulajdon létrehozását a termelőerők és a létfenntartási eszközök végtelen gyarapítása teszi lehetővé, amit a gépi berendezés biztosít. Ugyanakkor Engels hangsúlyozta, hogy az új társadalmi rendszert csak lassan teremthetik meg, s azt is jelezte, hogy forradalmakat szándékosan és önkényesen nem robbanthatnak ki, hanem azok olyan körülmények következményei, amelyek nem függnek sem egyes pártok, sem egész osztályok akaratától. Az átalakítás első alapfeltételének egy demokratikus állami berendezkedés létrehozását nevezte, amely kezdetben a magántulajdon korlátozásával, például progresszív adóztatással, valamint a proletariátus megélhetésének biztosításával készíti elő a kommunizmusra való átmenetet.[3]

Hasonló állításokat tartalmazott *A kommunizmus alapelvei* is. Engels e művében szintén azt hangsúlyozta, hogy a proletariátus egy minden valószínűséggel bekövetkező forradalom után csak fokozatosan alakíthatja át a fennálló társadalmat, s a magántulajdont kizárólag akkor törölheti el, ha már létrejött a termelési eszközök ehhez szükséges tömege. Ugyanakkor a nagyipar fejlődését ismét olyan tényezőként

értékelte, amely a termelőerők növelésén és csekély számú burzsoá kezében való összpontosításán, valamint a válságokon keresztül nemcsak lehetségessé, hanem szükségessé is teszi a polgári társadalom meghaladását. Ily módon továbbra is elvont szinten fogalmazta meg azt az összefüggést, hogy a magántulajdon a termelőerők fejlődésének béklyójává, korlátjává válik.[4]

A kommunizmus alapelvei ugyanakkor a korábbiaknál sokkal részletesebben fejtették ki azt a tételt, hogy az új társadalmat kizárólag az uralkodó népek együttes és egyidejű tette hozhatja létre. Engels ezt azzal magyarázta, hogy a nagyipar megteremtette a világpiacot, kölcsönös függőséget alakítva ki népek, s különösen a civilizált országok között, emellett pedig azonos jellegűvé változtatva fejlődésüket, az utóbbiakban a politikai küzdelem középpontjába a két alapvető osztály harcát állította. E civilizált államok körébe Angliát, Amerikát, Franciaországot és Németországot sorolta, feltételezve, hogy a társadalmi átalakulás leggyorsabban Angliában, leglassabban és legnehezebben Németországban mehet végbe. A kommunista forradalom egyetemes jellegét azonban nem korlátozta, mai kifejezést használva, a tőkés centrumországokra, hanem feltételezte, hogy az ottani változások visszahatnak a világ többi államára, meggyorsítva fejlődésüket. Engels a forradalom első lépésének e művében is egy demokratikus alkotmány elfogadását tekintette, amely Angliában közvetlenül, a kisparaszti és kispolgári többségű Franciaországban és Németországban pedig közvetve létrehozza a proletariátus politikai uralmát. Úgy vélte, hogy e kisárutermelő középrendeknek majd alá kell rendelniük magukat a munkásosztály követeléseinek, amely talán egy második harchoz vezet. E műben tehát, ha rejtetten is, megjelent a permanens forradalom elve, melyet Marx és Engels aztán 1848–49 tapasztalatai alapján fogalmazott meg explicit formában.[5]

Az előmunkálatokat összegző, s számos helyen továbbépítő *Kiáltvány* a polgári társadalom meghaladásának szükségességét szintén a modern termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásából vezette le, hangsúlyozva, hogy a fennálló tulajdonviszonyok már béklyónak bizonyulnak az előbbiek fejlődése számára. Marx és Engels ennek bizonyítékát a periodikusan visszatérő túltermelési válságokban látták, amelyeket a burzsoázia csak a termelőerők nagy tömegének megsemmisítésével, illetőleg új piacok megszerzésével és a régiek alaposabb kiaknázásával tud leküzdeni. Ily módon azonban véleményük szerint újabb és még hatalmasabb válságokat készít elő, csökkentve elhárításuk eszközeit is. A *Kiáltvány* tehát a társadalmi átalakulás alap-

vető objektív feltételének az ismétlődő ciklikus válságokat tartotta, elsődlegesen azoktól várta a forradalmi helyzet kialakulását. A forradalmi cselekvés alapvető szubjektuma természetesen továbbra is a proletariátus, amelynek harcát Marx és Engels e művükben, ha tartalmában nem is, de formájában kezdetben nemzeti jellegűnek nevezték. E megközelítés nem szakított *A kommunizmus alapelvei*ben megfogalmazott állítással, ám nem is hangsúlyozta, hogy a polgári társadalom meghaladását az uralkodó népek együttesen és egyidejűleg valósítják meg. 1848–49 tapasztalatai alapján Marx rövidesen módosította is felfogását, hangsúlyozva, hogy a válságok nyomán a forradalom nem a legfejlettebb tőkésországokban, hanem a „polgári test végtagjaiban", a kontinensen tör ki először, s majd visszahat Angliára. Ugyanakkor a *Kiáltvány* a társadalmi átalakulást változatlanul folyamatként írta le, jelezve, hogy a politikai uralmat megszerző proletariátus fokról fokra ragadja el a tőkét a burzsoáziától.[6]

Noha a társadalmi átalakulás kudarcának lehetősége sem a *Kiáltvány*ban, sem annak előmunkálataiban nem jelent meg, továbbra is a materialista történetfelfogás szerves részét képezte, sőt a korábbinál hangsúlyosabb megfogalmazást kapott. Marx ugyanis 1847-ben, „A moralizáló kritika és a kritizáló morál" című cikkében egyértelműen jelezte, hogy a munkásosztály politikai győzelme a burzsoázia felett mindaddig csak időleges lehet, ameddig a történelem folyamatában nem teremtődnek meg azok a feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését.[7] E megfogalmazás azt az alapvető jelentőségű állítást tartalmazta, hogy amennyiben az új társadalmi berendezkedés olyan időszakban jön létre, amelyben a tőkés gazdaság még működőképesnek bizonyul, a proletariátus csak átmenetileg szerezheti meg a hatalmat, hiszen a politikai kommunizmus anyagi, gazdasági alapjai tulajdonképpen nem alakultak ki. Ezen összefüggés alapján válik igazán érthetővé a *Brumaire* közismert formulája, amely szerint a proletárforradalmak állandóan bírálják magukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy aztán ismét újra elkezdjék. Marx ugyanis nemcsak politikai hibákkal, az első kísérletek felemásságával magyarázta a várható kudarcokat, hanem azzal is, hogy a visszafordulást lehetetlenné tevő viszonyok még nem jöttek létre.[8] E fejtegetések meg sem említik a helyi kommunizmust, vagyis az anyagi feltételek hiányában több országban kiharcolt munkáshatalmakra is vonatkoznak.

Marx a társadalmi átalakulás feltételeit, részben *A német ideológia* állításaira is alapozva, igazán átfogóan a *Grundrisse*ben fejtette ki, ame-

lyet történelemelmélete legjelentősebb művének tekinthetünk. Elemzése e részének kiindulópontját a prekapitalista társadalmi formák és a tőkés termelési mód összehasonlítása képezte. Az előbbiek közös jellegzetességét abban látta, hogy a bennük élő egyének a fennálló közösségi berendezkedés változatlan formában történő újratermelésére törekedtek, s így szemléletmódjuk korlátolt volt. Ehhez hozzátette, hogy a termelőerők fejlődése természetesen az antik és a feudális társadalmi formát is felbomlasztotta, ez utóbbit például a városi ipar, a kereskedelem, a modern mezőgazdaság, sőt egyes találmányok, mint a lőpor és a nyomdagép. Ezzel szemben Marx szerint a tőkés termelési mód a termelőerők egyetemes fejlesztésére és a piac mind nagyobb térbeli kiterjesztésére törekszik, vagyis alapvető előfeltétele a kiindulóponton való túllépés, a fennálló folytonos meghaladása. Ezt az összefüggést oly módon is megfogalmazta, hogy a tőke nem ismer szent határokat, totális árutermelésének alapkategóriája, az érték pedig nem zár ki semmilyen használati értéket, s így valójában közömbös annak különös formája iránt. Mindez értelmezésében azt is jelentette, hogy a tőke a társadalmi termelőerők, az érintkezés és a tudomány fejlődésének minden egyes fokát korlátként tételezi, amelyet leküzdeni törekszik. Ugyanakkor Marx e termelési mód jellegzetességének másik oldalát is ábrázolta, a tőke korlátjának nevezve azt, hogy egész mozgása, dinamikája ellentétekben megy végbe, mivel az általános gazdagság létrehozása a dolgozó egyén elidegenedésével és szegénységével társul. Ezt az ellentétes formát azonban eltűnőnek ítélte, mivel megtermeli önmaga megszűnésének reális feltételeit.

Marx megközelítésében tehát, követve és továbbépítve *A német ideológiá*ban megfogalmazott állításait, a tőkés társadalmi forma meghaladásának bázisát a termelőerők tendenciális és potenciális általános fejlődése, illetőleg a világpiac egyetemessége, a szűk helyi korlátok leküzdése képezte. Bázisként jelölte meg mindezekkel összefüggésben az egyén egyetemes fejlődésének lehetőségét is, amely nemcsak elgondolt és képzelt, hanem reális is, bár az elidegenülés keretei között. E tényezők összességéből azt a következtetést vonta le, hogy a tőkés társadalmi forma saját történelmét folyamatként fogja fel.[9]

Ezt a törvényszerűséget Marx oly módon is kifejtette, hogy a tőke egyrészt túlhajt a nemzeti korlátokon, a természet istenítésén és a meglevő szükségleteken, ledöntve mindent, ami gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét, valamint a természeti és szellemi erők felhasználását. Másrészt azonban az a tény, hogy minden ilyen határt korlátként tételez és eszmeileg túllép

rajtuk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindezeket reálisan is leküzdi. Dialektikus megközelítésének megfelelően Marx úgy látta, hogy a határok leküzdése egyben állandó tételezésüket is megvalósítja, sőt a tőke egyetemessége végül is azt eredményezi, hogy fejlődése bizonyos pontján önmaga korlátjává is válik. E korlátok aztán arra törekszenek, hogy a tőke szüntesse meg önmagát, megteremtve az átmenetet egy új társadalmi formába.[10]

A *Grundrisse* azonban nemcsak elvontan, hanem konkrét politikai gazdaságtani tételeken keresztül is bemutatta, miként kerül ellentétbe a termelőerők fejlődése a tőkés termelési viszonyokkal, munka és tulajdon szétválasztásával. E fejtegetéseiben Marx már nem a termelőerők nagy tömegének létrejöttével, azaz pusztán mennyiségi viszonyokkal magyarázta e leküzdhetetlen ellentmondást, hanem a munkafolyamat jellegének átalakulásával, illetőleg a profitráta tendenciális esésével, és a bruttó nyereségtömeg csökkenésével. Az előbbi változás kiindulópontját abban találta meg, hogy a közvetlen munka használati értéket teremtő szerepe mennyiségileg egy csekélyebb hányadra szorul vissza, minőségileg pedig egy nélkülözhetetlen, ám alárendelt mozzanattá válik az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai felhasználásával szemben. E folyamatot egyben úgy értékelte, hogy a nagyipar fejlődése nyomán a gazdagság termelése egyre kevésbé függ a munkaidőtől és a munkamennyiségtől, miközben a mozgásba hozott hatóerők jelentősége egyre nő, és nem áll semmilyen arányban a termeléshez szükséges munkaidővel. Marx az alkalmazott munkaidő és terméke közötti mennyiségi aránytalanságot azzal a minőségivel kötötte össze, amely a redukált munka és az általa felügyelt termelési folyamat hatalma között jön létre, s ez utóbbiból azt a következtetést vonta le, hogy a munka jellege alapvetően megváltozik. Úgy látta, hogy az többé nem a termelésbe bezártként jelenik meg, hanem az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul ahhoz, vagyis tárgy helyett természeti folyamatot iktat maga és az objektum közzé. E változásnak aztán történelmi jelentőséget tulajdonított, hangsúlyozva, hogy ily módon a munkaidő, beleértve a többletmunkát is, többé nem mértéke a gazdagságnak, s így a csereérték a használati értéknek, ami egyben azt jelenti, hogy az előbbin nyugvó termelés összeomlik. E megközelítésben tehát az értéktöbblet elsajátítását a munka értékalkotó szerepének eltűnése szünteti meg, egy olyan változás, amelyet maga a tőke tételez a munkaidő minimumra csökkentése érdekében, az általános munka, a tudomány alkalmazásával.[11]

A munkafolyamat jellegének átalakulását jellemezve Marx tulajdonképpen szakított *A német ideológia* azon felfogásával, amely a kommunista társadalmat a gépi nagyipar továbbfejlesztett bázisán feltételezte. Ugyanakkor az általános munka, a tudomány szerepéről vallott álláspontja nemcsak a jövő anticipálásán, hanem kora technológiai viszonyainak vizsgálatán is alapult. Nem véletlen, hogy fejtegetésében a tárgyi eszköz funkcióját az iparivá változtatott természeti folyamat, s nem valamilyen megépített robot veszi át, amely feltehetően a már létező erőátvitel, például a légfűtés-csövek működési módját általánosítja.[12]

Az általános munka azért nem rendelkezik értékképző funkcióval, mert a termékének újratermeléséhez szükséges munkaidő egyáltalán nincs arányban azzal, amelyet eredeti létrehozása megkövetel. E tétellel Marx arra utalt, hogy a tudományt mindig értékén alul becsülik, ami tulajdonképpen azt az állítást is magában foglalta, hogy az eredeti alkotómunka, legyen az kutató vagy művészeti tevékenység, a ráfordított munkaidővel semmiképpen sem mérhető. Ily módon Ricardót követte, aki alapfogalmának definiálásakor hangsúlyozta, hogy a munkamennyiség az ugyanolyan módon, szinte korlátlanul előállítható áru értékét határozza meg, az egyedileg létrehozott termékekét, például szobrokét azonban nem.[13]

Marx a tőkekorlát másik konkrét megjelenési formáját, a profittömeg csökkenését, illetőleg a jövedelmezőségi szint tendenciális esését nem a közvetlen munka értékalkotó szerepének teljes eltűnésével, hanem az eleven munka részarányának lényegében folyamatos süllyedésével magyarázta. Levezetése szerint, ha a profitráta a tőke értékének növekedésénél kisebb arányban esik, a bruttó profit emelkedik, azonos mértékű változások esetén a nyereség mennyisége ugyanaz marad, amennyiben viszont a jövedelmezőségi szint csökken jelentősebben, a pótlólagos befektetés hatására, a profittömeg is mérséklődik. Ezt az összefüggésrendszert történelmi álláspontról a modern politikai gazdaságtan legfontosabb törvényének nevezte; e csökkenés ugyanis egyet jelent a tudományos erők hatalmas fejlődésével, a közvetlen munka arányának relatív esésével és a tőke olyan dimenzióival, mint a fejlett érintkezés, a csereműveletek nagy összege, a piac kiterjedtsége és az egyidejű munka mindenoldalúsága. A marxi elméletben tehát a tőke azért is önmaga korlátjává válik, mert a technikai haladás következtében egy bizonyos ponthoz érkezve a profit tömegének és rátájának süllyedése megszünteti az önértékesítést. Ennek konkrét megnyilvánulását azonban a válságokban látta, vagyis a jelenségeket

nemcsak a hosszú távú, szekuláris trend szempontjából közelítette meg, hanem a ciklikus mozgások következményének is tekintette.[14]

A tőke III. kötetében Marx csak egy rövid számítással érintette azt a kérdést, hogy a befektetés értéke nőhet anélkül, hogy a profit tömege emelkedne, sőt az utóbbi csökkenhet is. Így nem foglalhatunk állást abban a kérdésben, hogy fenntartotta-e a *Grundrisse*ben megfogalmazott állítását, vagy azt csupán egy matematikai lehetőségként jellemezte, illetőleg a ciklikus válságok egyik kísérő jelenségének értelmezte.[15] Visszatért viszont az abszolút korlát értelmezésére, amelyet most úgy jellemzett, hogy amennyiben a tőkeképzést kevés számú nagytőkés sajátítja ki, akik számára a nyereségtömeg ellensúlyozza a profitráta esését, a termelés tüze kialudna, hiszen e társadalmi formában a jövedelmezőség szintje a hajtóerő. Ezzel összefüggésben Marx újrafogalmazta azt a tételét, hogy a tőke történelmi feladatát és létjogosultságát a munka termelőerőinek kifejlesztése képezi, amelynek révén megteremti egy magasabb szintű termelési mód kialakulásának feltételeit. E téren a mennyiségi viszonyt találta meghatározó jelentőségűnek, hiszen ez esetben tisztán gazdasági megközelítésben, a tőke álláspontjáról válik nyilvánvalóvá e társadalmi forma viszonylagossága, vagyis az, hogy e termelési mód is az anyagi feltételek korlátozott fejlődési időszakának felel meg.[16]

Marx és Engels munkásságuk kései szakaszában felismerték, hogy a ciklikus válságok önmagukban nem vezetnek forradalmakhoz, érzékelve azt is, hogy a munkásmozgalmat jelentős térbeli átrendeződés jellemzi, hiszen súlypontja Franciaországból fokozatosan Németországba helyeződött át, amit a korszak egyetlen szocialista kísérlete, a Párizsi Kommün veresége tett véglegessé. Emellett forradalmi mozgalmak Oroszországban is megjelentek, amelyek számukra is felvetették egy ottani radikális társadalmi átalakulás lehetőségét. Marx a Zaszulics-levelek első fogalmazványában hangsúlyozta, hogy a körülmények egyedülálló összejátszása következtében a még fennálló orosz földközösségek fokozatosan megszabadulhatnak ősi vonásaiktól, és országos méretekben a kollektív termelés elemévé válhatnak. Ezt azért találta lehetségesnek, mert a tőkés termeléssel való egyidejű fennállásuk következtében elsajátíthatják annak pozitív történelmi vívmányait, anélkül, hogy megismételnék a nyugat-európai fejlődés útját, hiszen Oroszország szoros kapcsolatot tart fenn a modern világgal, miközben állami függetlenségét megőrizte. E történelmi ugrás elméleti realitását azzal az érvvel is alátámasztotta, hogy Oroszország már átvette a gépi berendezés alkalmazását, illetőleg a tőkés csere-

mechanizmust, amelyet Nyugaton évszázadok alatt fejlesztettek ki. Történelmi szempontból a kedvező körülmények közé sorolta azt is, hogy a tőkés rendszer – Nyugat-Európában éppúgy, mint az Egyesült Államokban – szembekerült a dolgozó tömegekkel, a tudománnyal és magukkal a termelőerőkkel. Ugyanakkor jelezte, hogy a tőkések, a cári állam támogatásával, a földközösségek felszámolására törekednek, amit csak egy orosz forradalom akadályozhat meg, melynek kitörését szintén reális lehetőségnek találta. Álláspontja szerint, ha e forradalom még időben érkezik, s biztosítja a földközösségek fellendülését, azok az orosz társadalom megújhodásának, illetőleg a tőkés országok feletti fölény elemévé válnak.[17]

Különösen ez utóbbi fejtegetés azt a látszatot keltheti, hogy Marx végül is felülvizsgálta korábbi álláspontját, s lényegében elfogadta az egy országban épülő szocializmus elméletét és gyakorlatát. Marx és Engels a *Kiáltvány* második orosz kiadásához írt előszavukban azonban úgy fogalmaztak, hogy amennyiben az orosz forradalom egy nyugati proletárforradalom jeladásává válik, s azok egymást kiegészítik, a közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek. Ez az állítás már csupán abban különbözött korábbi felfogásuktól, hogy a polgári test végtagját Oroszországban találta meg, az ottani változás visszahatásaként értelmezve a fejlettebb államok társadalmi átalakulását.[18]

Engels 1894-ben, egy korábbi művéhez írt utószóban, egyrészt megismételte Marxszal közösen vallott álláspontját, hogy amennyiben egy orosz forradalom megadja a jelt a nyugati munkásforradalomra, a közös földtulajdon egy kommunista fejlődés kiindulópontjává válhat. Másrészt viszont jóval egyértelműbben hangsúlyozta, hogy az addig tőkés Nyugat példája és aktív segítsége szükséges az elmaradott államok, így Oroszország lerövidített fejlődési folyamatához. Ezt azzal indokolta, hogy a nemzetségi köztulajdon önmagában nem teszi képessé az alacsonyabb szintű társadalmi formákat a szocialista berendezkedés, a kapitalizmus e legsajátabb és utolsó termékének létrehozására. Álláspontját jelentős mértékben befolyásolta az is, hogy folytatódott az orosz földközösségi rendszer felbomlasztása, s így egyre csekélyebb lehetőséget látott arra, hogy e szisztéma fennmarad. Ezt az esélyt azonban nem zárta ki teljesen, ám megjegyezte, hogy ennek első feltétele a cári uralom megdöntése, az oroszországi forradalom, amely nemcsak a parasztokat ragadja ki „mir"-jükből, zárt világukból, hanem új lendületet is ad a nyugati munkásmozgalomnak, meggyorsítva annak győzelmét. Ugyanakkor véleménye

szerint ez utóbbi nélkül Oroszország sem a földközösségekből, sem saját kapitalizmusából nem juthat el a nagy társadalmi átalakulásig, ismét elutasítva a szocializmus egy országban való megvalósulásának lehetőségét. Mindazonáltal Engels röviden arra is utalt, hogy az ottani burzsoázia tart a polgári liberális értelemben végbemenő változásoktól, amelyeknek következményét a belső helyzet miatt senki sem láthatja előre.[19]

E fejtegetésből is kiderül, hogy Engels továbbra is összeurópai szinten vizsgálta a forradalom kitörésének lehetőségét, miközben egy világháború bekövetkezésével is számolt, amely aztán vagy a szocializmus azonnali győzelméhez vezetne, vagy legalábbis oly mértékben felforgatná a fennálló rendszert, hogy a tőkés társadalom régi formájában lehetetlenné válna. Ez utóbbi esetben is a társadalmi átalakulás megvalósulását feltételezte, bár 10-15 éves késedelemmel. Még egyértelműbben megfogalmazta változatlan álláspontját egy évvel korábban, Paul Lafargue-hoz írt levelében. Ebben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy még a legfejlettebb nemzetek sem dönthetik meg egyedül a kapitalizmust, mivel az csak nemzetközi akció következménye lehet. Ezt oly módon is megfogalmazta, hogy sem Franciaországban, sem Németországban nem győzhet végérvényesen a szocialista átalakulás, amíg Angliában a burzsoá uralom fennmarad.[20]

Engels utolsó művében, *Az osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* elé írt Bevezetésében felülvizsgálta a társadalmi átalakulás lehetőségeiről Marxszal együtt vallott korábbi álláspontjukat. Megállapította, hogy a történelem nekik sem adott igazat, amikor 1848–49 viszonylag korai megismétlődését várták, s az akkori eseményeket a szocializmus megteremtésének előjátékaként értékelték. A forradalom elmaradását azzal indokolta, hogy a kontinensen a gépi nagyipar gyors elterjedése a gazdasági fejlettség oly fokán történt, mely még nem bizonyult érettnek a radikális változásra, vagyis a tőkés tulajdonviszonyok még nem korlátozták a termelőerők további fejlődését. Azt is elismerte, hogy a két alapvető osztály szembenállása ekkor még csak Londonban, Párizsban és néhány nagyvárosi központban vált meghatározó tényezővé, amely mostanra viszont mindenhol megjelent. Mindazonáltal úgy találta, hogy Németországban, ráadásul békés úton, választások révén közeledik a nagy átalakulás időpontja, amelyet ez alkalommal nem kapcsolt össze egy összeurópai forradalommal.[21]

Marx és Engels felfogását tehát e téren sajátos kettősség jellemzi. Nemcsak gazdaságtani, hanem meghatározó jelentőségű politikai írásaikban is úgy érzékelték, hogy ez egy perspektivikus, hosszú távú

folyamat, amely akár szükségszerű kudarcokhoz is vezethet, ám más műveikben és leveleikben hamarosan bekövetkező forradalmi változásokkal is számoltak. Koherens, teljesen egyértelmű álláspontot tehát nem alakítottak ki, munkásságukban azonban egyértelműen az előbbi megközelítés határozott túlsúlya érvényesül. Ezért a XX. és a XXI. század eddigi szocialista kísérleteit, jellegüket és a polgári társadalmak restaurációját igazán tudományosan csak az általuk felfedezett, bár részleteiben nem kidolgozott materialista történetfelfogás, s nem a konzervatív, illetőleg a liberális elméletek vagy a vulgármarxizmus alapján értelmezhetjük.

II.

A rövid XX. századot, amely az I. világháború kitörésével kezdődött és az 1989–91-es rendszerváltásokkal zárult le, a szocialista forradalmi kísérletek két típusa jellemezte. Egyfelől, miként ezt Engels előre jelezte, ilyen átalakulások világháborúk közben vagy után zajlottak le, másfelől pedig nemzeti felszabadító mozgalmak jutottak el ehhez a fázishoz. Az első típus tulajdonképpen XIX. századi eredetű, hiszen a Párizsi Kommün is az 1870–71-es porosz–francia háborúra adott válasz volt. Ilyen értelemben az 1917. októberi szovjet-orosz forradalmat – az orosz–japán háborúval összefüggő 1905–07-es előzményével együtt – egyfajta folytatásként is értelmezhetjük, miként Lenin is igazán ezt az előképet tekintette mintának az *Állam és forradalom*ban. E világtörténelmi jelentőségű esemény emellett Marx és Engels egy másik előrejelzését is igazolta, akik, mint előbb részletesen is tárgyaltuk, egy orosz forradalomtól (is) várták a nyugat-európai társadalmi átalakulás megvalósulását. A feltételezett visszahatás azonban, az 1923-ig tartó fellendüléstől eltekintve, végül is elmaradt, s így a Szovjetunió, mint közismert, a szocializmus egy országban történő felépítésének programjával kezdte meg történelmi létét.

Az akkori események egyébként bizonyos fokig a folytonos, permanens forradalom elméletét is igazolták. 1905–07 egy polgári demokratikus átalakítási kísérletnek bizonyult, szocialisztikus elemekkel, 1917 novemberét pedig a cárizmus februári megdöntése előzte meg. E kétszakaszos változás zajlott le Magyarországon is, míg a szintén világháborús vesztes Németországban és Ausztriában a polgári demokratikus forradalom és ennek nyomán a köztársaság kikiáltása a továbbfejlesztési kísérletek ellenére nem lépett ki a tőkés

társadalom keretéből, s másfél évtized után az új államberendezkedés átmenetileg megbukott. Emellett a forradalmi fellendülés rövid időre elérte Olaszországot és Spanyolországot is, ám azokban az államokban, amelyekben megszilárdult a formális polgári demokrácia, a népszuverenitás névleges eszméje érvényesült, a munkásmozgalom megerősödése ellenére a polgári társadalom szilárd maradt, amihez nyilván az I. világháborús győzelem, illetőleg a semleges pozíció is hozzájárult. E tény már önmagában jelezte, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás még nem éleződött ki, amit aztán az is igazolt, hogy az 1929–33-as világgazdasági válság sem vezetett társadalmi átalakuláshoz, sőt döntő szerepet játszott a különféle szélsőjobboldali irányzatok megerősödésében és újabb országokban való hatalomra kerülésében. Ezt követően klasszikus ciklikus válság már csak 1937–38-ban zajlott le, s így végleg megszűnt annak lehetősége, hogy ilyen gazdasági esemény idézzen elő forradalmi helyzetet.

A II. világháború után jött létre az ún. szocialista világrendszer, más terminológiával a második világ, forradalom azonban csak Jugoszláviában és Albániában volt, amely a német megszállás elleni nemzeti felszabadító háborúból fejlődött ki. A többi államban a társadalmi átalakulást a szovjet katonai jelenlét idézte elő, s így valóságos forradalmi folyamat azokban az országokban sem ment végbe, amelyekben, mint Bulgáriában és Csehszlovákiában, a kommunisták kiemelkedő vagy jó eredményeket értek el az 1946. évi választásokon.[22] Mindazonáltal nem helytállók azok a vélemények, amelyek szerint a kelet-közép-európai és a balkáni változások a jaltai megállapodás következtében jöttek létre. 1944–45-ben a Szovjetunió még nem törekedett rendszerének exportálására, erről csak 1946–47 fordulóján, a győztes szövetséges hatalmak együttműködésének végleges megszűnésekor döntött. Ez egyértelműen kitűnik abból, hogy a háború befejezésekor egész Európában az antifasiszta politikai erők népfrontjellegű kormányzását javasolta, s ezért a kelet-közép-európai és a balkáni országokban sem törekedett a proletárdiktatúra bevezetésére felülről.[23] Ezt egyébként a hatalmát forradalmi úton kiépítő jugoszláv párt nem vette figyelembe, ami megalapozta a Szovjetunióval 1947–48-ra kialakult éles konfliktusát.

A nemzeti felszabadító mozgalmak esetében, bár jelentős külső, elsősorban szovjet támogatást kaptak, a társadalmi átalakulást elsődlegesen a belső politikai erőviszonyok tették lehetővé. Először 1945-ben Vietnámban zajlott le ilyen változás, amely aztán, mint

közismert, két hosszú háborúhoz vezetett. E körbe sorolhatjuk az 1949-ben győztes kínai és az 1959-es kubai forradalmat is – e két ország ugyan jogi értelemben nem volt gyarmat, ám az előbbiben a japánok, az utóbbiban pedig az amerikaiak elleni küzdelem erőteljes nemzeti színezetet adott az ott zajló reguláris, illetőleg gerilla háborúnak. Bizonyos fokig Észak-Koreában is hasonló folyamat ment végbe, bár ott a szovjet katonai jelenlét meghatározó szerepet játszott az átalakulásban, éppúgy, mint Laosz esetében a vietnámi hatás. Az 1960–70-es években aztán a gyarmati rendszer felbomlása számos fekete-afrikai államban vezetett nem kapitalista, valamint nyíltan szocialista orientációjú rendszer kialakulásához, az arab világban pedig sajátos, magukat szocialistának valló berendezkedések létrejöttéhez. Mindezen folyamatok azt eredményezték, hogy a társadalomátalakítási kísérletek a világgazdasági rendszer félperifériája után a periférián is megjelentek, részben olyan államokban, amelyekben a tőkés termelési mód alapvető osztályai épphogy létrejöttek, vagy ki sem alakultak, miközben a törzsi vagy a faluközösségi viszonyok lényegében fennmaradtak. E kísérletek, mint erre előbb már utaltunk, jelentős támogatást kaptak a Szovjetuniótól, valamint a második világ néhány más államától, egyes országok pedig Kínától és Kubától is.

Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy Nyugat-Európában a társadalmi átalakulás legalábbis elvont lehetősége nem állt fent. A II. világháború befejezésekor ugyanis a tőkés termelési mód stabilitása rövid ideig egész Európában megrendült, mivel akkor a legyőzött náci, illetőleg fasiszta rendszert a kapitalizmus szükségszerű következményének tekinteték. A munkásmozgalom mindkét irányzata, a mérsékeltebb szociáldemokraták és a radikálisabb kommunisták Nyugat-Európában is meghirdették az új típusú, haladó vagy népi demokráciát, az előbb már említett népfront keretében, amely szocialista követeléseket is megvalósít, megkezdve a társadalom lassú, ám folyamatos szocialisztikus jellegű átalakítását. A győztes nagyhatalmak ellentéteinek kiéleződése aztán 1947-ben e korszak lezáródásához vezetett, a kapitalizmus korábbi időszakához azonban nem térhettek vissza. A burzsoázia és a proletariátus addig nem létező osztálykompromisszuma alapján viszonylag széleskörű jóléti intézményrendszert építettek ki, anticiklikus gazdaságpolitikával kiküszöbölték a klasszikus válságokat és néhány országban a gazdaság meghatározó szektorainak egy részét államosították. E fejlemények hatására megjelentek azok a nézetek, amelyek a kapitalizmus és a

szocializmus közeledését, konvergenciáját várták, feltételezve, hogy perspektivikusan a társadalmi formák egymásra hatásából egy új, mindkettő elemeit tartalmazó szintézis jöhet létre.

Két államban, Olaszországban és Franciaországban, ahol a kommunista párt a hidegháború kezdete után is jelentős befolyással rendelkezett, a szocialista átalakulás lehetősége sem került le a politikai napirendről. Sőt, az utóbbiban, 1971-es fordulata után a szocialista párt is elhatárolódott a tőkés termelési mód alapviszonyait elfogadó szociáldemokráciától, meghirdetve a demokratikus szocializmus programját. 1981-ben, a baloldali szövetség választási győzelmét követően, a szocialista-baloldali radikális-kommunista kormánykoalíció kísérletet is tett céljai elérésére. Ennek érdekében három nagy strukturális programot jelentett be: a közigazgatás regionális decentralizálását, a munkások és a szakszervezetek jogosítványainak kiszélesítését, valamint egyes ipari csoportok, bankok és pénzügyi társaságok széleskörű államosítását. A tőke menekülése és más gazdasági zavarok következtében azonban 1984-ben a kormány gazdaságpolitikai fordulatot hajtott végre, felhagyva a demokratikus szocialista kísérlettel, amelynek hatására a kommunisták kiváltak a kabinetből. Így az átfogó programból tartósan csak az ország regionalizálása valósult meg.[24]

Választások útján korábban Chilében is megkísérelték a társadalom radikális átalakítását. 1970–73 között a hat pártból álló Népi Egység kormánya nemcsak államosításokat hajtott végre és szociális intézkedéseket hozott, hanem az állami tevékenység társadalmasítását is megkezdte, bízva a fegyveres erők demokratikus, alkotmányos elkötelezettségében. E szervezetek azonban, mint közismert, az Egyesült Államok támogatását is élvezve, megdöntötték a kormányt, negyedszázadra útját állva a dél-amerikai demokratikus szocialista kísérleteknek.

Forradalmak tehát éppen a tőkés világgazdasági rendszer centrumállamaiban nem törtek ki, azokban, amelyekben a termelőerők a legmagasabb fejlettségi szintet érték el. Ez lényegében azt jelenti, hogy a kapitalizmus még nem jutott el létének végső határához, vagyis a társadalomátalakítási kísérleteket más okok idézték elő. Mivel e változások, mint előbb már említettük, a félperiférián és a periférián mentek végbe, ahol a polgári berendezkedés csak részben vagy egyáltalán nem fejlődött ki, úgy is fogalmazhatunk, hogy e forradalmakat nem megszilárdult kapitalista államok ellen vívták, miként ezt 1917 októbere esetében Perry Anderson megállapította.[25]

E ponton azonnal felmerül az a kérdés, hogy akár egy politikai forradalom, illetőleg egy rendszer exportja, akár egy választási győzelem milyen szerepet játszhat egy új társadalmi forma kialakításában. A klasszikus polgári és a demokratikus forradalmak tapasztalatai azt mutatják, hogy ilyenkor elsősorban a politikai berendezkedés, az államforma és a kormányzati rendszer, illetőleg a tulajdon jogi szabályozása változik meg, hosszabb távon pedig a jogrend egészét átalakítják. Ugyanakkor a tőkés magántulajdon már korábban létrejött, s így a nagy társadalmi átalakulás mindenekelőtt a feudális földtulajdon, illetőleg maradványaik felszámolását jelentette. Az eddigi valóságos vagy imitált szocialista forradalmak hasonló rendszabályokat vezettek be, azzal az eltéréssel, hogy ahol győztek, jelentős mértékű tőkés állami tulajdon nem jött létre. Egy politikai változás ugyanakkor önmagában nem tudja megváltoztatni a termelőerők fejlettségi szintjét, s ezzel összefüggésben a munka termelékenységét, illetőleg a munkamegosztás struktúráját, ami egyben azt jelenti, hogy a tulajdonforma döntő elemét, a reális elsajátítás jellegét és a munkaerő feletti rendelkezést sem. Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a forradalmak utáni társadalmak is a gépi nagyiparra, a részmunkás és az összmunkás ellentétére épültek, sőt az ilyen államok egy részében ezt az üzemmódot erőltetett iparosítással hozták létre. Ily módon a gyárszervezetet az egész társadalomra kivetítették, megteremtve az állami tulajdon túlsúlyán nyugvó, a munkásönigazgatást kizáró tervutasításos rendszert.

A politikai felhőrégióban végbemenő változás szükségszerű korlátai a félperiféria, illetőleg periféria pozíció következtében a parasztság túlsúlyával és a kezdődő nemzeti mozgalmakkal társultak. E meghatározó tényezők a szovjet rendszer történelmi útját éppúgy alapvetően meghatározták, mint a szocializmus egy országban történő felépítésének kényszere. A parasztság mennyiségi túlsúlya, a tőkés környezettel társulva, az ún. eredeti szocialista felhalmozáshoz, s ennek részeként az 1929–33-as kényszerkollektivizáláshoz vezetett, amely a terrorisztikus eszközöket is alkalmazó sztálini modell objektív alapját képezte. Az akkori fejlemények teljes mértékben szemben álltak Engelsnek a parasztkérdésben vallott álláspontjával, amely e kisárutermelők kisajátítását egyértelműen elutasította, s Marx azon nézetével is, amely a szocialista Oroszország egyik legfontosabb feladatának a földközösségek támogatását tekintette.[26] Hozzájárultak e modell kialakulásához az előbb említett nemzeti mozgalmak is, amelyek már az októberi forradalom győzelme után azonnal az ország teljes szétesésének veszélyét idézték elő.

Mindezen tényezők együttes hatására az októberi forradalom után szükségszerűen olyan politikai rendszer alakult ki, amely nemcsak abban az értelemben volt diktatúra, hogy a hatalomra került társadalmi csoport érdekeit biztosította, hanem módszereiben is. E berendezkedés nemcsak Marx és Engels elképzeléseivel állt ellenétben, amely végül is a Párizsi Kommün modelljére épült, hanem az ahhoz hasonló szovjet formával is. Lenin az *Állam és forradalom*ban még azt hirdette, hogy mindenkit be kell vonni az állam igazgatásába, vagyis nincs szükség elkülönült bürokratikus apparátusra, amely azonban már az ő kormányzati időszakában létrejött, majd a sztálini modellben végérvényesen megszilárdult. Lényegét az egypártrendszer, azaz a kommunista párt hatalmi monopóliuma alkotta, amely nemcsak tagjain keresztül, hanem közvetlenül, szervezeti úton is irányította az állami szerveket, s így a főhatalom tényleges birtokosává vált. A szűken értelmezett államszervezeten belül a szovjet típusú törvényhozás, illetőleg az azt helyettesítő prezidium semmilyen hatalommal nem rendelkezett, s a kormány is csupán korlátozott körben hozhatott döntéseket. E berendezkedésben természetesen az állampolgárok kollektív politikai jogai is csak kevéssé, illetőleg egyáltalán nem érvényesülhettek, s így azt nemcsak a polgári és szociáldemokrata kritikusok, hanem Antonio Gramsci és a világrendszert kutató Giovanni Arrighi is indokoltan nevezhették önkényuralomnak. Az olasz kommunisták egykori főtitkára azt is hangsúlyozta, hogy ez elkerülhetetlen, ám ideiglenes állapot, mely elvezet majd a szabályozott társadalom demokratizmusához.[27]

1946–47 fordulóján, mint erre előbb már utaltunk, a Szovjetunió már döntött a kelet-közép-európai és a balkáni térség átalakításáról, ami egyben saját rendszerének exportálását is jelentette. Ily módon a sztálini modell más országokra is kiterjedt, melyet egyébként akkor a szocializmus egyetlen lehetséges berendezkedésének tekintettek. A kikényszerített változtatás, amely tulajdonképpen imitált forradalom volt, azonban nem jelentett tökéletes másolást, mivel az érinett országok államberendezkedésében az előző évek népfrontjellegű elemei névlegesen fennmaradtak. Ezt azzal a formulával fejezték ki, hogy a népi demokrácia, melyet addig polgári demokratikus rendszernek tekintettek, valójában proletárdiktatúra, ám szovjet forma nélkül. E sajátos átmenetnek megfelelően Csehszlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban és Bulgáriában formálisan fennmaradt a többpártrendszer, Magyarországon pedig nem az állampárt, hanem a Népfront listájára szavaztak, s a kormányban a Független Kisgazdapárt, illetőleg a Nemzeti Parasztpárt is tárcákkal rendelkeztek.

A sztálini modelltől először Jugoszlávia tért el, amely 1953-tól a vállalatok szintjén megkezdte sajátos önigazgatási rendszerének kialakítását, az 1956 februárjában megtartott XX. kongresszussal pedig a szovjet érdekszférában is megkezdődött a desztalinizálási folyamat. Ez nemcsak a tömeges represszió fokozatos megszüntetését jelentette, hanem gazdasági reformkísérletek sorozatát is, melyek a túlcentralizált tervutasításos rendszer módosítására, illetőleg felszámolására irányultak. Ezek közül az első 1956–57-ben, egy súlyos politikai válság után Lengyelországban zajlott le, mely a szovjet típusú berendezkedést egy önálló lengyel szocializmusmodellel próbálta felváltani. Ennek elméleti alapját Michal Kalecki fogalmazta meg, aki abból indult ki, hogy a központi tervezést az üzemi tanácsok intézményével kell összekapcsolni. Reformkoncepciója kettős célt szolgált; egyfelől a tervgazdasági döntések demokratizálására, másfelől a partikuláris érdekek túlsúlyának megakadályozására irányult. Kalecki nemcsak abban látott veszélyt, hogy az üzemi tanácsokat a központi tervapparátusok maguk alá rendelik, s így a reform látszólagossá válik. Súlyos problémaként értékelte azt is, hogy az üzemi tanácsok szembe kerülhetnek a központi tervezéssel, ami véleménye szerint jelentős gazdasági zavarokat idézhet elő. A központi irányítás és a demokratikus döntéshozatal egyszerre történő érvényesítésének kísérlete azonban hamar lekerült a politikai napirendről, mivel az üzemi tanácsok a gyakorlatban elvesztették befolyásolási lehetőségeiket.[28]

Más utat választott a magyar pártvezetés, amely már az 1956-os nemzeti felkelés leverése után megfontolta piaci ösztönzők alkalmazását a tervgazdaság működési rendszerében. 1957-ben ugyan e reformot elutasította, s az 1960-as évek elején a tervutasításos szisztéma szervezeti egyszerűsítésével kísérletezett, 1965-től azonban visszatért korábbi elképzeléséhez, s három évi előkészítés után 1968 januárjában bevezette az új gazdasági mechanizmust. Ennek lényegét a tervszerű piacszabályozás képezte, amely megszüntette a naturális tervmutatókat és kiszélesítette a vállalati vezetés, a technostruktúra döntési jogosítványait, középpontba állítva a nyereség kategóriáját. Ez azonban ténylegesen nem profitráta-, hanem profittömeg-érdekeltséget jelentett, hiszen a menedzsment nem saját tőkéjét fektette be, s ezáltal felerősítette a munkakörükkel azonosuló vezetők amúgy is meglevő túlberuházási hajlamát. Részben az ezen alapuló egyensúlyzavarok, részben a szovjet politikai nyomás következtében 1972-től a gazdaságirányítási reform folytatását leállították, sőt egyes elemeit vissza is vonták, 1977–78-tól, a kezdődő eladósodási időszaktól

azonban a továbblépés ismét mapirendre került. E második hullám keretében 1984-ben a vállalatokat három csoportba sorolták; az államigazgatási irányítás alatt maradó nagy cégek mellett megjelentek a vállalati tanácsok, illetőleg a közgyűlések által vezetett gazdasági egységek is, amelyekben bizonyos fokig a munkásönigazgatás elve is érvényesült. Az ezt követő változtatások, mint például a kétszintű bankrendszer megteremtése, az adóreform és a polgári társasági formák bevezetése pedig már tulajdonképpen a rendszerváltást készítették elő.

Piacgazdasági intézmények alkalmazásáról döntött 1968-ban az új csehszlovák kommunista vezetés is, amely e törekvését a politikai rendszer átfogó demokratizálásával kapcsolta össze. 1968 augusztusában az öt ország katonai intervenciója véget vetett e kísérletnek, azt követően pedig Csehszlovákia is az NDK által kezdeményezett reformokat vette át, mely a tervutasításos rendszer technokrata, kibernetikus modernizációját jelentette.

A bevezetett piaci jellegű átalakítás nem korlátozódott a kelet-közép-európai és a balkáni térségre. Kína 1979-ben, a maoista kulturális forradalom felszámolása után egy vegyes gazdasági rendszer kiépítéséhez kezdett, s 1986-tól Vietnám, meghirdetve a doi-moi-t, a szocialista orientációjú piacgazdaság megteremtésének útjára lépett. E reformok, már a kelet-közép-európai rendszerváltásokat követő időszakban, mindkét országban sikeresnek bizonyultak, ám ugyanakkor egy új burzsoázia kialakulásához is vezettek.

A mechanizmusreformok tehát, a többnyire alárendelt mozzanatként megjelenő önigazgatási elemek kivételével, a polgári viszonyok szimulálására, illetőleg vegyes gazdasági rendszer megteremtésére irányultak. Mindez tulajdonképpen azon világtörténelmi helyzet másik oldala volt, hogy a legfejlettebb tőkés társadalmakban a formaváltás kényszerének időszaka még nem jött el. Mindazonáltal, különösen a desztalinizáció kezdetétől a globalizált liberálkapitalizmus megjelenéséig tartó időszakban, az 1950-es évek közepétől 1973–75-ig mind a Szovjetunióban, mind a kelet-közép-európai és a balkáni államokban gyors ütemű gazdasági fejlődés zajlott le, amit elsősorban a munkaerőnek a mezőgazdaságból az iparba történő átáramlása és a tőkés termelési módra jellemző keresletkorlát hiánya tett lehetővé. Így például Magyarországon 1957 és 1973 között az évi átlagos növekedési ütem 6,8% volt, amelynek eredményeként e periódus záróévében az egy főre jutó GNP az európai átlag 89,1%-át tette ki, szemben a 35 esztendővel korábbi 67,2%-kal.[29] Megalapozatlanok

tehát azok a vélemények, amelyek a tervgazdaságokat eleve fejlődésképtelen, stagnáló berendezkedéseknek írják le, s az említett térségek viszonylagos elmaradottságát a tőkés termelési mód felszámolásával magyarázzák. Ugyanakkor kétségtelen, hogy részben a gyors növekedés következtében ezen országok belső erőforrásai lényegében kimerültek, ami aztán fejlődésük érzékelhető lassulásához – vagy rövid idő alatt bekövetkező eladósodásukhoz – vezetett. Az adósságállomány kezelésének kényszere a korábbiaknál jóval látványosabbá tette a második világ országainak alapvető gazdasági gyengeségét, termékeik alacsony versenyképességét (vagy teljes versenyképtelenségét) a világpiacon, amit az 1980-as években már a tőkés termelési mód megszüntetésével és ezzel összefüggésben a tervgazdálkodások reformálhatatlanságával magyaráztak. Ezt azonban nem a társadalmi forma különbsége, hanem az értéktörvény világpiaci érvényesülése idézte elő, amit Marx *A t*őke I. könyvében tárgyalt. Az értékképzést nemzetközi alkalmazásban úgy értelmezte, hogy az intenzívebb nemzeti munka egyenlő idő alatt több értéket termel, a termelékenyebbnek nevezett munka pedig intenzívebbnek számít, az intenzitási és a termelékenységi szint pedig a gazdasági fejlettségtől függ. Ebből az összefüggésrendszerből azt a következtetést vonta le, hogy ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket az egyes országokban egyenlő idő alatt termelnek, eltérő az értékük, amely különböző árakban, azaz pénzösszegekben fejeződik ki.[30] A nagyobb termelékenység intenzívebb munkaként való megjelenése azt eredményezte, hogy a félperifériás tervgazdaságokban szükséges munkaráfordítások egy részét a világpiacokon nem lehetett érvényesíteni, s így az exporttevékenység tartósan veszteségessé vált, amit állami támogatásokkal, illetőleg valutaleértékelésekkel próbáltak ellensúlyozni. Ezen eszközök alkalmazása azonban nem küszöbölhette ki a rendszeres külkereskedelmi, illetőleg folyó fizetési mérleghiányt, lényegében kizárva a társadalmi átalakulástól várt felzárkózást. E téren a helyzet egyébként a rendszerváltozás után sem változott: az újra kapitalistává vált országok exportjának túlnyomó részét az odatelepült multinacionális cégek bonyolítják le, általában anyavállalataiknak történő szállítások formájában, míg a hazai nagy- és középtőke főképp a belső piacra termel. E tény már önmagában cáfolja azt a feltételezést, hogy a versenyképesség hiányát a tőkés magántulajdon időleges felszámolása idézte elő.

Hasonló korlátok jellemezték a politikai reformkísérleteket is, melyek felemás jellegét vagy elmaradását számos politikus és kutató

a rendszerváltások alapvető okának tekintett. Az államszervezeten belüli átalakítások nem változtattak azon, hogy a hatalmat a kommunista pártok monopolizálták, kizárva a versengő pluralizmust. Ennek következtében az SZKP XXII. kongresszusán meghirdetett társadalmasítási kísérletek éppúgy meghiúsultak, mint ahogy Magyarországon sem vezetett érdemi változáshoz a fakultatív, majd 1983-tól az országgyűlési és tanácstagi választásokon a kötelező többes jelölés, Jugoszláviában pedig a megbízatások időtartamának korlátozása. A pártállami berendezkedés természetesen nem volt véletlen. Döntő okát az új termelési mód létrejöttekor szükségszerűen fennálló legitimációs hiányban találhatjuk meg, melynek hatását nyilvánvalóan súlyosbította az a tény, hogy a szocialista rendszer gazdasági alapja hiányzott, amit az állam társadalomátalakító funkciója pótolt. Egyes államokban, így különösen Magyarországon és Jugoszláviában a pártvezetés arra törekedett, hogy az erőszakot mindinkább a Gramsci által értelmezett hegemóniával, a konszenzussal váltsa fel, ami átmenetileg bővítette is a rendszer bázisát, amikor azonban a hatalom végérvényesen szakított önkényuralmi vonásaival, az nem a támogatottság további növekedéséhez, hanem a szocialista kísérlet szinte azonnali bukásához vezetett, amihez a pártállami vezetés egy részének rendszerváltó szándéka is hozzájárult. Gramsci korábban már hivatkozott érvelését egyébként úgy folytatta, hogy az önkényuralmi és kényszerítő beavatkozások csökkentése a szerves szabadság kezdetét jelenti, ám ebből nem következtethetünk új liberalizmusra.[31] A rendszerváltások során azonban nem a szabályozott társadalom szerves szabadságának kora köszöntött be, hanem a polgári társadalom helyreállítása ment végbe.

Az 1989–91-ben lezajlott történelmi horderejű változások közvetlen oka természetesen nem a gazdasági és politikai reformok elégtelensége, elmaradása, illetőleg a tervgazdasági rendszerek bürokratikus jellege, avagy gyenge alkalmazkodóképessége volt. E döntő jelentőségű fordulatot az 1986 októberében kötött titkos szovjet–amerikai megállapodás idézte elő, amely határidők megjelölése nélkül arról szólt, hogy a kelet-közép-európai és a balkáni térség visszakerül a nyugati érdekszférába. Ez viszonylag rövid időn belül, a dominóeffektus jellegének megfelelően bekövetkezett, miközben Kína, Vietnám, Laosz, Észak-Korea és Kuba megőrizte rendszerét. Ily módon a nemzeti felszabadító mozgalmakból kifejlődött berendezkedések fennmaradtak, a szovjet érdekszférától független Jugoszlávia pedig, a Szovjetunióhoz hasonlóan alkotóelemeire szétesve egy évtized sú-

lyos háborús konfliktusain keresztül hajtotta végre a rendszerváltást, mely egyébként, környezetének hatására, az elszigetelt Albániában is lezajlott.

E vázlatos áttekintés után szükségszerűen felmerül az a kérdés, hogy milyen jellegű társadalmaknak tekinthetjük e korai, magukat szocialistának nevező rendszereket. A baloldali gondolkodók számottevő része e berendezkedések jellemzésére az államkapitalizmus kategóriáját használja, azon az alapon, hogy a radikálisnak tűnő változások ellenére fennmaradt az árutermelés, a bérmunka, a gyári munkamegosztás és az elidegenedés, vagyis nem történt meg a munkásosztály felszabadítása. E megközelítés keretében azt is állítják, hogy az értéktöbbletet továbbra is kisajátították, csak az igazgatók magántestületeinek helyét az állam, pontosabban annak hivatalnokai foglalták el. Ezen érvelés alapján a rendszerváltást szorgalmazó reformerők álláspontjukat részben azzal támasztották alá, hogy a diktatórikus és nem hatékony államkapitalizmust a demokratikus és hatékony magánkapitalizmussal kell felváltani. Sőt, később, már a fordulatot követően, olyan nézetek is megjelentek, hogy valójában nem is zajlott le rendszerváltás, hiszen csupán annyi történt, hogy a tőkés berendezkedés egyik formájáról egy másikra tértek át.

A szocialista kísérletek államkapitalistává minősítését azonban a materialista történetfelfogás keretében nem tekinthetjük tudományosan megalapozottnak. Ezen elmélet szerint ugyanis a tőkés termelési mód alapstruktúráját a munka és a tulajdon olyan szétválasztása képezi, melyben a termelőeszközök vállalkozók magántulajdonába kerülnek, a bérmunkások pedig, eleven munkaerejüket pénzre cserélve, alkalmazójuk számára értéktöbbletet termelnek, s ezáltal a tőkeviszonyt is újratermelik. Az elsajátítás magánjellegét az sem számolja fel, hogy a nagyobb cégek túlnyomó többsége társasági formában működik, melyek akár hosszú láncolatokat is alkothatnak, mivel a háttérben a valódi tulajdonosok magánegyének, akik a vállalati jövedelmek után legalább osztalékban részesülnek. Döntő jelentőségű az is, hogy a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása és az állami irányítás következtében a gazdasági egységek nyereségüket kizárólag saját maguknál fektethetik be, vagyis nem volt tőkeáramlás, s ennek megfelelően értékpapír-kereskedelem sem. Ezzel szemben a tervgazdaságok párt- és állami hivatalnokai, valamint közvetlen gazdasági vezetői nem tulajdonosokként viszonyulnak az állami cégekhez, hiszen nem saját tőkéjüket fektették be, s pozíciójuk átörökítésére sem nyílt lehetőségük. Az államosítás, illetőleg a szövetkezetesítés a tőkés

magántulajdonosi viszonyt szüntette meg, amely nélkül semmilyen kapitalizmusról nem beszélhetünk.

Az államkapitalizmus ugyanakkor természetesen tudományos értékű kategória, ám nem alkalmazhatjuk a tőkés magántulajdont átmenetileg felszámoló társadalmak jellemzésére. Egyfelől a jelentős államosításokat végrehajtó polgári berendezkedések esetében használhatjuk ezt a terminológiát, melyekben az állami szektor jelentős mértékben hozzájárult a gazdasági növekedéshez, mint például 1945 után Nagy-Britanniában, Franciaországban, Olaszországban vagy Ausztriában. Másfelől államkapitalista elemek a Szovjetunióban is megjelentek, ám még a sztálini modell létrejötte előtt, a NEP-korszak idején, amikor külföldi tőkéseknek koncessziókat adtak, illetőleg a hazai magántőkének is korlátozott mozgásteret biztosítottak. Az államilag ellenőrzött szovjet kapitalista szektor tehát éppen akkor szűnt meg, amikor áttértek az ötéves terveken alapuló direkt tervutasításos gazdaságirányítási rendszerre.[32]

Lenin egyébként az államkapitalista kategóriát kettős értelemben használta. Nemcsak a NEP előbb említett sajátosságait jellemezte e fogalommal, hanem alkalmazásával arra is utalt, hogy a szovjet társadalom egészében még egyfajta polgári viszonyrendszer uralkodik. E kifejezést tehát abban az értelemben használta, mint Marx *A gothai program kritikájá*ban, ezzel is jelezve, hogy az új termelési mód még számos területen viseli a korábbi berendezkedés sajátos vonásait.

Más baloldali gondolkodók ugyanezen rendszerek elméleti leírására az államszocializmus kategóriáját alkalmazzák. E fogalom Marx és Engels életművében is megjelent, ám egészen eltérő tartalommal, mivel Lassalle államsegélyeken alapuló szövetkezeti koncepciójára, illetőleg a bismarcki Németország államosításaira vonatkozott.[33] A szocialista kísérletek során létrejött berendezkedések esetében viszont e terminológia azt jelenti, hogy a tőkés magántulajdont az állami tulajdon túlsúlya, az erre épülő gazdaságirányítás, a politikai szervezet monopolizált hatalma és a dolgozók bérmunkás státuszának fennmaradása jellemzi. E kategória azért tűnik alkalmasabb fogalmi eszköznek e társadalmak jellegzetességeinek leírására, mert a fennmaradt gyárszerű munkamegosztást, a bérmunkás létet és a többletelsajátítást nem a tőkeviszony továbbélésével magyarázza, hanem e jelenségeket sajátos, kizárólag e berendezkedésekre jellemző összefüggésekkel próbálja értelmezni.

Első közelítésben az államszocializmussal szinonim terminológiának tűnik a politikai szocializmus, amely azonban az előzőtől

mégis bizonyos fokig eltérő sajátossággal rendelkezik. Szigeti Péter, aki műveiben e két kategóriát felváltva használta, egy helyen úgy fogalmazott, hogy a politikai szocializmus a gazdasági szocializmus hiányának pótléka, amivel arra utalt, hogy e berendezkedést nem egyszerűen valamilyen torzulás idézte elő, hanem az az elemi tény, hogy nem saját termelési viszonyai alapján jött létre. Értelmezésében ez egyben azt is jelenti, hogy e társadalmak, miközben (átmenetileg) felszámolták a tőkés magántulajdont, *A gothai program kritikájában* kifejtett alsó fokot sem érték el. A politikai szocializmus fogalmát emellett összekapcsolta Marx nyerskommunizmus-elméletével, amely már átvezet ahhoz a kérdéshez, hogy az eddigi szocialista kísérleteket, azok részleges sikereit, történelmi bukásait és néhány országban történő fennmaradását miként értelmezhetjük a materialista történetfelfogás alapján.[34]

Az 1917-es októberi forradalom óta végbement társadalmi átalakulások olyan berendezkedéseket hoztak létre, amelyek megfelelnek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban vázolt nyerskommunizmusnak. E rendszerekben ugyanis az állam közösségi tőkésként lép fel az egyes egyénekkel szemben, mindenkire kiterjeszti a munkás meghatározást, amivel a munka közössége és a munkabér viszonylagos egyenlősége, az annyit bírált egyenlősdi jár együtt. Ez a nyers, marxi megfogalmazás szerint egyben gondolattalan kommunizmus ugyanakkor magát már egy magas fokot elért társadalomnak tartja, mely a fejlett szocializmus kategóriájában fejeződik ki. A magántulajdon pusztán negatív megszüntetése, vagyis a valóságos közösségi tulajdon hiánya azt is jelenti, hogy az állam kezében egy alanytalan vagyontömeg koncentrálódik, melyhez mindenki, a gyárszerű munkamegosztás rendszerében menedzserként, alkalmazottként, illetőleg fizikai munkásként viszonyul, beleértve a legmagasabb szintű párt-, illetőleg állami vezetőket is. Ez a döntő oka annak, hogy e berendezkedéseket, mint előbb már tárgyaltuk, nem minősíthetjük államkapitalistáknak.

A nyerskommunizmus a marxi elméletben egyben politikai is, amely despotikus vagy demokratikus egyaránt lehet. Ez ugyanakkor nem jelentette a pártállami szisztémák anticipálását, hiszen 1844-ben, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* keletkezésekor szocialista és kommunista pártok még sehol sem alakultak ki. A XX. századi tapasztalatok a despotikus, illetőleg monopolisztikus berendezkedések túlsúlyát mutatták, miközben a korábban már említett desztalinizációs folyamatok részeként rendszeresen felmerült a demokratizálás igénye,

a szocialista demokrácia fejlesztésének programjaként. Ugyanakkor, bár az adott berendezkedések számára a demokratikus államrend létrehozása vagy legalábbis megvalósításának kísérlete alapvető fontosságú kérdés (volt), ez önmagában még nem vezet(ett) az új társadalmi forma saját gazdasági alapon történő fejlődéséhez.[35]

Ráadásul nem egyszerűen nyers, hanem egyben helyi kommunizmusok jöttek létre, *A német ideológia* fogalmi rendszere szerint, mégpedig a tőkés világgazdasági rendszer félperifériáján, illetőleg perifériáján. Bár egyes államokban, mint például Magyarországon és Jugoszláviában korábban ismeretlen mértékű életszínvonal-emelkedés zajlott le, a kapitalista centrumországokhoz képest az ínség fennmaradt, amit a menedzserek beruházási hajlamán nyugvó hiánygazdaság még fel is erősített. Ily módon a nyugat-európai országok jóval magasabb fogyasztási szintje a közismert demonstrációs hatást idézte elő, azt a látszatot keltve, hogy a kapitalizmus restaurációja rövid időn belül hasonló helyzethez vezet a kelet-közép-európai és a balkáni térségben is. Emellett az a marxi–engelsi tétel is érvényesült, amely szerint az érintkezés bővülése szükségszerűen felszámolja a helyi kommunizmust, miközben ennek ellentéte, a bezárkózás sem jelentett biztosítékot a rendszerváltásokkal szemben. Ehhez a felzárkózás elmaradása is hozzájárult, amit a világrendszer-elmélet egyik vezető képviselője, Giovanni Arrighi azzal magyarázott, hogy a tőkés világgazdaságba bekapcsolódott szocialista államok nem tudták elkerülni a kizsákmányolást, az autarchiára törekvők pedig a kirekesztést.[36] Az eddigi szocialista kísérletek bukását és a mostanáig fennmaradottak felemás pozícióját tehát végső soron a tőkés világgazdaság létében találhatjuk meg, amelynek bázisán a félperifériás és a perifériás helyi nyerskommunizmusok létrejöttek.[37]

Ez pedig azért következhetett be, mert a tőkés termelési mód még nem ütközött önmaga korlátjába, nem érkezett el azokhoz a határokhoz, amelyeket Marx a *Grundrisse*ben és *A t*őke III. könyvében kifejtett. Ily módon igazolódott az a marxi állítás is, hogy a proletariátus mindaddig csak időlegesen döntheti meg a burzsoázia uralmát, ameddig a polgári társdalomban nem fejlődtek ki azok a termelőerők, amelyek e forma eltörlését szükségszerűvé teszik. Mindez pedig a materialista történetfelfogás azon tételét is megerősíti, hogy a végleges szocialista átalakulást csak nemzetközi akció, legalább az uralkodó, vagyis a tőkés centrumot alkotó népek együttes tette valósíthatja meg, a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok végsőkig kiéleződött ellentmondásának bázisán.

Mindazonáltal a politikai szocializmus vagy nyerskommunizmus megítélésében a pozitív, történelmileg előremutató mozzanatokat is látnunk kell. Történelmük bebizonyította, hogy a gazdasági növekedés nem előfeltételezi a tőkés magántulajdont, a tényleges egyenlőségre való törekvés pedig nem áll ellenétben az emberi természettel, illetőleg egy társadalom kohéziójával, működőképességével. Egyes országokban, mint előbb már jeleztük, átmenetileg jelentős életszínvonal-emelkedést is biztosított, illetőleg érzékelhető társadalmi mobilitást tett lehetővé. A félperiférián tehát viszonylag hosszú ideig jobb teljesítményt ért el, mint a hasonló fejlettségi szinten álló jobboldali autoriter rendszerek. Eredményeit az is jelzi, hogy egy új termelési mód legalacsonyabb szinten levő, saját gazdasági alappal nem rendelkező csirájaként több mint negyven, illetőleg hetven évig fennmaradhatott, s néhány államban napjainkban is létezik a tőkés centrumállamok által uralt világgazdasági rendszerben. Mindez azt is mutatja, hogy létezése és számos helyen történő felbomlása egyaránt történelmi szükségszerűség volt. Örökségéhez a hegeli–marxi megszüntetve-megőrzéssel viszonyulhatunk, vagyis tudjuk, hogy még egyszer nem jöhetnek létre, és ezt nem is akarjuk, ám tapasztalatait felhasználhatjuk és fel is kell használnunk, miként erre Marx a *Brumaire*-ben egyértelműen utalt.[38]

E vázlatos áttekintés egyben választ ad arra, miért nem valósulhatott meg Lukács György tertium datur koncepciója, mely a sztálinizmus (valójában inkább a helyi nyerskommunizmus) és a polgári demokrácia között keresett új, harmadik utat. Ez ugyanis, ha Marx és Engels felfogását összeségében elemezzük, nem a másik két berendezkedés kortársaként jöhet létre, hanem csak akkor, ha az új termelési mód saját bázisán nyugvó kifejlődésének világtörténelmi feltételei már kialakultak. E téren tehát az alapkérdés az, hogy korunkban kifejlődtek-e már olyan elemek, amelyek e társadalmi változást szükségszerűvé teszik.

III.

Az 1989–1991-es rendszerváltások óta lezajlott három évitizedben újabb szocialista kísérletek jelentek meg, ezúttal a tőkés világgazdasági rendszer egy másik félperiféráján, Latin-Amerikában. 1999-ben Venezuelában, majd 2006-ban Bolíviában és egy évvel később Ecuadorban olyan jelöltek győztek az elnökválasztáson, akik programjukban a

XXI. századi szocializmust hirdették meg, mégpedig új, a diktatórikus államszocializmustól eltérő formában. Ezen államokban fennmaradt a többpártrendszer, a politikai versengésen alapuló választásokat tartottak, a termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése terén pedig rendkívül óvatos lépéseket tettek, miközben csökkenteni próbálták a hatalmas társadalmi különbségeket. Ily módon a helyi nyerskommunizmus demokratikusabb válfaja jött létre, mely tudatosan is elhatárolta magát a szovjet típusúnak tartott társadalmaktól, amin az sem változtatott, hogy Kubától kisebb mértékű támogatásban részesültek. Kezdeti sikerek után azonban e berendezkedések is mindinkább kudarcot vallottak. Ecuadorban a 2017-ben megválasztott baloldali államfő szakított elődje politikájával, lemondva a társadalmi átalakítás folytatásáról, 2019 őszén pedig Bolíviában, választási csalásra hivatkozva, tulajdonképpen államcsínyt hajtottak végre, bár a szocialistákat nem zárták ki a politikai versengésből, akik ezáltal egy évvel később visszaszerezhették az elnöki tisztséget. Venezuelában a bolivárinak nevezett forradalom mély gazdasági válságba került, s ezt kihasználva a polgári többségű parlament elnöke is államfőnek nyilvánította magát. E krízist egyébként egyrészt gazdaságpolitikai hibák, másrészt a tőkés világgazdasági hatások, főként az olajár radikális csökkenése idézték elő.[39] Mindezen fejlemények ismételten bizonyítják, hogy az 1989–1991-es rendszerváltásokat alapvetően nem a pártállami politikai struktúra, a demokratikus reformok felemás jellege, illetőleg elmaradása okozta. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek tényleges megvalósulása esetén a polgári társadalom restaurációjával szemben nagyobb ellenállás alakult volna ki.

Az elmúlt három évtized ennél jóval jelentősebb történelmi változása az volt, hogy az 1970-es években megjelent globalizált liberálkapitalizmus keretében lassan kifejlődött egy transznacionális burzsoázia, amelynek tagjai mindinkább elszakadnak államuktól, tőkebefektetési terepnek tekintve az egész világot.[40] Kialakulása a politikai küzdelmek középpontjába e transznacionális tőkésosztály és a nemzeti burzsoá konfliktusát állította, nem függetlenül attól, hogy a proletariátus, jórészt a szocialista kísérletek többségének bukása miatt, meghaladhatatlannak véli a kapitalista társadalmi formát. A jelenségek szintjén, a politikai és ideológiai konkurencia világában ez az ellentét a globalisták és a szuverenisták harcaként jelenik meg, amelyben az előbbiek a nemzetközi pénzügyi szervezetekre, az ún. szuperstruktúrára is támaszkodnak, az utóbbiak pedig a nemzeti burzsoázia és más társadalmi csoportok szövetségére építik politikájukat.

A transznacionális tőkésosztály megjelenése ugyanakkor a korábbiaknál is magasabb szintre emeli az egyetemes érintkezést, amelyet már *A német ideológia* a társadalmi átalakulás egyik előfeltételeként jelölt meg. Ezért a globalizáció előrehaladása, a baloldalon viszonylag széleskörűen elterjedt vélekedéssel ellentétben, hosszabb távon nem a kapitalizmus további megszilárdulásához, hanem szükségszerű meghaladásához vezethet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jövő szocializmusához nem a helyi nyerskommunizmusokon, hanem a teljesen globálissá váló tőkés társadalmi formán keresztül juthatunk el, annak termelőerőire épülhetnek a valóban kizsákmányolásmentes, a tényleges egyenlőséget megvalósító termelési viszonyok, vagyis az egyetemesen fejlett egyének szabad társulása.

Az egyetemes érintkezés magasabb szintre emelkedése csak szükséges, ám nem elégséges feltétele a tőkés termelési mód meghaladásának. Ahhoz, hogy a tőke valóban önmaga korlátjává váljon, a *Grundrisse*ben kifejtett két konkrét törvényszerűségnek is érvényesülnie kell. A marxi elmélet Wertkritik irányzata főként arra az összefüggésre építi álláspontját, amely szerint az értéktermelés érte el belső, immanens határát, vagyis a termelőerők fejlődése jut el ahhoz a ponthoz, amelyen az absztrakt munka elveszti értékképző szerepét. Ezen áramlat képviselői, mindenekelőtt Robert Kurz és Anselm Jappe e következtetést oly módon vonták le, hogy különbséget tettek az exoterikus és az ezoterikus Marx között, aki egyébként maga is ily módon közelítette meg Adam Smith munkásságát.[41] Úgy érveltek, hogy munkásságának exoterikus része a felvilágosodás polgári gondolkodásának keretein belül maradt, melyet a fejlődésben való töretlen hit és a munka kiemelkedő jelentőségének hangsúlyozása jellemez. Ezoterikus elméleti fejtegetéseiről viszont azt állították, hogy azok valóságos társadalmi forradalmat jelentenek, amelynek bázisát az értékelmélet képezi. Kurz és Jappe a marxi életmű e részének elmélyítésére törekedve jutottak el előbb már említett állításukhoz, melyet érintőlegesen a tőke szerves összetételében végbemenő növekedésből, az eleven munka egyre csökkenő részarányából vezettek le. Sőt, lényegében úgy vélték, hogy ez az összeomlás az 1970-es években már megkezdődött, hiszen ettől kezdve az árutermelő társadalmi forma túlélését főként a fiktív tőkének köszönheti, amely nem a munkaerő által létrehozott érték eredménye, hanem a spekulációé és a hitelé, vagyis nincs valóságos alapja. Ezzel magyarázták a tőkés termelési mód financializálódását, amely az elkerülhetetlen válság tünete, s végül is néhány évtized alatt annak automatikus összeomlását idézi elő.[42]

A Wertkritik irányzat a kapitalista berendezkedés szükségszerű meghaladását történelemelméleti keretbe is helyezte. Ezen irányzat képviselői úgy vélik, hogy az érték és a pénz a tőkés termelési mód előtt egészen mást jelentett, mint e társadalmi formában, s a XV. század előtti idők esetében különösen a pénz tényleges értéknélküliségét emelik ki. A polgári társadalom utáni korokban a pénz e sajátosságának visszatérését vélelmezik, miközben nem találják szükségszerűnek egy magasabb fejlettségi szintű berendezkedés kialakulását, sőt egy új barbárság létrejöttével is számolnak, amelyben a munka megszűnése miatt az alávetett társadalmi csoportokat már kizsákmányolni sem kell. Mindezen elméleti tételek mellett a Wertkritik irányzat sajátossága az is, hogy elutasítják egyes tőkék vizsgálatát, bírálva emiatt Marxot is, hiszen azok nem létezhetnek az össztőke nélkül.[43]

Ezen állítások igazságtartalmának feltárása azonban beleütközik abba az alapvető jelentőségű módszertani problémába, hogy az absztrakt munka értékképző funkcióját közvetlenül nem, hanem csak közvetett módon bizonyíthatjuk. Ennek legfontosabb eszköze a profitráta tendenciális esésének törvénye, hiszen e süllyedést a tőke növekvő szerves összetétele idézi elő, ami tulajdonképen az új értéket létrehozó eleven munka mennyiségének relatív csökkenését jelenti.[44] Ha ezt az esést bizonyítani tudjuk, egyben arra is választ kaphatunk, hogy a tőke másik, az előzővel amúgy összefüggő korlátja valóban létezik-e, s ha igen, az esés milyen fokot ért el.

A profitráta tendenciális esésének empirikus igazolására az elmúlt évtizedekben a nyugati marxizmusban több kísérlet is történt. Ezt legalaposabban talán Andrew Kliman amerikai közgazdász végezte el, aki az 1929-től 2007-ig terjedő korszakban az USA társasági szektorának jövedelmezőségi szintjét vizsgálta. 2009-ben készült tanulmányában kimutatta, hogy az összértéktöbbletnek, azaz a teljes vagyoni jövedelemnek (profitoknak, kamatoknak, járadékoknak és adóknak) a történelmi áron mért állótőkéhez viszonyított aránya 1941–56 között átlagosan 28,2% volt, az 1958-tól 1980-ig terjedő időszakban 20,2%-ra esett, ezt követően pedig 2004-ig 14,2%-ra süllyedt, miközben az utóbbi periódusban emelkedések is lezajlottak.[45] Ezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az idő előrehaladásával a tőke jövedelmezőségi szintje radikálisan csökkent.

Még világosabban érzékelhetjük ezt a tendenciát, ha a profitalakulásra vonatkozó adatokat Kondratyev-félciklusok alapján csoportosítjuk, s a vizsgált időszakot 2019-ig kiterjesztjük. A negyedik hosszú hullám felszálló ágában, az 1947–1972 közötti periódusban a

profitráta átlagos nagyságrendje 33,95% volt, jóval magasabb, mint a nagy világgazdasági válságot követő időszakban. Az 1973-tól 1995-ig tartó leszálló ágban ez az arány 29,46%-ra esett vissza, ami első közelítésben csupán azt jelzi, hogy a hosszú hullám hanyatló szakaszában a beruházások visszaesése, s ezzel összefüggésben a profittömeg növekedésének lassulása a jövedelmezőségi szint mérséklődéséhez vezet. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-ban kezdődött és mostanában lezáruló fellendülő ágában azonban a tendencia nem fordult meg. Folytatódott a profitráta süllyedése, amely a nemzetközi pénzügyi és adóságválság előtti utolsó évig, 2007-ig terjedő időszakban éves átlagát tekintve 24,41%-ra esett. A krízis után végbement fellendülés is csak azt idézte elő, hogy a vizsgált periódus utolsó 12 évében az átlag 24,48%-ra emelkedett, s így a 24 év alatt 24,45%-ot tett ki. Mindez azt bizonyítja, hogy a profitráta süllyedése nem ciklikus változás, hanem a hosszú hullámokon is túllépő szekuláris trend, amely egyébként abban is kifejeződik, hogy az 1947–1972 közötti félciklus átlagához képest az 1996-tól 2019-ig terjedő időszakban a profitráta 27,98%-kal, több mint negyedével esett.

A szekuláris trend még inkább láthatóvá válik, ha azt vizsgáljuk, mely korszakokban esett a jövedelmezőség szintje 25% alá. Ez a II. világháború után először az 1991–1993-as recesszió idején fordult elő, majd 1999–2004, 2008–2010 és 2016–2019 között ismét bekövetkezett. Az elmúlt 29 év alatt a profitráta tehát 16 alkalommal nem érte el a 25%-ot, ezen belül 2000 óta 12 évben.[46]

A tendenciális esést elsődlegesen a szerves összetétel növekedése idézte elő, amit egyértelműen bizonyít, hogy a nettó hozzáadott értéknek, a munkabér és az értéktöbblet összegének a lekötött állótőkéhez viszonyított aránya is radikálisan csökkent. 1947 és 1972 között ez a ráta még átlagosan 105,31% volt, az 1973-tól 1995-ig terjedő hanyatló ágban 98,59%-ra süllyedt, 1996–2019 között pedig már 78,48%-ra esett. Az utolsó 12 évben a nettó hozzáadott érték és az állótőke hányadosa már csak 73,59%-ot tett ki, jelezve a termelőerők olyan folyamatos fejlődését, amelyek számára egyszer majd valóban szűknek bizonyulhatnak a tőkés társadalom termelési viszonyai. Ennek egyébként valóban előjele lehet az is, hogy 2016-ban és 2019-ben, mérsékelten növekvő gazdaság mellett a társasági szektor profittömege is csökkent, még ha rendkívül csekély mértékben is.[47]

Mindazonáltal e változások még mindig nem mutatják azt, hogy a kapitalizmus rövidesen elérkezik történelmének végső határához, vagy legalábbis megközelíti azt. Az amerikai társaságok profitrátája a

jelentős esés ellenére jelenleg is ösztönzi a tőkefelhalmozás folytatását, ráadásul e szektor továbbra is a világgazdaság legfejlettebb szegmense, amelyben leginkább előrehaladt a tőke szerves összetételének emelkedése. Ezért az önmaga korlátjába ütközés helyett egy újabb szakaszváltás következhet be, vagyis a globalizált liberálkapitalizmust annak szervezett formája válthatja fel, nem függetlenül attól, hogy az ötödik Kondratyev-ciklus rövidesen átléphet hanyatló ágába. A felszínen, a jelenségek világában e fordulat a 2020 tavaszán kibontakozott koronavírus-járvány közvetlen következményének látszhat, amely azonban, történelmi véletlenként, csak elmélyíti és felgyorsítja a hosszú távon ható törvényszerűség érvényesülését.[48]

A végső határhoz érkezés egyébként, szemben Wertkritik képviselőinek álláspontjával, nem jelent automatikus, a politikai cselekvéstől független összeomlást. A termelőerők és a termelési viszonyok leküzdhetetlenné váló ellentéte szükségszerűen forradalmi vagy békés úton történő átalakuláshoz vezet, miként ez a polgári társadalmak államberendezkedésének létrejöttekor is történt. Az eddigi kudarcos, illetőleg félsikeres szocialista kísérletektől eltérően azonban, a tőke önmaga korlátjává válásának idején olyan világméretű társadalmi formaváltás mehet végbe, amely kizárja a kapitalizmus visszaállítását, s nem politikai, hanem saját gazdasági bázisán nyugvó új termelési módot hoz létre.

Jegyzetek

1 Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Budapest, Kossuth, 1977. 128–133., 160.
2 Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia.* Budapest, Magyar Helikon, 1974. 44–46.
3 Friedrich Engels: A kommunista hitvallás tervezete. In Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa.* Budapest, Kossuth, 1986. 76., 79–80.
4 Friedrich Engels: A kommunizmus alapelvei. In Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa.* Budapest, Kossuth, 1986. 92–93.
5 Uo. 93–94., 96.
6 Uo. 41–42., 47.; 57.; Karl Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. MEM 7. 93.
7 Karl Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. MEM 4. 327.
8 Karl Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.* Budapest, Kossuth, 1975. 20–21.
9 Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Második rész.) MEM 46/II. 22–24.

[10] Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Első rész.) MEM 46/I. 298–299.

[11] Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Második rész.) MEM 46/II. 164., 168–169.

[12] „Vannak gépek, pl. légfűtés-csövek, amelyeknél a munka mint olyan, egészen eltűnik, kivéve egy ponton; a csövet egy ponton megnyitják; hogy [a hőt] a többire átvigyék, egyáltalán nincs szükség munkásokra. Ez egyáltalában az eset (lásd Babbage) erőátvivőknél, ahol korábban az erőt anyagi formában megannyi munkás, azelőtt fűtő, [vitte át] egyik helyről a másikra – az egyik térségből a másikba vezetés, ami most fizikai folyamattá lett, ennyi, meg ennyi munkás munkájaként jelent meg." Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Első rész.) MEM 46/I. 27.

[13] Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek. (Első rész.) MEM 26/I. 315.; David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Budapest, Napvilág, 2018. 76.

[14] Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Második rész.) MEM 46/II. 207–208.

[15] Karl Marx: A tőke. III. MEM 25. 213–214., 243.

[16] Uo. 245–246.

[17] Karl Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai. Első fogalmazvány. MEM 19. 262.; 270.

[18] Karl Marx – Friedrich Engels: Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához. MEM 19. 440.

[19] Friedrich Engels: Utószó „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-es kiadásához. MEM 22. 402–403., 408.

[20] Engels Paul Lafargue-hoz. MEM 39. 86–87.

[21] Friedrich Engels: Bevezetés Marx „Az osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" című művének 1895-ös kiadásához. MEM 22. 478–481.

[22] Bulgáriában a Kommunista Párt az 1946. október 27-i alkotmányozó nemzetgyűlési választáson a szavazatok 53,88 %-át szerezte meg. A XX. században többpárti választáson radikális baloldali formáció ilyen mértékű támogatottsággal sem korábban, sem később nem rendelkezett, s így ezt az eredményt történelmileg egyedülállónak tekinthetjük. Részletesebben lásd: Tatiana Kostadinova: *Bulgaria 1879–1946. The Challenge of choice.* New York, Columbia University Press. 96–99. Csehszlovákiában az 1946 május 26-i alkotmányozó nemzetgyűlési választáson is a Kommunista Párt győzött, a szavazatok 31,19%-val, a cseh-morva országrészben a párt 40,34%-kos eredményt ért el. Lásd Tomas Lebeda: Czech Republic. In Dieter Nohlen-Philip Stöver (szerk.): *Elections in Europe. A Data Handbook.* Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2010. 480., 490.

[23] Magyarország esetében például az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. október 27-i határozata deklarálta, hogy a Szovjetunió nem akarja a magyar társadalmi rendszert megváltoztatni, megszabva ezáltal a Magyar Kommunista Párt akkori politikai irányvonalát. Lásd Korom Mihály: A Nemzeti Bizottságok Magyarországon. *Állam és Igazgatás*, 1985/4. 310. Ennek megfelelően Révai József, a párt vezető ideológusa úgy fogalmazott, hogy: „Ha mi itt, most, Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk […], akkor az nem nemzetközi, hanem szűk nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra,

hogy ellentéteket provokáljon ki a Szovjetunió és nagy szövetségesei, Anglia és Amerika között." Révai József: *Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarországért (1945. február 9.)*. MKP szeminárium. 1. füzet. 13.

[24] Részletesebben lásd Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1918–1995.* Budapest, Kossuth, 1995. 180–190.

[25] Perry Anderson: *Az abszolutista állam.* Budapest, Gondolat, 1989. 459–460.

[26] Friedrich Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. MEM 22. 465., 469.; Karl Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai. Első fogalmazvány. MEM 19. 268.; Második fogalmazvány. Uo. 274.

[27] Antonio Gramsci szerint a szabályozott társadalom, azaz a szocializmus e szakaszában az „»állam« annyit jelent majd mint »kormány«, az »állam« és a »polgári társadalom« pedig azonosul, ami az állam önkényuralmi jellegét jelenti." Lásd: Antonio Gramsci: *Az új fejedelem.* Budapest, Magyar Helikon, 1977. 263–264.

[28] Michal Kalecki: Az üzemi tanácsok és a központi tervezés. In Michal Kalecki: *A szocialista gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1956–1970.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 25–39.

[29] Paul Bairoch: Europe's Gross National Product. *Journal of European Economic History,* 1976/2. 297., 307.

[30] Karl Marx: A tőke I. könyv. MEM 23. 522.

[31] Gramsci 1977, 264.

[32] Az államkapitalista elmélet részletes kritikáját lásd például Krausz Tamás: A szocializmus jelenlegi állásáról. In Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések–viták–tanulságok.* Budapest, L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 127–138.

[33] Lásd különösen: Karl Marx: A gothai program kritikája. MEM 19. 24–25.; Friedrich Engels: Levél Bebelhez. Uo. 104.; Friedrich Engels: *Anti-Dühring.* Budapest, Szikra, 1948. 263–264.

[34] Szigeti Péter: A baloldal elméleti zsákutcáiról. In Szigeti Péter: *Az út maga a cél.* Budapest, Társadalomelméleti Tanulmányok MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995. 97., 106. 7. sz. lábjegyzet; Szigeti Péter: Államszocialista kísérletektörténelmi tanulságok. In Krausz–Szigeti 2007, 15., 20.

[35] Wiener György: A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere. In Krausz–Szigeti 2007, 76–101.

[36] Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet,* 1992/15–16. 152–155. Újabb fordítás: *Eszmélet,* 2014/103. 166–168.

[37] „Az államszocializmust »végső soron« nem a saját tökéletlensége, nem vezetőinek árulása, nem az antikommunista politika, nem is a tudatos agyonfegyverkezés, még kevésbé az ellenzéki társaságok vágyakozása döntötte meg, hanem a multinacionális nagytőke, amelynek szabadabb mozgásához a világpiac további bővítésére volt szüksége, s amely mozgásának adekvát formája a polgári (Lukács György híres szavával: a formális) demokrácia lett. Minden más csak kísérőjelenség. Tőkei Ferenc: A „rendszerváltozás" kérdéséhez. In Tőkei Ferenc: *Üzenetek a XIX. századból.* Budapest, Lukács György Alapítvány, 2000. 38–39.

[38] Hasonlóan értékelte a korai szocialista kísérleteket Szigeti Péter is. Lásd Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In Krausz–Szigeti 2007, 40. 12-es számú lábjegyzet 1. pont.

[39] A bolivári forradalom vezetője, Hugo Chávez korábbi venezuelai elnök szerint „a választói hatalom forradalmi célokra is felhasználható, ha erőteljes társadalmi mozgalmak támogatják, s biztosíthatja, hogy erőteljesen megjelenjen »*az* a népszuverenitás, aminek gyakorlása valóban a nép kezében marad«". John Bellamy Foster: Bevezetés Mészáros István *A Leviatánon túl* c. művéhez (részletek). *Eszmélet,* 2020/127–128. 13. A helyi népi szervezetek hálózatát a 2010-ben elfogadott Közösségi Szervezeti Törvény hozta létre. Uo. 16., 18. A részvételi demokrácia működéséről és a venezuelai válságról lásd: Venezuela-dosszié. *Eszmélet,* 2019/123. 166–215.

[40] William I. Robinson: Tőkésosztály transznacionális államapparátusok és globális válság. *Eszmélet,* 2019/122. 7–35.

[41] Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek. (Második rész.) MEM 26/II. 147–148.

[42] Anselm Jappe: Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba. *Le Monde Diplomatique magyar kiadás,* 2013. június. Online: https://www.magyardiplo.hu/2013-junius/1224-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus-legmelyebb-bugyraiba; A Wertkritik irányzat részletes bírálatát lásd: Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet,* 2017/115. Melléklet. 37–39., 54–55. 27–28. sz. lábjegyzetek.

[43] Jappe 2013; Szigeti 2017, 55. 28. számú lábjegyzet.

[44] E bizonyítási lehetőséget tulajdonképpen *A tőke* III. könyvében megtalálhatjuk, ahol Marx a munkaérték-elméletből vezette le, hogy az azonos nagyságú, ám eltérő szerves összetételű tőkék profitrátái egyenlő hosszúságú munkanap és kizsákmányolási fok mellett miért különböznek egymástól. Úgy látta, hogy amennyiben e különbség nem állna fenn, az értéktöbblet, s ennélfogva a profit, sőt az érték sem a tárgyiasult eleven munkából származna. Részletesebben lásd: Karl Marx: A tőke. III. könyv. MEM 25. 145.

[45] Andrew Kliman: *The Persistent Fall in Profitability Underlying the Current Crises. New Temporalist Evidence.* 2nd (incomplete) draft October 17. 2009. 23–24

[46] Wiener György: *A tőke önmaga korlátja. A profitráta és tendenciális esése. Elmélet és empíria.* Szociális Demokráciáért Intézet, 2021. 117. (Az ötödik Kondratyev-ciklus felszálló ága esetében az általunk számított adatok csekély mértékben eltérnek a kéziratban szereplőktől. Ennek oka az, hogy 2020 szeptemberében, illetőleg decemberében megjelentek a 2019-re vonatkozó gazdasági jelzőszámok, valamint a 2015-tel kezdődő időszak felülvizsgált információi, s ezek alapján módosítottuk korábbi számításainkat.) A hosszú hullámokat a XX. század elején, a harmadik ciklus felívelő ágának kezdetén, mint közismert, Parvus és van Gelderen fedezte fel, egységes elméletét pedig Nyikolaj Kondratyev dolgozta ki. E ciklusokról lásd például: Robert Went: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok.* Perfekt, 2002. 105–131. Marx és Engels nem ismerték e ciklusokat, mivel azok felfedezése harmadik visszatérésüket igényelte, s ez az ő életükben még nem történt meg. Mindazonáltal Engels érzékelte, hogy 1867 után a válságok tízéves szabályos megismétlődésében nyilvánvaló változás következett be. Klasszikus ciklusok helyett hosszú ideig elhúzódó depressziót látott, amelyben a megélénkülés kezdeti jelei hamar eltűntek. Mindezt összekapcsolta a szabadkereskedelem korának megszűnésével, melyet valóban a második hosszú hullám hanyatló ága, az 1873–1896 közötti Nagy Depresszió következtében váltott fel a monopolkapitalizmus. Emellett Engels, ráérezve a változások jelentőségére, viszonylag pontosan

határolta el az 1813-tól 1847-ig terjedő időszakot az 1848–1867 közöttitől, vagyis megtalálta az első hosszú hullám hanyatló ágának kezdő és végpontját, miközben nem látta meg az 1873-as váltást, a második Kondratyev-ciklus trendfordulóját. Lásd: Friedrich Engels: Előszó az angol kiadáshoz (*A tőke* I. könyvének angol kiadásához). MEM 23. 31.; Karl Marx: A tőke III. könyv. MEM 25. 466–467. 8. számú lábjegyzet, Engels betoldása.

[47] Wiener 2021, 125., 130. Az ötödik Kondratyev-ciklus esetében – a 46. számú jegyzetben említett ok miatt – szintén módosítottuk a kéziratban szereplő adatokat. A legjelentősebb változás az, hogy 2017-ben nem csökkent, hanem növekedett a profittömeg, az újabb esés 2019-ben következett be.

[48] Miként Marx a *Grundrisse* Bevezetésének zárófejezetében megjegyezte, a materialista „felfogás mint szükségszerű fejlődés jelenik meg. De jogosultsága van a véletlennek." Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Első rész.) MEM 46/I. 35.

Kommentárok marxista teljesítményekhez: TGM és Wiener György

Komoly szellemi produktumok születtek és születnek napjainkban is a marxista hagyományhoz kapcsolódóan, mégpedig azt elevenen alkalmazóan, továbbfejlesztően. Néha különös módon. Fényesen bizonyítva, hogy ez az irányzat életképes, immáron 175 éve, ha mondjuk a *Német ideológiá*tól (1845) vesszük létezőnek – igaz, ez esetben osztanánk Louis Althusser episztemológiai cezúráját, amely a törésvonalat a fiatal és az érett Marx között ebben a – Marx és Engels által közösen írt – munkában látta. Wiener György, sokakhoz hasonlóan, mindenesetre alkalmaz ebből és a cezúra előtti művekből is elméleti belátásokat a helyi kommunizmusok lehetetlenségéről, noha tudja, hogy Engels nem igazán sajnálkozott azon, hogy e munka kéziratban maradt, mondván, azt nyugodtan átadhatják az „egerek rágcsáló bírálatának" – mivel a materialista történelemfelfogás kifejtése később, magasabb szinten, más munkáikban acélozottabban fogalmazódott meg. A *Kommunista kiáltvány,* amelyet – Max Webertől és Talcott Parsonstól eltérően[1] – Tamás Gáspár Miklós nem sokra tart, mondván, hogy nem a társadalomtörténet, hanem csak a kapitalizmus története osztályharcok története, sokaknál, éppen remek irodalmi stílusa, közérthetősége és mozgalmi-stratégiai jelentősége miatt jelölhet kiindulópontot. Tegyük hozzá: ez a munka sem tartalmazza még a társadalmi formák marxi elméletét, melyet Wiener empirikus kapitalizmuskutatással visz tovább és aktualizál, éspedig a tőkés formáció meghaladásának előfeltételét vizsgálva. Nos, ezen irányzat létezik: magam a marxi alapozású kritikai elmélet megnevezést kedvelem leginkább,[2] mert minden vita, véleménykülönbség, szaktudományos megalapozás ellenére van olyan közös gondolati alap, vezérlőeszmék, amelyek összperspektívába állítása elkülöníti és saját arcúvá teszi a polgári filozófiától, ökonómiától, társadalom- és történelemfelfo-

gástól a marxizmust. Ennek hosszú története a tematikai sokféleség és elemzési változatosság egysége,[3] amelyik mégsem esik szét a rossz végtelenségben: akkor nem, ha princípiuma marad, hogy keresse a polgári világ meghaladásának történelmi lehetőségeit, éspedig a győzedelmeskedni látszó globális kapitalizmus korában is. Persze tudjuk, hogy a hazai rendszerváltók úgy tesznek, mintha a rendszerváltoztatással megszűnt volna a hegeli–marxi dialektika érvényessége. A hazai mainstream létvakságban szenvedő hanyagolása ellenére sem ez a helyzet, sem a nagyvilágban, sem idehaza, ahol az új nemzedékek orientálódásában érezhető a kapitalizmuskritikus és antikapitalista gondolkodás iránti növekvő érdeklődés. Hagyományos, neo- és posztmarxista formákban jelen lévő magyarázatok léteznek a fennállóról, arról, amely uralma alatt tart széles néprétegeket, társadalmi csoportokat, ifjúságot, munkásságot, nőket. Nemcsak az anyagi javak előállításának és elosztásának – ergo a primer életlehetőségeket meghatározó – osztályszintű egyenlőtlenségeinek újratermelésével, hanem kultúriparának, médiahálózatainak, gyakran alpári fogyasztói mitológiájának erejével. De így sem tud mindenkit pacifikálni. Ugyanis az ideológiai államapparátusok (Althusser)[4] – egyházak, magán- és közoktatás, család, jog, politikai rendszer a pártjaival, szakszervezetek, információ (médiahatalom, kultúra, irodalom, képzőművészet, sport stb.) – „erőszakkal páncélozott hegemóniája" (A. Gramsci) sem mindenható: élethelyzetek, -viszonyok keserű tapasztalatai, a szellem szabadsága, a művészetek ereje, a tudományos fel- és megismerés öröme szerencsére protest horizontokat nyit a status quóval szemben. Az elidegenedés – részleges leküzdése – az egyéni életvezetésen, orientáción is múlik: önmagunkkal és közvetlen interperszonális kapcsolatainkkal szembeni felelősségként. Világtörténelmileg nehezebb az ügy: sok-sok egyéni erőfeszítés sem vezethet át rendszerszintű áttöréshez. Az utópista felvilágosítók a nevelés erejében bíztak. A liberális emancipátorok a képzett és művelt emberfőktől várják társadalmuk jobbítását, mégpedig a vezető elit jóvoltából. Harmadik megoldás, ha objektív feltételek és szubjektív aktorok együttesét képzeljük úgy, mint amely az önfelszabadításhoz vezethet el – Megváltó hiányában. Ahhoz a társadalmi anyagcserefolyamat – a tőkés rendszer struktúra- és funkciófüggő – viszonyrendszerének meghaladása szükségeltetik. Lehetséges ez? Mikor, miáltal? Pesszimista credóik ellenére is ezekért érdemes foglalkoznunk Wiener György e számunkban olvasható tanulmányával és Tamás Gáspár Miklós *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020*

(Pesti Kalligram, 2021) c. kötetének közel sem teljességre törekvő kommentálásával.

Miért e jó önismerettel választott cím? A tanulmány ökonómiai-formációelméleti problematikájú, a kötet elsősorban politikafilozófiai orientációjú. Wienernél csak időlegesen lehet sikeres minden antikapitalista törekvés, bármennyire is támogatandók ezek. Amíg a tőkés termelési mód nem ér el immanens határaihoz, addig e kísérletek elszigeteltek maradnak, nem hozhatnak áttörést. Amikor a tőkés termelési mód szembekerül saját termelési viszonyaival, mert a tudás és a tudomány lesz a legfőbb termelő erő, melynek használati értéke nem szorul rá és nem is fejezhető ki többé a kapitalizmusban uralkodó csereértékformában, akkortól válik reálissá az uralkodó népekkel a helyileg keletkező nyerskommunizmusok meghaladása. Ez objektíve a profitráta süllyedő tendenciáját előfeltételezi, amely a zéró pont felé közelít.

TGM-nél Marx filozófiája tragikus filozófia: semmilyen hozzá kapcsolható érdemi kísérlet nem történt, sem a tőkerendszerből, sem az államkapitalizmusból nem léptek ki 1917 és 1991 között – sőt, a „szocializmus volt a legtisztább kapitalizmus" különös tézise mellett is érveket hoz, bár elismerve a lényeges különbségeket az egyaránt államkapitalizmusnak tekintett négy forma között (Szovjetunió, a roosevelti New Deal, fasizmus, szociáldemokrata jóléti állam). A (magán)kapitalizmusok és az államkapitalizmusok is elidegenedett világok, amelyek kitermelik saját antitéziseiket, de tagadásuk nem jut el a tagadás pozitív megszüntetéséig, a tagadás tagadásáig, a szintézisig. Csak a negativitás dialektikája igazolódott: az antitézis.

*

Wiener erős koherenciájú és szellemileg zárt magyarázatokat adó tanulmánya nem kevesebbre vállalkozik, mint arra, hogy az alapító atyák által *felfedezett, de részleteiben ki nem dolgozott materialista társadalomfelfogást teljessé tegye,* elhagyva a bevett vulgarizálásokat. Ennek a módszere pedig igényli azon három nagy tematikai egység kibontását, amelyet követ: először Marx és Engels nézeteinek rekonstrukcióját végzi el, szinte minden releváns forrásra kiterjedő értelmezéssel, ahol a *Grundrisse* jelenti az értelmezés csúcspontját, de törekedve ebben az összhangra a *GFK*-tól (1844) a *Német ideológiá*n át *A tőke* III. kötetéig, elismerve, hogy Engels felülvizsgálja – 1890-es híres *Bevezető*jében – az 1847/48-as válságot követő forradalmak mintájára feltételezett fejlődésmenetet. Fontos interpretációjában,

hogy a Zaszulics-leveleket olybá tekinti, amelyben minden látszat ellenére sem tért át Marx az *egyenlőtlen fejlődés* paradigmájára. Ugyanis Oroszország, a maga földközösségi viszonyaival, egy permanens forradalomban gondolkodva, lehet a polgári test végtagja, amely visszahathat a nyugat-európai folyamatokra. Elmaradottságában (a parasztság „mir"-jének zárt világa), a cárizmus politikai válságaiban nem egy lerövidített fejlődésmenet csírája a fő jellemző, hanem a jeladásé, a kezdeté – amit maga egyedül semmi esetre sem fejezhet be. Kizárt a „szocializmus egy országban"[5] – *az egyenlőtlen fejlődés csak alárendelt mozzanata lehet az egyenlő fejlődésnek* (az uralkodó népek tettének, amelyek nem lehetnek és lesznek nyersek – „irígység és egyenlősítési vágy" által motiváltak – és helyiek, lokális szigetek): „a proletariátus mindaddig csak időlegesen döntheti meg a burzsoázia uralmát, ameddig a polgári társdalomban nem fejlődtek ki azok a termelőerők, amelyek e forma eltörlését szükségszerűvé teszik."

A második nagy téma, éppen azért, hogy *a jelentős történelmi tapasztalatokat* figyelembe vehesse a be nem fejezett materialista felfogás kidolgozásakor, a félperiférián keletkezett államszocialista kísérletek, illetőleg a periférián történt, sokszor a gyarmati felszabadító mozgalmakból kinővő, kívülről is támogatott „afrikai" szocializmusok leírása, tömör jellemzése és értékelése. Kitérve a franciaországi (1981–84) és a chilei (1970–73), nem despotikus, hanem *demokratikus politikai formák között keletkezett* kísérletekre is, miként ez a tőkés világgazdasági rendszer egy másik félperiférián, Latin-Amerikában (Venezuela [1998–], Bolívia [2006], Ecuardor [2007]) is történt.

Folytatva elemzését, a harmadik téma a történetileg létrejött állami és politikai formákat a marxi fogalmi keretekbe integrálva világítja meg: azt, hogy milyen jellegű társadalmaknak tekinthetjük e korai, magukat szocialistának nevező rendszereket. Ezeket miért téves államkapitalizmusként jellemezni, noha ez tudományos kategória, csak éppen nem ezekre az országokra alkalmazva érvényes. Vagy történelmileg miért nem lehet(ett) – szerinte – a lukácsi „tertium datur"-ral próbálkozni ezekben az országokban? Miért nem jöhetett létre a sztálinizmus és a demokrácia meghaladásaként az a szerintünk – és itt akár az *Eszmélet* eszmei-politikai gárdájának álláspontját is érthetjük – kívánatos út, amely Wiener elemzésében csak akkor volna lehetséges, ha az új termelési mód saját bázisán nyugvó kifejlődésének világtörténelmi feltételei már kialakultak vagy a jövőben kialakulnának.

Nem tekinthetjük feladatunknak az e számban olvasható tanulmány ismertetését, néhány kritikai szempontot azonban elhelyeznénk a

magasfokú tudományosságot képviselő, koherens elemzéseivel kapcsolatban. Éppen azért, mert az elméleti általánosításokat komoly történeti és empirikus anyag (a profitráta süllyedő tendenciájának vizsgálata az USA gazdaság társasági szektorában, továbbvíve Andrew Kliman [1947–2018] kutatásait; továbbá a hosszú hullám felőli elemzései) feldolgozására támaszkodva végzi el. Ez a tegnapi és mai társadalomkutatás a marxista elemzés tartozéka. Wiener szerint az önmaga korlátjába ütközés helyett – annak ellenére, de nem attól függetlenül, hogy az ötödik Kondratyev-ciklus hanyatló ágába léphet – egy újabb szakaszváltás következhet be. A globalizált liberálkapitalizmust annak szervezett formája válthatja fel, a transznacionális burzsoázia kifejlett uralmával. Hozzátehetjük: a hosszú hullám elméletnél be lehetett/kellett volna kapcsolnia azt a törvényszerűséget, hogy a válság mindig gazdaságendogén módon következik be,[6] ellenben az abból való kilábalás külső tényezőkön múlt és múlik (éspedig olyan társadalmi-politikai tényezőkön, mint a rendszersokk, forradalom, ellenforradalom, war deal és háború, New Deal stb., amelyek a szubjektív ágensek jelentőségét mutatják). Rozsnyai – vagy nyomában Artner Annamária – *csomóponti válsága cselekvéselméleti perspektívába helyezi* a hasonló folyamatok leírását – és éppen egy ilyen válságban számít igazán az ágensek stratégiája. Ekkor nem kell mindenáron mindent visszavezetni a marxi szövegekhez, azok interpretációjával megoldani mindent. Bár ez a szövegpozitivizmus Wienernél forrásoldalról és filológiailag is elismerésre méltó, koncepciózus, sőt szellemileg frappáns, néhol mégis kissé teológiai ízű. Marx nélkül és a materialista társadalomfelfogás nélkül – a társadalmi lét sui generis létezésforma szervetlen és a szerves anyag anyagiságához képest – nem érthető meg a mai kapitalista világrendszer, *de csak vele sem*. Az alapító atyáknak is vannak helyt nem álló tézisei,[7] és történt fejlődés a társadalomtudományokban, az állam-, a politika- és a jogelméletben, a világrendszer-elemzésben, a marxi alapozású kritikai elméletekben, amelyeket másképp is figyelembe lehet venni. Elméleti általánosságában a *politikai szféra relatív autonómiája* más alrendszerekhez képest és az összmozgásban betöltött jelentősége nem tűnhetne el valaminő gazdasági túldeterminált ság mögött. Ugyanis a politika felhőrégióiban – különösen a pluralista tömegdemokráciák (látvány)társadalmaiban – végbemenő mindennapi *politikai* változások aligha azonosíthatóak a *politikum* nagyon is valóságos elit- és tömegharcaival, ezek jelentőségével.[8]

Ne tévedjünk: Wiener sem a kísérletek ellen vagy azok feleslegessége mellett érvel („[m]egalapozatlanok azok a vélemények, amelyek a

tervgazdaságokat eleve fejlődésképtelen, stagnáló berendezkedéseknek írják le" – mutatta ki empirikusan), de a formaelméleti áttörést nem tartja lehetségesnek, mert nyers, politikai és helyi alakzatok jöhetnek csak ki belőle. Csakhogy – és ez kritikánk fő vonala – ő *a szocializmus feltételeiről beszél, miközben a felső fok, a kommunizmus előfeltételeit jellemzi és ahhoz mér* (röviden: a munka közvetítetlen, áruviszonyokat kikapcsoló társadalmiságához; a részmunka-összmunka ellentétének megszűnéséhez). Eltérően ettől a felfogástól, szerintem az *átmenet* („nem kapitalizmus") problematikája nem azonos az *alsó fokkal* (értsd: a szocializmus mint szelídített árutermelés, a *Gothai program*ban), még kevésbé a *felsővel,* az új termelési móddal. A három etap bizonyos mozzanatai és azok variánsai „átnyúlhatnak" egymásba, ahogy ez a feudalizmusnak a kapitalizmusba átmenetekor is történt, de dialektikusan egymásra kell épülniük. (Az államszocializmus hiába nem volt új termelési mód, nem is lehetett az, *de új társadalomintegrációs forma* volt, amiből még – ismert módon – visszamenetet csinálhattak).

A társadalmi termelés, a magántőkés elsajátítás antagonizmusa fokozatosan, „hosszú átmenetként" szüntethető meg: átmenet, alsó fok és csak azután jöhet a felső fok problémája: a használati értékű, de nem csereértékén megmért munkát tekintve közvetlenül társadalminak. Ez a felső fok problémájaként racionális hipotézis, aminek ellenőrizhetősége szerzőnk szerint is messze van. A Wertkritik ezt persze exoterikus marxizmusnak nevezné – Wiener ennek Kuba, Vietnám, Kína empíriája ellenére sem ad esélyt, miközben a mi térségünk bedőlésében a geopolitikai tényező jelentőségét helyesen húzza alá.[9] Számunkra kétségtelen, hogy sem az „exoterikus, sem az endoterikus marxizmus"-ból nem vezet „Nagy Megtagadásként" semmiféle út a kommunizmus világába, ellenben el lehet jutni egy – az adott kor, adott feltételeit figyelembe vevő – igazságosabb társadalomba, amit szocializmusnak tekinthetünk. Ehhez a társadalom és az állam, a gazdaság és az állam megváltozott, immáron nem 19. századi viszonyrendszere és ennek társadalomtudományos számbavétele sokat hozzátehet a *Gothai program* alapvetéséhez. Azzal konform az elosztáson és a bővített újratermelés társadalmasításán keresztül történő,[10] ökológiai krízis és atomháború nélküli fenntarthatóság megcélozása, amelynek eszköze nem az árutermelő gazdaság felszámolása/felszámolódása (ami a távoli kommunizmus feltétele), hanem egy marxista értelemben demokratikus és redisztributív hatalom kiépítése, makrogazdasági irányítással. Ennek feltétele egy köztulaj-

doni dominanciájú, többszektorú vegyes gazdaság, egy népi többség politikai többséggé szervezésének bázisán. (Nem új termelési mód, de a kapitalizmusoktól eltérő, új társadalomintegrációs forma.)[11] A stratégiai szintű kérdésekben a többlet feletti társadalmi rendelkezés fontos eszköze, az alulról kontrollált racionális redisztribúció, a mikroszinten felhasznált többlet feletti önigazgatói rendelkezéssel kiegészítetten. Megszüntethető tehát a köztulajdon „mindenki tulajdona – senki tulajdona" alanytalan tulajdonviszonya. Így feloldható az a Wienernél jelen lévő paradoxon, hogy amíg a magántulajdonosok piaci integrációjának tőkefelhalmozó termelési módja nem érte el a profittermelés immanens határát, addig bár minden kísérlet kudarcra kárhoztatott, de azért hősiesen próbálkozzunk vele. Így a materialista társadalom- és történelemfelfogásba a termelési mód mellett a 11. Feuerbach-tézisnek is megvan az őt megillető helye. A legátfogóbb mozzanat sem abszolutizálható a társadalmi-történelmi létezés komplexitásában: filozófiailag kifejezve, az ontológiai elsőbbség nem azonos a túlsúlyossá váló mozzanattal.

Wiener György kidolgozott álláspontja szerint tehát nem érkeztünk el olyan bifurkációs ponthoz, amelyben e termelési mód meghaladása lehetővé és visszafordíthatatlanná válhatna, hanem jelen szakaszban egy olyan válságról van szó, amelyből a kapitalizmus új, transznacionális fázisával még előre menekülhet.[12] A 175 éves marxizmus hosszú történetében a szerzőnél ma így tematizálódik az egykori Bernstein–Kautsky-vita vagy Leninnek az imperialista ökonomizmus elleni polémiájában vizsgált problematika.

*

Akár rövidre is foghatnánk TGM kötetének kommentálását, amely szellemi termésének a legjavát tartalmazza az utóbbi húsz évből. Hiszen esszékötetről van szó, és szellemessége, szépen megformált gondolatai, széles látókörű tudása és nem utolsósorban klasszikus és modern műveltsége révén – az egyébként is gazdag – esszéirodalmunkban is előkelő helyre sorolandó. Politikafilozófiai elemzések területén mozog, és valóban „kísérletek" a műfaj, ahogy 1999-es kötetében fogalmazott: „a fölvilágosodás óta a modern radikalizmus állandóan és szántszándékkal áthágja – elméleti és szociológiai okokból egyaránt – a teória határait, a »tudomány« paradigma és a »költészet« paradigma között oszcillál, szubvertál és pervertál, mert azt tartja, a szociális világ *fontos*, ám *gonosz*" (18.). Passz. A társadalomelméletekre, állam-, politika- és jogelméletekre jellemző diszcipli-

náris fegyelmezettség és módszertan nem jellemző e szövegekre, noha érezni bennük a méltánylandó törekvést: szerzőjük tudja, hogy meg kell haladnia a valóság szaktudományos felparcellázottságának belső munkamegosztását. Elkerülni a pozitivizmus, a „Sozialtechnik" csapdáit, éppen a hegeli–marxi totalitásszemlélet jegyében. Ám a valóság, mint konkrét totalitás, gondolati birtokbavételéhez, az összfolyamat megragadásához nem elégséges a holisztikus látásmód, módszer is kell, nem csak a jelenségek oszcillálásának számbevétele. Az egész, a szintézis nem maradhat tagolatlan, üres, szaktudományosan hibás vagy nem kellően alátámasztott. Az olvasó számára lehet vonzó az esszéisztikus-impresszionisztikus tárgyalásmód, műfaj, lehet felforgató, ámbár néhol kikerül reális problémákat, néhol csak képletesen szólva oldja meg azokat. Erőteljes és hatásos benyomásokat, „teoretikus impresszionizmust" viszont nehéz bírálni. Paradigmatikus, ha valaki elolvassa a posztfasizmus gördülékeny, remek, felrázó oldalait (375–381), amelyet a kor doxáinak tekintve a szerző is szükségesnek érez kritikailag elmélyíteni (382–392.). Útban az episztémé felé? Rendben, esszé – a választott műfaj korlátaival.

A kötetben szereplő tizenhét esszé zöme (14) nem magyarul íródott. A fordító, kötetszerkesztő Sipos Balázs előszavában adott egy tematikai-keresztmetszeti áttekintést a kötetről, így ezt nekünk már nem kell megtennünk. Forduljunk rá némely szép, reprezentatív, mert többször előforduló fejtegetésére, majd a kritikai elméletet érintően néhány jelentős elvi, módszertani kérdésre, amelyek a kommunizmus filozófiájára vonatkoznak.

„A kommunista világmozgalom annak köszönhette a dominanciáját a XX. században, hogy – nem előre megfontoltan, hanem történelmi kényszerek *(Sachzwang)* hatása alatt – egybefűzte a fölvilágosodás *emancipációs,* illetve a voltaképpeni („filozófiai") kommunizmus elidegenedés- és eldologiasodás-ellenes, ha tetszik: *civilizációellenes* dinamikáját.

A kettőt élesen szét kell választani.

Az emancipáció – amely a kelet-európai értelmiséget a bolsevik párthoz vonzotta, s amely ma arra készteti őket, hogy a bolsevik diktatúrát történetileg megkülönböztessék másfajta modern zsarnokságoktól – a személyes (és biopolitikai) alávetettségből való megszabadulást jelentette. A bolsevik mozgalomra várt a paraszti szolgaság megszüntetése, a gyarmati népek (tartalmában rasszista) alávetettségének megkérdőjelezése (Lenin legmaradandóbb hagyatéka), a nők szolgai állapotának fölszámolása a világ elmaradott (azaz

nagyobbik) felén, ennyiben a bolsevizmus volt a francia forradalom örököse akkor, amikor a polgárság ezt a küldetést már elárulta mind a gyarmatosítással, mind a periféria parasztnemzeteinek elnyomásával. A bolsevik világpárt mint jakobinus világmozgalom, mint a kasztosrendi és szexuális elnyomás fölszámolója, mint az egyházi rend maradékainak szétzúzója, mint a legeltökéltebb világias, eudaimonisztikus, technikát és gépesítést igenlő, a materiális kultúrát kibontakoztató, a polgári fejlődést betetőző és kibontakoztató, a »mítosszal« szemben szcientista és pozitivista *polgári* világmozgalom győzött ott, ahol győzött (és nemcsak Keleten: lásd a Népfront és az Ellenállás – nem utolsósorban *nemzeti* – retorikáját: második *risorgimento*). Mindehhez járult a produktivista és fordista paradigma lelkes vállalása, a fölhalmozás imperativuszának még az imperializmusokat is lepipáló kikényszerítése.

Ámde a paradoxon az, hogy mind erre a polgárság a maga pusztán (s egyre gyöngébben) emancipációs világnézetével, a fölvilágosodás 1914 utáni végső válságával nem lett volna képes. A polgári emancipációt a klasszikus polgári liberalizmus végső bukása (1914–1919) után csak a proletár elit és a forradalmi értelmiség által megteremtett Párt vihette véghez: hiszen a polgárság közvetlen osztályuralma Nyugaton is – ahol formálisan megmaradt az egyéni magántulajdonon alapuló tőkés piacgazdaság – megszűnt: vagy fasiszta-náci-militarista apparátusok vették át tőle, vagy menedzserek (bár soha nem teljesen); Keleten meg eleve alig volt önálló burzsoázia" (312–313.).

Tudást és szintézist adó találó jellemzések ezek, bárha terminológiailag a viszonylagos elmaradottság leküzdésének és a nemzetállami modernizáció „pótléka" problematikájaként éppúgy értelmezhetők, mint e filozófikus általánosítási szinttel – ahogy az államszocialista korszakban helyesen tanítottuk is.

A polgári osztályuralom végső bukását, amelyet a fasizmus és részben a menedzseruralom vagy éppen „New Deal"-es vagy szociáldemokrata jóléti államkapitalizmusok követtek – igen eredeti gondolat, amelyet sok érvvel és levezetéssel támogat meg szerzőjük. Voltaképpen dekadensnek tekinti az első világháborút követő kapitalizmusokat, amelyek nem tudtak többé visszalépi az autonóm polgári individuum világába, amely a műveltséget és a morált szentséggel ötvözve hordozta. Nem létezik többé emancipatórikus alternatívája, mert már nincs polgári nemzetállam, ezért nacionalizmus sincs, helyettük etnicizmus és káosz van.[13] Ehhez képest Kelet-Európa egyetlen valóságos polgári korszakának az államszocializmust tekinti. Nem

szabad csak államkapitalizmusnak venni a reálszocializmust, figyelmeztet e későbbi írásában, mert az annak nagyon sajátos esete, voltaképpen egy olyan plebejus diktatúráé, amely nem autoriter, viszont premarxista. Közeli gondolati ősképe a nem szocialista Rousseau: elsősorban a nivelláló igazságossággal és azzal, hogy az elkötelezett és mozgósított citoyen felsőbbségét valósította meg az élcsapat típusú párt, megszüntetve a „személyt", azaz a polgári individualitást.[14] E kísérletek nem a kommunizmust, hanem a kommunizmust mint veszedelmet jelenítették meg. Marxhoz – önmagukról alkotott hiszékeny képzeletüktől eltérően – nem sok közük volt, mondhatnánk. Vagy mégis? A sokévszázados egyenlőségi projekt vége mellett TGM rámutat: „Ám a kommunista történet jakobinus burkában mindvégig benne volt a mélyebb, a kapitalizmus fogalmi központjára irányuló, valóban destruktív támadás is, ennek a démonisága váltotta ki azt az »európai polgárháborút«, amelynek legmélyebb megértése a német radikális jobboldalon található (Nietzsche, Heidegger, Carl Schmitt, Ernst Jünger, s mintegy kívülről Taubes), ennek nyomán alakította ki fölfogását a nyugatnémet »történészvitát« *(Historikerstreit)* kiprovokáló Ernst Nolte" (315.).

TGM szerint a német jobboldali gondolkodás, sőt, „a legradikálisabb és legérdekesebb antikommunizmus, a fasizmus" értette meg legjobban, hogy „[a]mikor a kommunista kritika – a *Grundrisse* és *A tőke* – az árutermelést és a bérmunkát veszi célba, akkor (s ennyiben igaza van a liberális metakritikának) az emancipációt, a véletlenszerűség szabadságában cirkuláló, forgalomképes individuumot is eltalálja" – írja (316). Itt azért diszkutáljunk erről a forgalomképességről: akkor találja el, ha szabadságon *a negatív szabadságfogalmat* (minden függéstől, beavatkozástól való mentességet, ami szociológiai és ökonómiai relációjában nagyon megfelel a már berendezkedett polgári uralomnak), és nem a „valamire való szabadság" marxista fogalmát tételezik. A véletlenek-esetlegességek (aminek teoretikus kifejeződése az „occasionnalisme"), vagy a szerencsejavak megoszlásának „szabadsága", spontaneitása pedig minden individuális társadalmi létezés sajátja. Igen, ha túl a liberális emancipáción nem pusztán a politikai és jogi egyenlőséget és a rasszista gyarmatosítás elleni fellépést, hanem az értelmes életlehetőségek megteremtődésének szubsztantív egyenlőségét nézzük. Egy ilyen törekvés, intencióit látva, már nem válik el teljesen a marxi kommunizmus, a kispolgári demokratikus/szocialista nivellálás, a citoyenséget posztuláló népszuverenitás Rousseau teremtette ethoszától – ahogyan ezek például a tegnapi-mai *nyugati*

marxistáknál,[15] Samir Aminnál vagy Mészáros Istvánnál (a szubsztantív és nem pusztán a formális egyenlőség filozófiai útkeresése) komoly filozófiai monográfiáikban összetalálkoznak (nem csak a tényleges kísérletekben történelmileg vegyülő hatások tehát).

Vegyük tekintetbe most már szerzőnk – nyugati marxizmuson orientálódó, azt képviselő (?) – kommunizmusfelfogását.

„A munkásmozgalom mindig inkább Saint-Simon és Lassalle követője volt, mintsem Marxé" (294–295.). Sőt, TGM tovább is megy a maga választotta úton, amikor egyfelől kijelenti – éles ellentétben évtizedes tapasztalatokkal és mondjuk Göran Therbornnal[16] –, hogy „marxista politikát ezidáig úgyszólván senki sem folytatott" (296.). „A szocializmus és a munkásmozgalom tragikus története a legjobban úgy foglalható össze, hogy a világproletariátus kétszáz évig hozott iszonyatos áldozatokat – semmiért. Véróceánok, bűnök, árulások, elképzelhetetlen szenvedések után a kapitalizmus épülete szilárdabban áll, mint valaha" (33.). Konklúziója: „kérlelhetetlen leszámolás az elengedhetetlen föltétele a kelet-európai baloldal újjászületésének." A valódi marxista és kommunista álláspontot, a bolsevikokkal, szociáldemokratákkal szemben a radikális vagy *ultrabaloldal képviselte:* a trockisták, a szituacionisták, holland és német tanácskommunisták, anarchoszindikalisták, anarchokommunisták (vö.: 307.; vagy az idézett Guy Debord-tézis: „A forradalmi elmélet immár valamennyi forradalmi ideológia esküdt ellensége – és önmagát pontosan annak is tudja." 194.). Ezt a hagyományt mindent megelőzően és mellőzően értékesnek találja TGM. Könnyű pozíciót választott. Egyrészt mert a magas filozófiai mércének megtett *Grundrisse-Wertkritik* problematika igencsak messze van. Másrészt *részleges politikai befolyás* (1968 májusában), helyes kritikai felismeréseken túl („Alle Macht den Räten"; a viszonyok kritikáján keresztül az ellenállás erkölcsének példázata;[17] tekintély és oligarchizálódás és hierarchikusszervezet-ellenesség) és időleges sikerek mellett ezek a radikális nyugati baloldaliak sohasem vezettek még csak kísérleteket[18] sem: nemhogy a kapitalizmus meghaladása tekintetében, hanem a megdöntésének *kísérleti fázisáig sem jutottak el, mint a kárhozatra ítélt közép-kelet európai baloldal.* Utóbbinak TGM ugyanis minden eredményét, minden kísérletét mint a kapitalizmust stabilizáló hatást mutat fel. A kommunizmus eszményét őrzi,[19] ezért is a tisztelet részünkről,[20] de minden valóságos, történelmileg létrejött tettet, kísérletet elvet. Számára semmi sem mutatott az ígéret megvalósításának keresése felé.[21] Pedig a „Tett" nélküli eszmény kommunizmusa (tkp. az örök utópia), éppen olyan téves, mint az esz-

me nélküli tett anarchizmusa („nincs az a kormány, nincs az a mozgalom, az a rendszer, amit én ne elleneznék" – az eszmény magaslatáról).

Jelen sorok írója mind individuál-, mind szociálpszichológiai szempontból is megértően viseltetik ezen szellemi beállítódással. Hiszen ahogy a frankfurtiaknak tragikusan keserű életérzése volt az antikommunista, antiszocialista, népirtó, rasszista, antihumánus fasizmus diadalakor, és ebből egy pesszimista társadalomelmélet felé mentek,[22] azonképpen az 1989–91-es fordulat – a szocialista évszázad vége, a neoliberális, neokonzervatív, felvilágosodásellenes korszakváltás a transznacionális burzsoázia osztályuralmával és a globalizációra adott posztfasiszta reakciókkal – hasonlóan deprimáló élmény számunkra. Noch dazu, a „megbékélés a valósággal" az öregkori Hegelnél, általánosabb probléma, mint ahogy ezt az ember fiatal/érett férfi korában elgondolhatta. Nagy a kor és a körülmények hatalma. Éppen TGM páratlan tájékozottsága, szellemi ereje miatt mégiscsak különös, hogy megmarad az antitézisnél, voltaképpen a frankfurti–debordi negatív dialektika álláspontján. Minden fennálló radikális kritikája csak aporetikus, kiúttalan helyzetekhez vezet, in praxi nem nyílik út progresszív lehetőségek felé, a tagadás tagadása, a megtagadott polgári kultúra megszüntetve-megőrzött megtagadása, tehát meghaladása felé. A IX. szimfónia adornói visszavételéhez hasonló a „Das Prinzip Hoffnung" elejtése, miközben a megbecsült marxista Ernst Blochot ismeri és elismeri.

TGM a különféle liberális és fasiszta antikommunizmusok ismeretében vizsgálja a posztfasizmus – a félelem egy rendszere – megjelenésének korproblémáját. Az új európai jobboldal létrejöttét friss szemlélettel, érzékenyen elemzi. Megmutatja, hogy ma az etnicizmus nem az etnosz eredeti jelentéséhez kapcsolódik (tkp. népcsoportok népszokásokon alapuló közössége), hanem *szimbolikus stratégia, amellyel idegeneknek nyilvánítják és kizárják a közösségből* a rendszer biopolitikai kárvallottjait, a xenofóbia és a rasszizmus fegyverzetét használva. Mindazok, akik bármely okból kívül állnak a tőkeértékesülés szabadságán, feleslegesek, csak terhek, bűnbakok, így a kriminalizált szegénység vagy a hátrányokkal élők. Miközben a munkájáért rohanó kizsákmányolt, produktív népességet az előzőekkel szembeállítva viszik át a jobboldalra. TGM értően tudja megmagyarázni, hogy a mai magyar jobboldal, hogyan lehet egyszerre polgárellenes és antikommunista/antiszocialista. Rámutat, hogy térségünkben a neokon tábor, amelyet nálunk tévesen „liberálisnak" neveznek, a jóléti állam mérsékelt híveit is lekommunistázza, vagy

akár jelentéktelen államosítások miatt is szocializmusról üvölt (akár Amerikában a Tea Party mozgalom Obama ellen). „A különféle (elsősorban liberális és fasiszta) eredetű, hagyományú antikommunizmusok a polgári társadalmon belüli[23] »hatalmi játszmák« stratégiái, közös irányuk antiegalitárius, hierarchiabarát. Ezen belül persze sok a különbség, de a »posztmodern« liberálisok – különös módon éppen baloldali behatásra – már nem védik a fölvilágosodás örökségét, és a szellemellenes erőszak szinonimájának tekintik a rációt, amelyet a maga egészében a természet- és hagyományellenes, gyökértelen utópia közegének vélnek. Kelet-Európában ezt súlyosbítja az a tény, hogy az egyetlen rendelkezésre álló modernség a reálszoc" (337.). Hazánkban a papi uralom ellen, a demokratikus népegyházért fellépő, nagyjából liberális, katolikus egyházon belüli történelmi személyiségeink ellenére (Eötvös, Deák, Tisza István, Bánffy Dezső) antikommunistának tartják az antiklerikalizmust. Ennek az antikommunizmusnak a titkát TGM a reálszoc és a kommunista elmélet összecsúsztatásában látja, és e műfogás tarthatatlanságaként sorolja a munkásmozgalom nagy skizmáit (lásd: 46. lábjegyzet).

Sajnálatos, hogy a fiatalabb nemzedékben egyes, magukat a múlttal való mindennemű kontinuitástól elzáró „posztmarxista útmutatók" szívesen utánozzák szellemi mentorukat. A szabadon lebegés jóleső érzésével, semmire sem kötelező, de magát mástól megkülönböztető, posztulált fensőbbségével – TGM páratlan ismeretei, olvasottsága, nyelvtudása (magyar, román, francia, német, angol), erkölcsi elkötelezettsége és intellektuális színvonala nélkül.

*

Két jelentős marxista teljesítményt kommentáltunk. Számít, hogy milyen hagyományt viszünk tovább, milyen példát követünk. Az antikapitalista és kapitalizmus-kritikus baloldalon a reményt (Das Hoffnung) és az Ady féle „mégis morál"-t fenn kell tartani a teoretikus marxista orientációban. A mozgalmi apály-dagály váltakozása ellenére: az adott kor, adott feltételrendszerében[24] keresni a XXI. század szocializmusához vezető utakat. Mert aki nem keres, az találni sem fog.

Jegyzetek

[1] Weber álláspontjáról lásd Hahn István: Utószó Max Weber *Gazdaságtörténetéhez*. Budapest, KJK, 1979. 549.; Talcott Parsons: *Sociological Theory and Modern Society*. New York – London, 1967.

[2] Ahogy 1994-ben írtam (taglalva e cikkben a frankfurtiakhoz való viszonyom): „Kritikai elméleten vizsgálódásunkban azt a társadalomtudományi törekvést értjük, amelyet Karl Marx alapított meg a politikai gazdaságtan, az utópista szocializmus és a hegeli–feuerbachi filozófia bírálatán keresztül kidolgozott materialista lételmélet megalapozásával. Módszertani értelemben Max Horkheimer híres, első ízben a *Zeitschrift für Sozialforschung* hasábjain publikált 1937-es tanulmányában sokat tett a tradicionális elméletek és a kritikai elmélet viszonyának tudatosításában. Olyan elméletről, módszerről és hagyományról van szó, amely a világlátás tudományos igényét fenntartja, s amely a társadalomtudományokban olyan önálló paradigmát alkot, amely más hasonlóval nem váltható ki" (Cselekvés – struktúra – legitimáció a kritikai elméletben. In Földes György – Ólmosi Zoltán (szerk.): *Marx Károly 175 éve.* Politikatörténeti Füzetek III. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 65–80. Újabban lásd: Szigeti Péter: A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai. *Jog, Állam, Politika,* 5. (2013), 1. 39–70.

[3] Hogy mit értünk a sokféleség egységén (az *unitas multiplex* dialektikus fogalomalkotásán), azt Szelényi Iván felfogásától („nemcsak egyféle marxizmus, de egyféle Marx sincs") eltérve fogalmaztuk meg (*Eszmélet,* 121. szám, 141–144.). Rámutatva, hogy sem logikailag, sem ontológiailag nem az egyetlent lehet és kell szembeállítani a sokfélével – éppen ez a dialektika –, továbbá az „izmus" sorsa nem azon múlt, hogy az alapító atya mit gondolt egykor önmagáról, hanem életműve hatástörténetén. Mellesleg amit mondott – Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste –, azt az anarchisták által képviselt felfogástól való elhatárolódásként mondotta, nem másként. (Marx bon mot-jának eredeti forrása Engels, K. Schmidtnek írt, 1890. augusztus 5-i levelében található).

[4] „Az államelméletek meghaladásához nemcsak az *államhatalom* és az *államapparátusok* különbségének számba vétele nélkülözhetetlen, hanem az elnyomó államapparátusok mellett manifesztálódó másik apparátusi realitásé, amely nem mosódik össze vele. Ezt a realitást saját fogalmával nevezzük: *ideológiai államapparátusoknak*" – írta L. Althusser a *La pensée*-ban (1970, No. 151., 12.). Összetevőinek nem véglegesnek és kimerítőnek szánt empirikus felsorolása pedig a következő oldalon szerepel.

[5] Az „egy országban" kifejezés roppant problematikus megannyi szerzőnél, akik erre a tézisre hivatkoznak: ha képletes, mit értsünk rajta? Ha nem, akkor a fél kontinensnyi, eurázsiai szovjet-Oroszország sem természeti, sem emberi erőforrásaiban, sem geopolitikai jelentőségében nem azonos mondjuk az önellátásra törekvő Enver Hodzsa Albániájával vagy az 1959 óta szocialista Kubával. Vagy Kína éppen most éri utol élettartamában a Szovjetuniót, és egy ország, amely nem is nyugati és tartja magát a világrendszerben: úgy része, hogy különösségével nem alárendelt része annak. Nincs annak nyoma, hogy kárhoztatásra volna ítélve.

[6] Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest, Napvilág, 2005. 43–44.; Mandel-Went nyomán.

[7] Aligha tartható az egyenlőtlenül és hierarchikusan tagolódó világrendszer viszonyainak reprodukciója szempontjából az a szellemes marxi formula, mely szerint „fejletteb országok a fejletlenek számára csak saját jövőjük képét mutatják". Lazán és tágan véve elfogadható, mert a tőkeviszony terjed és a világpiac homogenizál a glóbuszon, de e társadalmak eltérő fejlettségi szintje és fejlődési ritmusa, vallási, kulturális és politikai különbözőségei a multikulturalizmussal sem tűntek el.

A világrendszer a homogenizáló világpiac és megszüntethetetlenül heterogén világtársadalmak interakciója, ellentmondásos egysége.

[8] A politikai és a politikum megkülönböztetését Lukács György és Carl Schmitt vonatkozó elemzéseit továbbfejlesztve dolgoztuk ki. Lásd: A politikum konstrukciója: a politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál. *Eszmélet,* 100. (2013. tél), 82–111. A viszonylagos önállóságról Engels 1890. október 27-i levele Konrad Schmidthez ekként fogalmaz: „az új, önálló hatalomnak nagyjában-egészében követnie kell ugyan a termelés mozgását, de a benne rejlő, vagyis egykor reáruházott és fokozatosan továbbfejlesztett viszonylagos önállóság folytán maga is visszahat a termelés feltételeire és menetére. Ez kölcsönhatása két egyenlőtlen erőnek, egyfelől a gazdasági mozgásnak, másfelől a lehető legnagyobb önállóságra törekvő új politikai hatalomnak, amelynek, minthogy egyszer létrejött, saját mozgása is van; a gazdasági mozgás nagyjában-egészében utat tör magának, de ugyanakkor nem kerülheti el az önmaga által létrehozott és viszonylagos önállósággal felruházott politikai mozgásnak, vagyis egyrészt az államhatalom mozgásának, másrészt az ezzel egyidejűleg létrehozott ellenzék mozgásának visszahatását" (Marx–Engels: *Válogatott művek. II.* Budapest, Kossuth, 1963. 481–482.). Persze értjük, hogy az engelsi egyenlőtlen erők közül Wiener a hosszú távú gazdasági trendet tekinti a legerősebb meghatározónak. Nála a „végső soron" marxizmusa alatt a profitráta hosszú távú, évszázadosnak is mondható süllyedő tendenciájának végpontja a formaváltást meghatározó feltétel, amit kétféleképpen valószínűsít (az USA társasági szektor tendenciáival és a hosszú hullám elmélettel). Magunk, nem osztva a mérhetőség illúzióját, nem gondoljuk, hogy ilyen abszolút igazság birtokában volna magyarázható a tőkés világrendszer sorsa.

[9] „A döntő jelentőségű fordulatot az 1986 októberében kötött titkos szovjet–amerikai megállapodás idézte elő, mely határidők megjelölése nélkül arról szólt, hogy a kelet-közép-európai és a balkáni térség visszakerül a nyugati érdekszférába" – bár itt szívesen láttuk volna az ismeretforrás megjelölését.

[10] Nem pusztán a vezetőkiválasztás és képviselet a demokrácia tartalma, hanem az anyagi és szellemi-kulturális javakhoz való hozzáférés osztályszintű egyenlőtlenségeinek felszámolása.

[11] Itt persze nem megkerülhető, hogy a termelési módok formációelmélete csak az absztrakt tárgy szintjén redukálható egyetlen aspektusra. Azért, mert *minden konkrétan létező társadalmi-gazdasági alakulat* több termelési mód és forma kombinációja, éspedig a domináns alapján, de különböző arányokban a redisztribúció és a reciprocitás is mindenütt integrációs tényező. Marx korában, a 19. században az összértékcikktömeg több mint 90%-a az eredeti jövedelemtulajdonosok (tőke-profit; kölcsön-kamat; és földjáradék, persze egyéb járadékok mellett) rendelkezése alatt maradt, a redisztributív hatalom csak 6-8-10%-ot ért el. Napjainkban ez a tőkés EU-ban 45-48% – nem nézve most ennek felhasználását. A redisztributív hatalom éppúgy lehet – orientációjától függően – integráló vagy éppen a társadalmi osztályok, rétegeik, csoportjaik között polarizáló felhasználású. A redisztributív és az értékrendfüggő kölcsönösségi (reciprocitatív vagy kommutatív) integrációs tényezőkről lásd: Szigeti Péter: A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx… Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. Különösen: 54–65.

[12] Lásd még Wiener könyvét: *A tőke önmaga korlátja. A profitráta és tendenciális esése. Elmélet és empíria.* Szociális Demokráciáért Intézet, 2021.

[13] Mi persze nem osztjuk, hogy az első világháború után megszűnt volna a polgári osztályuralom, sem a menedzserizmus (melyet részleges tényezőnek tekint szerzőnk), sem pedig a fokozatosan valóban kiterjedő állami intervencionizmus nem járt ezzel. Nem, a klasszikus és a neoklasszikus általános egyensúlyelmélet és a vele együtt funkcionált minimális állam szűnt meg 1929–33 után, nem a polgári osztályuralom. A Nicos Poulantzas-paradoxon kielégítően mutatja meg, hogy az uralkodó burzsoázia jobban is jár/járhat, ha a hatalomgyakorlást nem közvetlen képviselői látják el (mint az általános választójog előtti honorácior demokráciákban), hanem rábízza azt a politikai osztályra (elitharcaikra) – a centrumban a pluralista demokráciák több okból is egydimenziós politikai univerzumára. A menedzserizmus valósága, eltérően az eredeti szerző, James Burnham (*Menagerial Revolution,* 1941) forradalomkénti értelmezésétől, abban valóban jelentős, hogy *leírta a tőketulajdont és a tőkefunkció elválását,* de ettől a tulajdonosok (és nem a törperészvényesek, hanem a többségi részvényesek betétarányos szavazataikkal) kezükben tartják a menedzserek kinevezését-leváltását, javadalmazását, jutalmazásukat, üzleti-stratégiai döntéseik jóváhagyását stb. (olvashattunk erről a Bernstein–Hilferding-vitában vagy M. Duvergernél). A politikai hatalom és a társadalmi-gazdasági osztályuralom kölcsönhatásaik mellett is két különböző szint, nemcsak a leváltott szabadversenyes kapitalizmusban, hanem annak az azt követő minden korszakváltásában. Igaz, egy politikafilozófiai szellemi közegben mozgó esszé, közel a tényezők egyenértékű kezelésének módszertani pluralizmusához, amely műfaja okán bevallottan nem igényli a diszciplináris tudományosságot, nem azonos módon kezeli a kérdéseket, mint a szervezett kapitalizmusról szóló társadalom- és gazdaságelméletek (M. Dobb, J. Kocka, H. A. Winkler, E. W. Hawley, Szigeti P.). Suum cuique tribuere persze mindez elmegy.

[14] Nem teljesen érthető, hogyan fér össze a térségben *a polgári emancipációt* véghezvivő reálszoc tételével a polgári individualitás felszámolása.

[15] Bár a kötet *Előszavá*nak szerzője nem biztos, hogy osztaná e besorolást, amely Perry Anderson 1976-os munkája és TGM „200 éves Marx" című, a *Mércé*n megjelent, e kötetben nem szereplő írása ellenére is – teoretikus szinten – kissé gumifogalomnak számít. Az ifjú Lukács messianisztikus hevületű munkája – ahol a Párt a proletariátus látható lelket öltött osztálytudata – a nyugati marxizmus alapja, míg a Szovjetunióban és az itthon élő érett gondolkodó érvénytelen? Nonsens. Kapunk itt két egzakt fogalmi kritériumot (kritikai elmélet és a Wertkritik elfogadása), amin a frankfurtiakat és a negatív dialektikát értheti, továbbá egy önálló műfaji orientációra történő hivatkozást, Kautskyt, Blochot, Lukácsot, Korschot, Althussert és Antonio Negrit felsorakoztatva e műfaj mellett. Ezt alapul véve tekinti TGM kötetét a *Történelem és osztálytudat* (1923) óta a legjelentősebb magyar nyelvű hozzájárulásnak a „nyugati" marxizmus hagyományához.

[16] A cambridge-i egyetem szociológus professzora a marxizmus háromszögének – történeti társadalomtudomány, dialektikus filozófia, marxista politika – megroppanásaként jellemzi az új világhelyzetet, amelyben a munkás- és kommunista tömegpártokra korábban döntően ható marxista politika elvesztette befolyását. A kapitalizmus posztindustriális fordulata után már nem keletkezik olyan munkásosztály, amely visszanyerhetné a 19. és 20. századi Európában kivívott

jelentőségét. Az eurocentrikus indusztriális szocializmus elvesztette százéves történelemformáló szerepét, mégis vannak alternatívák. Különös, hogy TGM „sajnos gyönge és tájékozatlan" könyvnek nevezi Therbornét, amit csak jobb összefoglalás híján használ. Akkor, amikor a 192. oldalon olvasható gondolata szerint a kapitalizmus valódi osztállyá alakította a proletariátust és a polgárságot is, az osztályhegemónia összes formája töröltetett el. „Az osztály mint gazdasági realitás ettől még nagyon is létezik, és éppoly meghatározó mint korábban – ám kulturálisan és politikailag lényegében megszűnt. És ez a kapitalizmus diadala." Éppen ez foglalkoztatja Therbornt is, csak éppen nem tesz pontot a történet végére. Új térképeket és tájolást keres.

[17] TGM „az egyetlen szóra érdemes beszédtárgynak" a szenvedést tartotta a *Törzsi fogalmak*ban (Atlantisz, Budapest, 1999. 24.). A frankfurti iskola Horkheimer melletti alapítójához, Adornóhoz hasonlóan, aki ekként fogalmazott: „Hangot adni a szenvedésnek: minden igazság feltétele. Mert a szenvedés a szubjektumra nehezedő objektivitás; legszubjektívebb tapasztalata, kifejezése, amely objektív módon közvetített" (Kiemelés tőlem – Sz. P., *Negative Dialektik.* Frankfurt am Main, Surkampf Verlag, 1966. 27.). Ezen baloldali ethosz nélkül valóban nincs antikapitalizmus, nincs társadalmi mozgalom.

[18] 1968 minden jelentősége ellenére *előkészület maradt:* megrendítette a hatalmat, de nem szerezte meg, pedig a kísérletek ezzel kezdődhetnek (hacsak nem az automatikus összeomlás vagy a békés belenövés elmélettöredékein keresztül gondolják el a társadalmi alakulat megváltoztatását – tévesen).

[19] „A kommunizmus mint a kapitalizmus ellentéte – vagyis a bérmunka, az árutermelés, az idegen munka elsajátítása, a termelők és a termelési eszközök elválasztása, a munkamegosztás, az állam és a hierarchia (az intézményes kényszer), az eleven élet alárendelése elleni mozgás – mindaddig fönnáll, ameddig a kapitalizmus. Ha úgy tetszik, a kapitalizmus negatív tükörképe. A kommunizmus mint örök utópia nem azonos evvel" (294.).

[20] Ez részünkről a szerző baloldali fordulatának szól, melyhez jóhiszeműen közelítünk. Azért, mert egyetemi emberként szemünkben – minden nézeteltérés ellenére – a tudás legitimál. Léteznek persze más megközelítések is.

[21] Messze túlterjeszti a sztálinizmust érvényességi körén, amely 1929–1953 között állt fenn, majd megindult annak bomlási folyamata. Aki Magyarországon 1963 után sztálinizmusról beszél, az a holdról nézi a történelmet (ellentétben Romániával, ahol Ceaușescu sztálinizmusa 1989 decemberéig tartott, vagy Észak-Koreában, ahol ma is áll).

[22] Ennyiben az európai humanizmust megtestesítő IX. szimfónia visszavonása Auschwitz nyomán Adornónál, és akkor még érthető volt.

[23] Ha a polgári társadalmon belüli játszmák folyhatnak és folynak napjainkban is, akkor komoly magyarázatot igényelne, hogyan szűnt meg a közvetlen-közvetített polgári osztályuralom 1919 után?!

[24] „A dialektikus elmélet kritikáját nem a puszta eszme alapján gyakorolja. Már idealista alakjában is elvetette a magánvaló jó képzetét (ti. a kantit Hegelnél – Sz. P.), amelyet egyszerűen szembe kell állítania valósággal. Nem aszerint ítél, ami az idő felett áll, hanem aminek itt van az ideje" (Max Horkheimer: Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zsolt [szerk.]: *Tény, érték, ideológia.* Budapest, Gondolat, 1976. 114.).

TGM Antitézise

Tamás Gáspár Miklós rendkívüli műveltséggel nyűgözi le még a marxizmust egyáltalán nem ismerő, sőt az azt elutasító értelmiségi olvasóit is. Bálint György óta alighanem a legjobb baloldali, saját műfajt alkotó, elméleti publicistánk. Új tanulmánykötetében nagy erudícióval, utolérhetetlen stílusban és nyelvezettel, (történet) filozófiai tudással és olvasottsággal fejti ki nézeteit a világ és benne Magyarország „állásáról", az élet értelméről. TGM e könyvében nem napi politikai elemzéseit teszi közzé, amelyeket sokan jól ismernek a sajtóból, hanem tematikai és időbeli értelemben is különféle filozófiai-elméleti írásait publikálja, amelyek egy része még nem jelent meg magyarul. A kötet nem egyszerűen reprezentálja TGM munkásságát, hanem ott van benne az *egész* TGM a maga teljes egyéniségével, szellemiségével, intellektuális történetével. „Mindhárom" TGM, mint művének egymásra épülő, együtt élő, egymásba kapcsolódó rétegei ott munkálnak a könyv szinte minden oldalán. Mintha a 90-es évek második felének TGM-je, vagyis a baloldali-marxista fordulata utáni TGM magával vinné a korábbi, a rendszerváltó, azaz a konzervatív-liberális TGM-et és a fiatalkori „anarcho-kommunista" TGM-et. A „három TGM" mellékesen módot ad arra is, hogy az értelmiségiek szélesebb, még komoly publicisztikát olvasó csoportjai egyben lássák TGM-et mint gondolkodót.

A kötetet összefogó alapvető gondolat, elméleti törekvés tulajdonképpen akár egyetlen kérdés, a *szabadság* problematikája köré is tömöríthető. E szempontból kerekedik ki mind a modern kapitalizmus, mind pedig a szocializmus történelmi tapasztalatainak egyfajta összegző társadalomkritikája. A cikkek és tanulmányok TGM kötetében nem hullanak szét darabokra, a szerző marxista igényű intenciója: az *egészet* rekapitulálni (noha a kísérlet természetesen nem mindig, nem minden összefüggésben lehetséges). Mivel nem szaktudományos írásokról van, a szerkesztő, Sipos Balázs találóan megjegyezte, TGM marxizmusa nem „diszciplináris jellegű", ezért nem lehet hagyományos nézőpontból közeledni ezekhez az izgalmas

írásokhoz. De a szerző a megfelelő tanácsokkal el is látja az olvasót ahhoz, hogy *jól* olvassa őt, vagyis a TGM-i műveket. „TGM-művek"? Igen, TGM/Gazsi végül is egy intézmény és egy brand. Filozófiai „magányossága" egy önként választott „állapot", amelyben képes magát mindenféle mozgalmaktól megkülönböztetni és elhatárolni. Ő a maga által teremtett, hogy úgy mondjam, *szabadságfilozófiában* mondja el, adja elő a saját „narratíváját". Ez a narratíva ma a hazai intellektuális baloldal elidegeníthetetlen, izgalmas, tanulságos, értékes része, egyfajta szenvedélye – legyen ragadós a példája!

Mindennek fényében ajánlom az olvasó figyelmébe az alábbi sorokat.

I. A nem-cselekvés filozófiája

Mindjárt az elején sietek leszögezni, amit talán mondani sem kellene, hogy TGM munkásságának legértékesebb része a kapitalizmus radikális intellektuális bírálata. És ez nemcsak ideológiai bírálat a részéről, hanem olyan rendszerkritika, amely filozófiailag, filozófiatörténetileg kiválóan meg van alapozva. (Más kérdés, hogy kompetencia hiányában éppen a könyv filozófia[történeti] aspektusához szólok hozzá legkevésbé.) Könyvét és számos más írását is olvasva, a legalapvetőbb kérdésként először az ötlik fel az emberben, hogy vajon az *antikapitalizmus* mint *történelmi erő* a világban *miért nem cselekszik,* ha a kapitalizmus olyan, mint amilyennek TGM leírja. Márpedig lényegében, természetét tekintve a rendszer olyan. Az *Eszmélet* olvasóit aligha kell erről meggyőzni. A Szovjetunió összeomlásával – a liberális és egyes radbalos kritikák szerint is – a világnak jobbá kellett volna válnia. De nem ez történt. A „szocializmus" mint gyakorlati alternatíva az uralkodó osztályok igényeinek és érdekeinek megfelelően le is került a napirendről, mint kiterjedt globális tömegmozgalom. Mi maradt? Ez volt a nagy kérdés. Egyesek Marxot és a kapitalizmuskritikát állítanák félre, mint „régit", hogy tulajdonképpen „ma már másról van szó…" Minden elmúlt… Az új megváltás-filozófiák a „poszt" vagy „post" előjelzéssel minden régi elméleti rendszert leromboltak, dekonstruáltak a maguk eszközeivel. Mindezt természetesen az autokráciával szembeni harc ideologikumával öntötték nyakon, néhol megspékelve egy kis anarchizmussal vagy „marxizálással".

TGM a kellő történelmi érzékkel helyesen látja azonban, hogy mindez alapjában tévút, végső soron a kapitalizmus apológiájába

megy át. Ugyanakkor a történelem végül is TGM írásaiban is „leszerepelt", de másképpen. Lelki oldalról a kiábrándulás és a *kiúttalanság* érzése dominál. De az elemzésében is bizonyos értelemben gátat szab a cselekvés tudatosításában maga a megközelítésmód. Arra gondolok, hogy a filozófiai fejtegetéseiben a tisztán normatív módszerű elemzés némely, nem lényegtelen összefüggésben abszolutizálódik. TGM fogalmainak steril világában csak ritkán érez késztetést arra, hogy behatoljon az általa is fontosnak tekintett történelmi alternatívák keletkezésének *konkrét vizsgálatába*. Ezért az olvasóban néha ott motoszkál az érzés: mintha a történelem egy alternatívátlan és mozdíthatatlan ősállapot lenne. A *szabadság-értékek* megvannak ugyan, de a maguk abszolút tisztaságában: amilyen mértékben leszállnak a földre, mindjárt el is veszítik eredeti „küldetésüket". Másképpen fogalmazva: az elmélet és a gyakorlat bonyolult összefüggései e műfajban sokszor csak az állítás szintjén jelennek meg, a történelem egyfajta illusztrációvá nemesül a szerző filozófiai tézisei igazolása számára. Ez nem a kukacoskodó történész rigolyáinak fényében tűnik így, hanem a történelemmel való ilyen bánásmód egyszerűen a sajátos műfaj természetéből is fakad.

TGM filozófiai „műfaját" fentebb *szabadságfilozófiának* neveztem, amelyben tehát a gyakorlat mindig pórul jár, mert sohasem kerül(t) közel a szabadság egy elvont, a *Felvilágosodás* nagy gondolkodóiból, Marx és néhány „tanácskommunista", „anarcho-kommunista" és a mindenkori „kommunista ellenzéki" szerzők hagyatékából derivált normatív világhoz. E világhoz felemelkedni a legnagyobb forradalmároknak sem sikerülhet. Nyílik-e cselekvésre ott mód, ahol a magasztos erkölcsi elvárások, „imperatívuszok" mint a történelem kívánatos mozgatórugói bukkannak fel? Már az orosz forradalom ultrabalos kritikája is marginalizálódott, mert a „napi problémákra" (polgárháború, hadseregszervezés és kiképzés, éhínség és gazdálkodás stb.) nem tudott, talán nem is akart válaszolni, ami persze nem csoda, hiszen a 80 százalékban analfabéta lakossággal szemben a forradalmárok eleve „privilegizált helyzetben voltak", de ez az „egyenlőtlenség" nem valami „kiválasztottság" volt, hanem a történelmi determináció megnyilvánulása.

Jut-e hely az elemzésben a történelmet valóban mozgató *érdekek* bonyolult hálózatának? Vannak morálfilozófiák, amelyekben az *érdek* valamiféle alantas emberi megnyilvánulássá „szublimálódik". Persze az érdek, az érdekviszonyok (tőkeviszonyok, hatalmi viszonyok, tulajdonviszonyok stb.), az osztályok egymásnak feszülése ilyen alantas

megnyilvánulásokat elkerülhetetlenül magukba foglalnak. Ugyanakkor az önállósult, absztrahálódott *értékvilág* egyfelől ugyan a történelem felett lebeg, másfelől azonban TGM „értékvilága" (is) nagyon is harcosan csatangol az ideológiai frontokon a reakció erőivel szemben Rousseau-tól, Hegelen és Kanton át Marxig és tovább Badiou-ig, Žižekig. Mivel nem történik meg az átkötés a praxishoz az említett történeti értelemben, mondván, hogy „kihalt" a proletariátus mint szubjektív tényező, TGM végső soron *a nem-cselekvésnek, a tisztán maradásnak* ad egyfajta filozófiai formát, menlevelet – rengeteg gondolattal és eszmefuttatással, tisztességgel és intellektuális bátorsággal, és persze nem kis kiábrándultsággal. Azt bemutatja TGM, hogy miképpen tűnt el a „szubjektív tényező" mint a kommunista gondolat hordozója, de itt le is zárul a történelem: a szintézis lehetetlen. Talán ezért sem kapunk világos, egyértelmű választ a kérdések kérdésére: azonos-e a „sztálinizmus", a „bürokratikus diktatúra" a Szovjetunió, az „államszocializmus" történetének egészével?

TGM elemzéseinek ellentmondásai is magával ragadók, gondolkodásra és vitára késztetők. Jellegzetes, ahogyan TGM a maga lázadó módján „imádja" a szabadság ígéretével felbukkanó forradalmakat, a „történelem mozdonyait", amelyek azonban mindig kisiklanak. Ennek megfelelően vitriolosan bírálja a forradalmárokat, sőt nem kevés esetben megvetéssel beszél róluk, néha szinte sértettséggel, hogy tönkreteszik a filozófusok által megrajzolt értékrendet. Nincsen rosszabb, mint a hatalomra jutott kommunista, mert a hatalom által megrontott kommunista forradalmárok az erkölcsfilozófiai elvárásoknak végképp nem tudhatnak és a távoli múltban sem tudtak megfelelni. Csak a bukott vagy mártírhalált halt forradalmárok felelnek meg e mércének, vagyis az általa prezentált marxizmus „kánonjában" előírt szerepüknek, mely kánon politikai kereteit egy liberális-libertariánus politikai filozófia jelöli ki. Önkéntelenül is az 1919-ben kivégzett német forradalmár, Eugen Leviné híres mondata jut az ember eszébe: „mi, kommunisták, szabadságolt halottak vagyunk." A *szabadságfilozófiában* nincsen megbocsátás a hibákért, bűnökért. Aki túlél, valamit elhibázott… Csak a mártíromság ment meg… E nézőpontból a szocdemek és kommunisták csetlő-botló figurákként jelennek meg a történelem színpadán. A bolsevikoknak végképpen nincs megbocsátás. Miután a „mai világ" olyan kiúttalan helyzetbe navigálta magát, amelyből TGM sem lát menekülési ösvényt, a „reálszocializmus" romjai itt betemetik azokat a kulturális elemeket is, amelyek egy új építkezés során esetleg felhasználhatók lennének.

Ez részben a következménye annak, hogy a liberális politikai filozófia és a marxista szocializmus – egymást kioltó – projektjei fuzionálnak. A fúzió ára – TGM saját elméleti perspektívája értelmében vett – nem-cselekvés. Ugyanis a liberalizmus csak azzal a szocializmussal élhet együtt, amelynek nincsen praxisa, legfeljebb utópiája, éteri tisztasága.

TGM számos írásában ő maga is feltárja ezeket az ellentmondásokat. A nagy kérdések felvetésével az olvasó módot kap arra, hogy komolyan elgondolkodjon rajtuk. Így például TGM nagy érdeme, hogy kiáll a *kommunizmus* fogalmának elméleti-filozófiai védelmében. A maga tiszta kategóriarendszerében e fogalom a marxi fogalomhasználatnál is „tisztább", abban az értelemben, hogy a kommunizmusban már a munka sem létszükséglet: megszűnik. Nemcsak a kényszerjelleg, hanem általában megszűnik a munka. A *kommunizmus mint „szentkép"* tehát egy megközelítésmód, amelyen minden mérhető. Mi sem jellemzőbb, minthogy ez („szentkép") még Lenin kritikai megfogalmazása volt, de maga a probléma azóta is sokszor fel-felbukkant a marxizmus története folyamán, aminek oka az, hogy a *kommunizmus* mint gyakorlati cselekvési lehetőség egyre távolabbra kerül a mindennapoktól. Érdekes módon a 2000-es évek Magyarországán is a kommunizmusnak olyan „steril" értelmezése jelent meg, főleg a fiatalabb generáció körében, amely azt az „őskereszténység" vallási struktúrája alapján fogta fel vagy rekonstruálta, nem véletlenül csupán „anarcho-kommunista" idézetekkel operálva.[1] A generációkon és határokon átívelő „rettegés" attól, hogy a rendszerkritikai elemző beleesik a „sztálinizmus apológiájába", egy korunkra jellemző társadalompszichológiai állapot. De mint minden „rettegés", ez is cselekvés- és gondolkodásbénító állapot, amelyen elméletileg nem, csak gyakorlatilag lehet túllépni.

A nem-cselekvés filozófiája – bármilyen „keleti" vagy „nyugati" változatában – olyan kommunizmus-képpel, *teóriával* azonosul, amelynek nincsen cselekvésre mobilizáló aspektusa, ezért nem is „megbocsátó" a valódi, de „rossz" kommunistákkal szemben, mert bepiszkították a „szentképet" – sokszor olyan gondolkodók is megkapják a magukét, akik a sztálini önkény áldozatai lettek, mint például Ny. I. Buharin, és olyanok is, akik ugyan a rendszer részei voltak, de az utókorra a marxizmusnak egy antisztálinista elméleti örökséget hagyományoztak, mint például maga Lukács György. Márpedig semmilyen antikapitalista mozgalom, irányzat, pártszerveződés, civil szervezet sem létezhet hagyomány nélkül. A forradalmi hagyo-

mány építése a forradalmi cselekvés része. Ám ha ez a hagyomány a XX. század vonatkozásában leszűkül csupán a „tanácskommunista", anarcho-kommunista, egyáltalán a mindenkori kommunista ellenzékiség „felmagasztalására", mondván, ők nem vesztették el hitelüket a „reálszocializmusban", akkor bizony a kommunizmus mint múltbéli gyakorlat, sőt a szocializmus története elkerülhetetlenül „szekta-történetté" válik, néhány beavatott rendelkezik csak a „titkok titkával". A kommunizmus-kritikákkal szemben amúgy a mi régiónkban különösen nincsen valamelyest is jelentősebb ellenállás. Nem csoda, hogy a „kommunizmus" mint megvalósulatlan elmélet szerte Kelet-Európában egyszer csak az új tekintélyuralmi rezsimek és ideológiai verőlegényeik boncolóasztalán találta magát. Márpedig ott elmélet és praxis, igazság és hamisság egyre megy.

De a *szabadságfilozófiában* nem ilyen egyszerűen merül fel ez a kérdés sem. Ha kidobjuk a „történelmi kommunizmus", ahogyan a minden rendű-rangú hivatalosok ma mondják, az „átkos" 70 év egészét, mondván, a „modell" használhatatlan, akkor összeomlik a teljes gondolati konstrukció. Mi marad? Ez itt a fogós elméleti probléma. Példának okáért említem, hogy TGM-nél, a harcos antifasisztánál senki sem tudja jobban, hogy a nácizmus legyőzésében meghatározó szerepet játszott a sztálini Szovjetunió és a Vörös Hadsereg. Mármost, ha nincsen menthető elem, akkor az ő veretes antifasizmusának egy döntő fontosságú „darabját", ráadásul a katonai fő erejét, le kell dobni a kommunista hajóról. A „posztfasizmust" és a fasizmust, a TGM-i elemzés tanúsága szerint, a kontinuitás és diszkontinuitás történeti koordinátájába belehelyezve, szintén beleütközünk a problémába: mit kezdjünk a szovjet tapasztalattal? Szükségünk is van rá meg nem is. Megoldandó problémakör.

TGM a maga számára úgy könnyítette meg ezt a dolgot a 2000-es évek elején, már marxista fordulata után, hogy a „reálszocialista" fejlődést áttolta a kapitalizmus történetébe. E célból „integrálta", vette magához az *államkapitalizmus-elméletet,* amelyet azután fokozatosan elemzéseinek központi mozzanatává emelt. Módszertani értelemben ezzel az „elmélettel" valami ahhoz hasonlatos történt, amit az ún. totalitarizmus-elmélet[2] hajtott végre a náci Németország és a Szovjetunió viszonyában, vagyis ott a szocializmus fejlődését tolták át a nemzeti szocializmus fogalma alá. Ez nem egyszerűen *sui generis* politikai hiba, hanem módszertani és tudományos tévút. Ez az elmélet, mint ismert, arra az ötletre épül, hogy *figyelmen kívül hagyva a minőségi különbségeket, mind a tőkés rendszerben, mind a szovjetben a*

munkamegosztás fennmaradását, a termelőeszközöktől való megfosztottságot és a többletmunka fölötti ellenőrzést azonosnak veszi, lényegében azonosnak tételezi fel a burzsoázia és a bürokrácia funkcióját, mégpedig mindenekelőtt a többlet elsajátításának folyamatában.

Érdemes tehát egy percre elidőzni az „államkapitalista teorémánál".[3] Segíti-e ez az „elmélet" a differenciáltabb elemzést, vagy inkább hátráltatja, mint a „totalitarizmus-elmélet" esetében? Vajon miért fontos, hogy (állam)kapitalizmusként temessük el az októberi forradalomból kisarjadt rendszer 70 esztendejét? Vagy fordítva, úgy is fel lehet tenni persze a kérdést: miért fontos, hogy ne kapitalizmusként definiáljuk a „reálszocializmus" rendszerét? Látjuk, nem tét nélküli az államkapitalizmus-teoréma sorsa.

Emlékezünk még: a totalitarizmus-elmélet „belépőjegy" volt a rendszerváltás, az új kapitalizmus szellemi-politikai világába, és lényegében ma is az. Az államkapitalizmus-elmélet rokon vele, amennyiben a „reális szocializmushoz", a szocialista hagyományhoz való viszony tekintetében a radikális és teljes elutasítás érvrendszerét gazdagítja. Amúgy a „szervetlen kommunista diktatúra" kiiktatása a „nemzeti kánonból" már 1993-ban kimondatott, amikor Orbán Viktor javaslatára a parlament megszavazta, hogy a kommunista szimbólumokat – a náci jelképekkel együtt – tiltsák be. A liberalizmus 1989 körül globális méretekben felmondta az 1945-ben „megköttetett" nemzetközi antifasiszta szövetséget, ami egyszersmind egy gyakorlati és elméleti antikommunizmus funkcióját látta el (mindenekelőtt a mi régiónkban).

II. Az államkapitalizmus: az elmélet zsákutcája vagy a zsákutca elmélete?

Amikor TGM az *Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus* (amelyet egyébként az *Eszmélet* publikált először!) és *Ellenforradalom az ellenforradalom ellen* c. tanulmányaiban találóan ostorozza az államszocialista bürokráciát mint a szocializmus sírásóit, átugrik egy problémán, egy ellentmondáson. A *szocializmus megvalósulatlanságát* nem az objektív történeti okokból kiindulva magyarázza, lényegében átlép egy fontos, empirikusan is igazolható történeti specifikumon: a kapitalizmus *egyenlőtlen fejlődésén,* ami a Marx utáni marxizmus egész evolúciójának egy nagyon fontos eleme (Luxemburg, Lenin, Trockij, Gramsci). E felismerés a világrendszer hierarchisztikus felépítésének

és „működésének" megértésében is komoly szerepet játszott. Sztálin azonban maga ignorálta ezt a felismerést, mert nem kívánta a szocializmus kibontakozásának „különös útját" látni Oroszországban, illetve a Szovjetunióban. Ezt a különös formát Sztálin az általánosság fényével világította meg: ideológiai-politikai okokból *szocializmusnak* neveztette el az új társadalmi formát az 1936-os szovjet alkotmányban, amit még Kornai János is elhitt neki a szocializmus politikai gazdaságtanáról írt munkájában. TGM azonban nem! Sokan nem tudják még ma sem, hogy az orosz forradalom, a szovjet rendszer nem a „nyugati szellemet", a polgári-demokráciát tiporta el Oroszországban, vagyis nem egy „nyugati kapitalista alternatívát" eliminált, mert az egész egyszerűen *történetileg* nem volt jelen: a forradalom az oroszországi fehérgárdista katonatiszti diktatúra alternatíváját zúzta szét, amely egy „feudál-kapitalista", „középkorias" fejlődésváltozatot képviselt, amelynek örököse a mai oligarchikus kapitalizmus, amely 30 évvel az államszocializmus megdöntése után a Nyugat „támogatásával" sem lett „nyugati" és természetesen „polgári demokrata" sem. A szocializmus perspektívájából egy másik történelmi ellentmondás, amely módszertanilag legalább ilyen fontos: egyfelől *igent* mondani az orosz forradalomban *végbemenő* hatalomkoncentrálásra a fehérek, az ellenforradalom és az imperialista intervenció ellenében, majd más aspektusban magának a hatalomkoncentrációnak az alapvető következményeit szőröstül-bőröstül elutasítani, nemcsak tudományos abszurd, hanem egyszerűen egy logikai bukfenc. Pedig a szovjet történelem tulajdonképpeni *dehistorizálása* úgyszólván ezzel a gondolati aktussal kezdődik.

A sztálini rendszer (és későbbi „leszármazottai") mint az *államkapitalizmus-hipotézis* megtestesülése egyszerűen nincsen levezetve sem közgazdaságilag, sem történetileg, sem szociológiailag. Túlságosan is egyszerű koncepció, amely inkább csak analógiára épül, mintsem konkrét, szaktudományosan alátámasztott elemzésre.[4] Ezen elmélet „kifejlesztői" már az 1920-as évektől, de mindenekelőtt a trockista Tony Cliff (majd a Brit Szocialista Munkáspárt teoretikusai) 1945 után – egyébként Trockijjal szöges ellentétben – ezt a „teóriát" a marxi társadalmiforma-elmélet helyettesítéseként szisztematizálták és alkalmazták azzal a nem titkolt céllal, hogy a Szovjetunió – amúgy jogos és elkerülhetetlen – politikai bírálatát elméletileg is megalapozzák-alátámasszák. A társadalmiforma-elméletet, amelyet mindenekelőtt Marx *Tőké*je, a *Grundrisse, A német ideológia* és számos más munkája, írása alapján rekonstruáltak, a 30-as években elérte bal-

sorsa – nem függetlenül Sztálin személyes elméleti teljesítményétől. A 60-as évek intellektuális „desztalinizálásának" egyik fontos elméleti hozadéka volt, hogy a „formaelmélet", a marxizmusnak e döntő elméleti anyaga visszakerült a megfelelő helyére, amelyet maga Lukács György is üdvözölt az *Ontológiá*ban, éppen Tőkei Ferenc munkásságára hivatkozva.[5] A marxistáknak innen nincsen hová visszalépni, hiszen akkor tényleg nem tudnánk különbséget tenni a kétféle állami tulajdon között.

Az orosz forradalmat, a burzsoázia kisajátítását követően létrejött állami tulajdon – szöges ellentétben a magántulajdonon alapuló tőkés állami tulajdonnal – nem volt átörökíthető, adható-vehető *per definitionem,* hiszen maga az új gazdasági rendszer nem a piacon realizálható profitról szólt. Mint a TGM által is idézett Mészáros István szintén rámutatott erre a körülményre, aki egyébként a tőke globális világából – helyesen – nem tekintette kimetszhetőnek az államszocialista rendszert. Ugyanakkor azt is aláhúzta, hogy a kifejlett államszocializmusban politikailag és szociálisan determinált gazdálkodás folyt: a tervgazdaságot politikai és szociális célú „előírások", „tervszámok" mozgatták. *Ez olyan államgazdaság volt, amely nagyon különbözött a nyugati fejlődésben megismert állam(monopolitisa) kapitalizmustól.* Milyen kapitalizmus az, amely nem a profitról, a profitmaximalizálásról és nem is kizárólag a hatalom önfenntartásáról árulkodik, noha ez utóbbi fontos sajátossága volt? Költői persze a kérdés. TGM relativizálja a tulajdon kérdésének jelentőségét, mintha negligálná, hogy ez Marxnál központi kérdés, a termelési viszonyokon belül a „túlsúlyos mozzanat", benne megnyilvánul maga a rendszer, beleértve a hatalmi és osztályviszonyok alapvető szerkezetét is. A munkamegosztási viszonyok e tekintetben nem játszanak döntő szerepet, hiszen a forradalmat követő időszakban a munkamegosztási viszonyok gyors és radikális átalakítása – főleg az „orosz feltételrendszerben" – lehetetlen volt. Az olyan feltételezés, mintha valaki azt gondolná: a szocializmust be lehet vezetni. De a forradalmat követő „átmeneti időszakok" kétségtelenül módosították a munkamegosztási viszonyokat is, még ha nem is a szocializmus-kommunizmus, hanem az államszocializmus irányába.

Hiszen – csak emlékeztetőként – a termelési és elosztási folyamatok bonyolult hierarchiája az államszocialista üzemekben a legalsó fokokon, a pártalapszervezetekkel, az alsó szintű szakmai szervezetekkel, az ifjúsági szervezetekkel kezdődött, maguk a termelők is integrálódtak a bürokratikus-hatalmi rendszerbe, anélkül, hogy tudták volna, hol

kezdődik a bürokrácia, és hol végződik, hiszen nem hagyományosan osztályszerű volt az elkülönülés. A történelemben ilyen társadalom először jött létre és létezett sok évtizeden át, mint alternatív „világrendszer" a tőkés világrendszeren belül.

TGM könyvében több helyen is a *Lenin–Sztálin* kötőjeles megoldással érzékelteti a rendszer – már kezdeti – „államkapitalista" jellegét (pl.: 43., 237–238.). De a konkrét történeti elemzésen ez a beállítás megbukik, hiszen a „bolsevik államosítás" eredetileg *nacionalizálás* volt, és össztársadalmi tulajdont jelentett: maga az *államosítás* szó sem létezett Lenin életében, elegendő az első alkotmányokat és törvényeket áttekinteni. Éppen a *kommün*-tulajdon, amely Sztálin idején végleg átment állami tulajdonba, a sztálini fordulat előtt a közvetlen közösségi tulajdonlásnak volt a megnyilvánulási formája. Leninnél „a szocializmus e szigetei" élesen szemben állnak a szocializmus sztálini felfogásával, amely valóban állami jelleget tulajdonított a szocializmusnak, mint a kommunizmus alsó fázisának. Érdekes, hogy TGM félreérti Lenint éppen ott, ahol elméleti pozíciója a legközelebb áll az orosz forradalom vezéréhez: a *kommunizmus* kérdésében. Lenin kommunizmus-felfogása az 1917-es *Állam és forralom* c. világhírűvé vált brosúrájában, a Marx utáni *kommunizmus* talán legfontosabb dokumentumában öltött testet, amely az orosz forradalom *Kommunista Kiáltványa*nak tekinthető. E mű egyszerre volt elméleti és gyakorlati politikai testamentum, amelyet Lenin szilárd meggyőződésként élete végéig védelmezett mint „a proletárforradalom világnézetét".[6] TGM beállításában Lenin a *nagy modernizátor.* Ez ugyan gyakori beállítás, de téves. Hiszen Lenin még a „kapitalizmus részleges visszaállításakor", ahogyan ő fogalmazott, a NEP bevezetésekor, a szocializmus marxi elméleti felvetéséből közelítette meg az orosz valóságot, nevén nevezve a dolgokat. Lenin egész elméleti és politikai tevékenységét a marxi kiindulópontú antikapitalista elmélet és ethosz jellemezte. Ha Lenin csak nagy „modernizátor", az orosz forradalom pedig, értelemszerűen pusztán polgári (vagy inkább azt helyettesítő) forradalom, akkor ez a beállítás szemben áll a történelmi tények egész tendenciájával, viszont kétségtelenül megfelel az államkapitalizmus-elméletnek.

Igaz, hogy a NEP rendszere, amely többszektorú vegyes gazdaság volt, különbözött az állami tulajdon kizárólagosságára épülő államszocialista berendezkedéstől, és „féllábbal" persze a régi, tőkés társadalmi forma alapzatán állt, beleértve a magántulajdonos szektort és a piacgazdaságot, de a szocialista-közösségi szektor deklaráltan képviselte a szocialista jövőt. A későbbi államszocialista fordulat sem

csupán Sztálin személyes döntése, hanem a történelmi fejlődés „megalapozott" lehetősége volt, melyet korábban senki nem tervezett el. TGM azonban néha „katasztrofizálja" a szovjet történelmet, mintha a történelem csupa kihágás lenne. Ugyanis nem derül fény a bonyolult okok és következmények láncolatára, nem világosodhat meg, hogy Sztálin és a szovjet vezetőség mit tehetett volna másképpen egyik vagy másik fejlődési szakaszban; nem tudjuk meg, hogy végső soron miért is bukott el az államszocialista kísérlet a Szovjetunióban és szövetségeseinél. A Szovjetunió megdöntése éppen a szubjektív tényező szerepét jelzi a történelemben. Magának a Szovjetuniónak a beomlasztását – persze nem függetlenül a meglévő és több szintű válság keretei között – a szovjet vezetők és vezető rétegek hajtották végre tudatosan, jelezve egyúttal, hogy a fejlődés valóban nem tört át a Marx és Lenin értelmében vett szocializmusba. Wiener György jelzett kiváló elemzésében a szovjet történelem fejlődésében a külső tényező, a „Nyugat" szerepe abszolutizálódik egy „túldeterminista" nézőpontból, amely aláértékeli a történelmi fejlődés alternatív jellegét. Mintha a szerző alábecsülné a szubjektív tényező szerepét a történelemben. A bürokrácia privilegizált, a társadalommal szembefordult rétegei, akik forradalmároknak képzelték magukat, hatalmuk és privilégiumaik megtartása érdekében „előremenekültek" – persze a Nyugat támogatásával – a kapitalizmus visszaállítása, az államszocialista tulajdon privatizálása, kisajátítása útján. Az igazi kérdés tehát nem az, hogy az „imperialisták megdöntötték" a Szovjetuniót, mert ez tényszerűen nem igaz, hanem az a nagy kérdés, hogy a munkások miért nem védték meg.

Gondoljuk meg mindennek tükrében, hogy az államszocializmusban nem volt tőkés osztály, sőt TGM maga is helyesen leírja, a marxi értelemben véve nincsen uralkodó osztály egyáltalán. Bonyolult társadalmi rétegződés jött létre, de a bürokratikus réteg nem is válhatott tőkés osztállyá a rendszer keretein belül, tehát a funkciója, társadalmi szerepe sem lehet ugyanaz. Ennek megfelelően eltérő érdekviszonyok jellemzik a két szisztémát. Marx elemzésére hivatkozni és ugyanakkor a tőkés magántulajdont mint döntő osztályképző tényezőt kikapcsolni, a logikai lehetetlenség határait súrolja. Hiszen a szovjet rendszer összeomlásának talán legfontosabb oka is az volt, hogy a munkások nem védték meg az állami tulajdont, amely elvileg ugyan az övék volt, de nem érezték annak, hagyták ebek harmincadjára, mert gyakorlatilag a bürokrácia rendelkezett fölötte. Ám egy rendszer, amely nem ragadható meg a tőke működéséhez kapcsolódó fogalmakkal,

struktúrákkal, amelyben nincs sem tőkés piac, sem magántőke-felhalmozás, sem tőkés intézményrendszer, még tőzsde és tőkepiac sincs, hogyan is lehetne kapitalizmus? TGM maga is érzi mindezt, amikor későbbi éveiben szembenéz az államszocializmus – történelmi értelemben – példátlan teljesítményével a félperiférián. Így fogalmaz a 270. oldalon: „A szocializmus teljes egyenlőségre, társadalmi méltányosságra, a munkásosztály politikai jelenlétének megszilárdítására törekedett. Ebben a Párt a *tribunus plebis* szerepét játszotta [...]; egyes helyeken kisajátította a magánvállalatokat és az államra bízta vezetésüket, elősegítette az általános választójog, nyugdíj, fizetett szabadság, ingyenes oktatás és egészségbiztosítás, magasabb bérek, rövidebb munkaidő, olcsó lakhatás, olcsó tömegközlekedés, munkanélküli segély és különböző szociális szolgáltatások bevezetését, fönntartotta az erős kulturális rendszerellenzék lehetőségét, ezáltal szabadabbá, pluralistábbá, kevésbé rasszistává és szexistává, a hódolat és megalázkodás hagyományos formáitól többé-kevésbé mentessé, kevésbé vallásossá, kevésbé büntetővé, szemléletében hedonistábbá, szexuális szokásaiban kevésbé gátlásossá (stb.) tette a polgári társadalmat. Ez valóban civilizációs előrelépés volt, persze iszonyatos áron." Ha a világrendszerben az „államszocialista félperiféria" egybevetjük a félperiféria összes többi régiójával a világrendszerben, kiderül: a kapitalizmus sehol másutt nem tudta mindezt megvalósítani, erre csak az államszocializmus sajátságos viszonyai között került sor. És akkor még nem is hangsúlyoztuk annak az államilag támogatott (és persze korlátozott) hallatlan humanista kultúrának a világtörténelmi szerepét, amely az államszocializmus idején felhalmozódott – méghozzá egy kritikai, egy demokratikus szocialista értékrendben.

TGM is érzi itt az elméleti problémát, amikor „az államkapitalizmus e roppant sajátos változatáról" ír. E „roppant sajátos változat" az *államszocializmus,* az a *különös fejlődés,* amelyről Lukács ír az *Ontológiá*ban. Azt hiszem, mindennek fényében leszűrhetjük, hogy a valóság igen szűk perspektíváit tükröző államkapitalizmus-elmélettel tehát nem helyettesíthetjük Marxnak és követőinek társadalmiforma-elméletét, amelynek legújabb kifejtését, rekonstrukcióját éppen Wiener György említett írásában üdvözölhetjük.

Az államszocializmus fogalma, túl azon, hogy szaktudományosan megalapozottabb, érzékelteti, hogy a történetében az ott szunnyadó, hibernálódott, emberközpontú kulturális és társadalomszervezési formák meghatározott feltételek között „életre kelhetnek" éppen az eredeti közösségi premisszák miatt. Az államszocializmus fogalma tehát

gazdagabb, elméleti és politikai értelemben inspirálóbb, rugalmasabb, erősebben kapcsolódik az autentikus szocialista örökséghez, *eo ipso* nem dobja azt ki a bürokratikus, diktatórikus hagyománnyal együtt. De megvan TGM felfogásával itt is a közös pont: az állami tulajdon társadalmasítása, a többletmunka fölötti társadalmi ellenőrzés – ami nélkül természetesen nem beszélhetünk szocializmusról. De nem csak elméleti és tudományos szempontból fontosabb számunkra a különbség hangsúlyozása az államkapitalizmus és az államszocializmus között, mint az azonosságé. Hanem abból a szempontból is, hogy éppen a közösségi cselekvés érdekében a kívánatos jövő irányába mutató tendenciák történeti beágyazottságát, meghatározó elemeit tudjuk felmutatni. A történelem tényei gazdagabb és sokrétűbb formában mutatkoznak meg az általam jelzett elméleti keretben.

De ismétlem, elvi síkon itt is kínálkozik a konszenzus TGM megközelítésével! Ugyanis e vonatkozásban, társadalomfilozófiai értelemben áthidalhatatlan különbség van TGM és a liberalizmus között. Ugyanis a liberalizmussal vitázva ő maga hívja fel a figyelmet a kötet 322. oldalán arra, hogy a kommunista projektnek volt emancipációs szerepe a történelemben: a kommunizmus mint gondolat és elmélet nem utópia, hanem – teszem hozzá – az emberiség társadalmi emancipációjának a *gyakorlati* lehetősége, végső soron egyetlen lehetősége, mert a kapitalizmus egyetlen, elméletileg és tudományosan megalapozott gyakorlati alternatívája. Vagy szentkép, és akkor marad az infernó.

Jegyzetek

[1] Vö.: Koltai Mihály Bence: Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája. *Eszmélet,* 85. sz. (2010. tavasz), 189.

[2] Magyarországon Bartha Eszter munkáiban kerekedik ki a totalitarizmus-elmélet tárgyszerű bírálata.

[3] Számos kollégával együtt már sokszor kifejtettük nézeteinket e tárgyban, még az *Eszmélet* jelen, 130. számában is van a témát illetően két fontos, bár műfajilag eltérő írás. Ld. Wiener György és Tütő László munkáit.

[4] Az államkapitalizmus valóságos megjelenésének történetéről ld.: Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció.* Budapest, Napvilág, 2008. 8. fejezet

[5] Valamikor, vagy 40 évvel ezelőtt, e témakörben írtam kandidátusi disszertációmat az „orosz különösséggel" összefüggésben, ahol részletesebben is kitértem ezekre a vitákra. Ld.: *Pártviták és történettudomány. Viták „az oroszországi történeti fejlődés sajátosságairól", különös tekintettel az 1920-as évekre.* Budapest, Akadémiai, 1991.

[6] Ld. erről: Szabó András György: *A proletárforradalom világnézete.* Budapest, Magvető, 1977., illetve idézett könyvem V. fejezete (Állam és forradalom. A forradalom és a szocializmus mint történelmi és elméleti lehetőség 1917-ben), 221–263.

Az államszocializmus és ‘56 emlékezetpolitikája az Orbán-rendszerben

Gyökeresen átalakult és ugyanaz maradt, jellemezhetnénk a rendszerváltás utáni emlékezetpolitikát, ami az egyes intézményeken, megemlékezéseken és az épített környezet átalakításán keresztül a történelem megismerése helyett annak egyfajta alakítójaként[1] a politikai identitás és cselekvés formálásával a társadalmi-politikai rendszer indikátora. Az emlékezetpolitika a politikai aktorok társadalmi szintre ható emlékezetformálását jelenti bizonyos célok elérése érdekében. Az Orbán-rendszer emlékezetpolitikáját a kulturális hegemónia kiépítésének szándéka jellemzi, amely a 2008 után megváltozott félperifériás osztályszerkezet és gazdasági rendszer sajátosságain keresztül értelmezhető.[2] Az antikommunista attitűd a rendszerváltás során megjelent politikai szervezetek önmeghatározásának szerves része volt, a határon túli magyarok és Trianon problémája szintén. A korszak politikailag legjelentősebb történelmi eseménye azonban az az 56-os felkelés lett, amely legitimációs bázisként funkcionált jobb- és baloldalon egyaránt. 1956 jelentősége azonban a rendszerváltást követően fokozatosan csökkent, a két világháború közötti időszak és ezzel együtt Trianon jelentősége mindeközben nőtt. A „mérleg nyelve” a 2008-as gazdasági válságot követő általános jobbratolódás és a kormányváltás után mozdult el – 2010-et ebben az értelemben cezúrának is tekinthetjük, figyelembe véve azt, hogy az emlékezetpolitika főbb témáit nagyrészt már az első Orbán-kormány idején is használták, az átalakuló gazdasági rendszerben pedig a hatalom megtartásának elengedhetetlen eszközévé vált az emlékezetpolitika monopolizálása. Az Orbán-rendszer közpolitikai napirendjét gyakran uralják szimbolikus ügyek, ezek közül a Horthy-korszak és az államszocializmus megítélése, értelmezése, átalakítása emelkedik ki. A két korszak az emlékezetpolitikai térben kimutathatóan ellentétes

irányban mozog: míg a Horthy-éra egyre inkább elfoglalja a mentális és materiális teret, az államszocializmus emlékezete halványul. Jelen tanulmányban az államszocializmus emlékezetpolitikai szerepének változásait, ennek térbeli, kulturális és szimbolikus jogalkotási megjelenéseit vesszük számba. A jelenséget, bár a mindennapi politikai kommunikáció, kultúrpolitika, közéleti diskurzus szintjén is jelen van, a legcélszerűbb főbb indikátorokként kiemelve a jelentős közpolitikai események és a legjelentősebb (elsősorban budapesti) térformálások szempontjából vizsgálni.

*

Hogyan redukálódhatott mára a teljes államszocialista korszak (és ezzel együtt a Tanácsköztársaság) emlékezete néhány negatív jelzőre és 1956-ra? A 2010-es fordulat előzményeit vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy az Orbán-rendszer emlékezetpolitikájának tartalmi elemei valójában korábbi folyamatok befejezései, a valódi változás a kulturális hegemónia kiépülésében található. Az alternatív történelemszemléletek visszaszorulásának kérdése természetesen komplex, egyszerre játszik benne szerepet a kollektív emlékezet[3] halványulása, de előtérbe kerülnek a politikai célok és folyamatok is. A kollektív emlékezet halványulását általában a felejtés fogalmával írják le, amely az emlékek egyéni szelekcióján alapul – ez az államszocializmus korszakának kortárs emlékezetére csak részben igaz, politikai aktusok nélkül nem értelmezhető. Az államszocializmus múltból való eltávolítása a köztereken kezdődött a rendszerváltással, nyomainak eltüntetése meglehetősen előrehaladott állapotban van. A rendszerváltás előtti évtizedekben megjelent, majd egyre erősödő gondolat, az államszocializmus megreformálhatatlansága hosszú úton ugyan, de magának a hazai baloldaliságnak a delegitimációjához vezetett. A pártállami rendszert meghatározó ideológiát[4] egybemosták annak bűneivel, ahogy az államszocializmus élesen eltérő szakaszai is egybemosódtak, a korszak pozitív eredményeit sem tananyag, sem párt nem vállalta fel. A baloldali gondolat undergroundba szorulása egyet jelent a kontinuitás megszakadásával – az államszocializmus pozitív eszméi, például a társadalmi egyenlőség, az oktatáshoz és művelődéshez való jog stb. fokozatosan erodálódnak „történelmi örökös" hiányában, a jobboldali populizmus és a liberális politikai irányzatok kizárólagos szembenállásával, amely a munka-tőke viszony deformációjának is tünete. A jelenség szembetűnő aspektusa a náci Németország feletti győzelem emlékezetpolitikai deformációja is.

„Az államszocialista rendszer társadalmi vívmányainak elismerése és a háborús győzelem antifasiszta glorifikálása kétségtelenül összetartozó gondolatalakzatok, ugyanakkor a mai ideológiai elvárásoknak megfelelően az új, oligarchikus tőkés rendszer felértékelése, szabadságként való ünneplése elkerülhetetlenül a régi rendszer leértékelésével, kriminalizálásával párosul" – jegyzi meg Krausz Tamás tanulmányában.[5] A történelemtudomány hazai mainstreamje a totalitárius-elméletet alapvetésként kezeli, egy igen szűk kör (a nemzetközi irodalomban viszont számos jelentős gondolkodó) azonban egyszerre veti el azt, az utolérő fejlődés újra és újra felbukkanó, majd öncáfoló dogmáját és a legitimációs ideológiává szilárdult marxizmus–leninizmust is. Az antikapitalista baloldal – elméleti és gyakorlati értelemben egyaránt – a konzervatív jobboldaliság egyetlen ellenpontjának látszik, hiszen egyedül ez az irányzat képes építkezni az államszocialista múltból.

A kommunizmus mint „totalitárius gyilkos eszme" narratíva elfogadottá vált a közélet minden területén. A rendszerváltást követően a kommunista jelképeket betiltották, nemcsak a középületekről, hanem *mindenhonnan* ki akarták törölni ezeket a szimbólumokat, mindezt a fasiszta és náci jelképekkel egyenlőségjelet húzva tették meg. A rendszerváltás utáni meghatározó politikai szereplők között bizonyos fokú egyetértés mutatkozott a magyar államszocializmus négy évtizedes történetének értelmezésében.[6] A Hannah Arendt által felkarolt totalitárius-elmélet képezi ennek az egyetértésnek az ideológiai alapját, amely igen népszerűvé vált az 1950-es évektől kezdve, az Egyesült Államokból kiindulva, hogy közös narratívát teremtsen a nácizmus és a létező szocializmus magyarázatára. Az elmélet igyekszik az élesen eltérő ideológia, működés stb. ellenére minden aspektusában közös nevezőre hozni a két rendszert. Kitűnő illusztráció a következő gondolatmenet: „Ezek a totalitárius mozgalmak kevésbé függtek a tömegtársadalom strukturálatlanságától, annál inkább jellemző előfeltételük volt az atomizált és individualizált tömegek jelenléte, ami a legjobban a különböző országokban, sajátos körülmények között létrejött nácizmus és bolsevizmus összehasonlításán keresztül mutatható be. Lenin proletárdiktatúrájának teljes totalitarianizmusra való alakításához Sztálinnak először mesterségesen kellett létrehoznia az atomizált társadalmat, amely a náciknak eredendően rendelkezésükre állt történelmi körülmények révén."[7] Ez az elmélet felfedezhető a közbeszédben, de ami fontosabb, a hivatalos kiadványokban és eseményeken is, amikor a holokauszt és a GULAG egy struktúrában szerepel. Bartha és Otčenášová tanulmánya rámutat

arra, hogy a Kelet-Európa-szerte gyakran alkalmazott elmélet az egyes nemzetek áldozati szerepét is erősíti, relativizálva például a Horthy-rezsim bűneit a Rákosi-korszak bűneivel való összehasonlítással.[8] Már a rendszerváltás első pillanataiban igény mutatkozott ennek az elméletnek az alkalmazására, amelyről az MTI Országos Sajtószolgálat számolt be:

> „Az Emberi Jogok Nemzetközi Társaságának Magyarországi Tagozata társadalmi kezdeményezést indít avégett, hogy Budapesten a Népköztársaság útja (korábban Andrássy út) 60. számú épületen emléktábla figyelmeztesse az arra járókat a szélsőjobb és szélsőbaloldali totalitárius diktatúrák bűneire, valamint e bűnök áldozatainak szenvedéseire. Az épületben – a Szálasi-féle nyilaskeresztes mozgalom egykori központjában, ahol utóbb az Államvédelmi Hatóság működött –, ártatlanul megkínzott áldozatok százai sínylődtek és haltak meg a terror pribékjei kezétől."[9]

Később itt alakították ki a Terror Háza Múzeumot, amelynek kezdetektől deklarált célja a totalitárius rendszerek rémtetteinek bemutatása és egymással azonosítása. A totalitárius-elmélet elterjedtsége meghatározó akadálya az államszocializmus (másfelől a nácizmus) története objektív feldolgozásának és a társadalmi tudatba emelésének. Az első Orbán-kormány 2002-ben nyitotta meg a Terror Háza Múzeumot, amelynek kiállítása tökéletesen követi a totalitarianizmus-narratíva forgatókönyvét, amelyben Magyarország ártatlan áldozata a náci Németország és a Szovjetunió bűneinek. Ebben a narratívában került előtérbe a Mindszenty-per és az ehhez kapcsolódó „kereszténydüldözés" is, amely a Horthy-korszak értékrendjét idealizálja. A Terror Háza által kínált narratívát nem változtatta meg a 2002-ben hatalomra került MSZP–SZDSZ-koalíció sem. Apor Péter nemzetközi összehasonlításban vizsgálja a fasizmust és a kommunizmust összemosó emlékhelyeket, amelyek között számos hasonlóságot észlel. A Terror Házáról, amely illeszkedik a nemzetközi tendenciákba, a következőket írja:

> „A nagy látogatottságnak örvendő budapesti Terror Háza Múzeum háromféle tárgyat használ fel kiállításaihoz, melyeket a 20. századi magyar történelem valós és igazi bemutatásaként hirdet meg. Az első csoportba a hiteles történeti anyag tartozik; a második az eredeti darabokról készített másolatokból áll; a harmadik csoport pedig olyan,

a korabeli mindennapi életből származó tárgyakból, melyek szerepe, jelentése és helye nem válik világossá a kiállítás környezetében. Általában véve, a múzeum hiteles anyagát is oly módon használja föl, ami tovább növeli az értelmezésüket amúgy is övező bizonytalanságot. [...] A történeti kontextualizáció alapvető hiánya, a módszertani határozatlanság és kétértelműség végeredményben aláássa a múlt e megjelenítésének hihetőségét. A múzeum egésze így inkább egy olyan installációra emlékeztet, mely egy elképzelt világra utal, semmint egy történeti korszak pontos rekonstrukciójára. A kiállítás tárgyait arra használja, hogy illusztrálja, és így felidézze ezeket az allegorikus jelentéseket."[10]

Apor szerint azonban ez a narratíva nemcsak nemzetközi kontextusban értelmezendő tágabban, hanem kultúrtörténeti értelemben is. Ezek az emlékhelyek és az ilyenfajta emlékezés „a kollektív ideológiai-politikai és társadalmi-kulturális gyakorlatok által előzetesen megformált, a történelmet megjelenítő eszközök pedig csupán e prefigurációk és viszonyok tárgyiasult eseményei". A Terror Háza tehát szervesen illeszkedik a rendszerváltás utáni emlékezetpolitika hazai és közép-kelet-európai folyamatába.[11]

A rendszerváltás utáni néhány évet leszámítva, amikor egyszerre neveztek át számtalan közterületet és helyeztek át vagy bontottak le a korábbi rendszert idéző köztéri alkotásokat, szisztematikus történelem-újraértelmezés csak 2010 után történt. Ez azonban csak a rendszerváltás óta formálódó alternatív narratíva hivatalossá válását, a hangsúlyok eltolódását jelentette. A rendszerváltást követő két évtized politikai-történelmi párhuzamkeresését uraló 56-os felkelés jelentősége erősen csökkent, központi szerepét a Trianonhoz és a Horthy-rendszerhez (és a kormányzó személyéhez) kötődő narratíva vette át. Észrevehető, hogy „emlékezetpolitikai cezúra" következett be 2010-ben, fokozatosan vette át a vezető szerepet egy jobboldalinak tűnő nemzeti történelemkép. Trianon mint az utolsó „közös magyar történelmi esemény" azonban a reálpolitika korlátjain belül kap csak jelentéstartalmat, hisz az európai politikai és gazdasági érdekek mentén, az EU és a NATO keretei között értelmezhetetlen volna teret adni a szélsőséges, revizionista hangok számára. A jobboldali közönséget és értelmiséget azonban ez így megfelelően kiszolgálja azzal, hogy létrehozza a kőbe vésett igazodási pontot: a nemzeti tudat origóját. Mint látni fogjuk, ez az aspektus jelenti a törésvonalat, a kollektív emlékezet felépítménye alatt megváltozott az alap – míg a korábbi

kormányok ‘56-ot jelölték meg történelmi legitimációjukként, az Orbán-rezsim ezt a Horthy-rendszerben találta meg.

Az államszocializmus időbeli távolsága és a hidegháborús antikommunista narratíva kritikátlan átvétele (többek között) lehetővé tette a korszak delegitimációját, ezzel együtt a második világháború előtti, az „utolsó szabad Magyarország” emlékképének magasztalását és az áldozatszerep megerősítését. A totalitárius-elmélet összemossa a náci/nyilas és a kommunista rezsimeket, előtérbe helyezve ezek bűneit, és eltávolította a képből – a történetírás és szimbólumképzés változatos eszközeinek felhasználásával – a nemzeti felelősség tényét – felemelve a két világháború közötti időszak és a negyvenes évek első felének egyes szereplőit a nemzeti pantheonba. Horthy személyének megjelenítése különösen jó példa erre, hiszen regnálásának kezdete és vége is homályba vész a kortárs narratívában: a „fehérterror” eltörpül a vörösterror-emlékmű árnyékában, a zsidótörvények és az 1944 előtti deportálások feloldódnak a Szabadság téri emlékműben – természetesen e két térbeli példa a jelenség egy-egy látványos szelete csupán, amelyben számos korabeli szereplő (például Hóman Bálint) rehabilitációja adják az újabb és újabb adalékokat. A két világháború közötti időszak felértékelésének szinte logikus következménye az államszocializmus történetének befeketítése. A Magyar Tanácsköztársaság megítélése a Horthy-korban majd az államszocializmusban is számos változáson ment keresztül. A Tanácsköztársasággal kapcsolatos ambivalenciát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy jóval az 1945-ös fordulat után, 1959-ben nyilvánították „legitimmé”, megalkotva a Forradalmi Ifjúsági Napokat, amelynek része volt a korábbi rangjától megfosztott március 15-e is.[12] A rendszerváltás után sem jött létre kollektív emlékezeti nyugvópont – a tudományos térben néhány újabb tanulmány és monográfia jelent meg a proletárdiktatúra kikiáltásának 100. évfordulójára, az országos politikában azonban a Horthy-kori értelmezésekhez való visszatérés a fő tendencia, a Kossuth tér melletti a Vértanúk terére a száz éves évfordulóra visszaépített vörösterror-emlékművel és a körülötte kialakult politikai kommunikációval. Ez a narratíva a „Lenin-fiúkkal” azonosítja a korszakot, és a trianoni döntés felelősként értelmezi a Tanácsköztársaságot. „A kegyelemdöfést a kommunista puccs adta meg” – mondta Orbán Viktor Trianon 100. évfordulóján tartott évértékelő beszédében.[13] Fontos jelenség azonban az itt tetten érhető hangsúlybeli változás, azaz a Tanácsköztársaság felértékelődése a történelemszemléletben – a kortárs politikai környezetben célszerűbb a „kommunista fenyegetést” egy

deszovjetizált, kellően távoli keretbe helyezni, amelyhez a „trianoni tragédia" és a Horthy-kori válaszok közvetlenül hozzákapcsolhatók.

Fejezetek a 2010 utáni emlékezetpolitikából

2010-et követően a pártos média egyensúlya kétségkívül (különböző kormányzati beavatkozások révén) erősen jobbra billent, ha pedig figyelembe vesszük a közszolgálati televízió- és rádiócsatornák tartalmi változásait, éles torzulásról beszélhetünk. Az elmúlt évtizedben sorra kerültek Fidesz-közeli tulajdonba kereskedelmi médiumok, amelyek segítségével gyakorlatilag minden állampolgárhoz eljut (számos választóhoz kizárólagosan) a kormányzati narratíva. A központosított tankönyvkiadás is fontos indikátora annak, hogy az Orbán-kormány hosszú távra tervez emlékezetpolitikai stratégiájával. A magán-tankönyvkiadók ellehetetlenítésének és a központi tankönyvterjesztés rendszerének 2013–2014-ben teremtették meg a jogi kereteit. A tankönyvek a közoktatás széleskörű elterjedése óta az egyik legfontosabb kollektív emlékezeti pontot jelentik, hiszen az így létrehozott kánon nemzedékek perspektíváját határozza meg. A kulturális sarokpontok, az úgynevezett alapműveltség tartalmi elemei évtizedekre biztosítanak sorvezetőt a kultúrpolitika és a nemzetközi politikai eseményekhez való viszonyuláshoz. Minden néppártosodott politikai párt számára kulcsfontosságú, hogy a társadalom lehető legtöbb korcsoportját megszólítsa, a Fidesz pedig kihasználta a kétharmados parlamenti többségét ezen a területen is a Nemzeti Alaptanterv, közelebbről a „nemzeti tankönyvek" útján. A legkülönlegesebb példák ezen a területen, amelyek a konzervatív-keresztény ideológiát legitimálják és teszik széles körben ismertté, az etika-, történelem- és irodalomkönyvekből származnak.

Az Orbán-rendszer igyekszik a kultúra minden területét a befolyása alá vonni, a Nemzeti Alaptanterv megalkotásától a Nemzeti Színház új igazgatójának kinevezéséig. Kéri László ezt a gondolatot megerősítve azt írja, hogy ehhez nem áll rendelkezésre „megfelelő" kulturális anyag: „A kulturális nyersanyagot az 1990 után feltűnt, s hamar szétszóródott jobboldali koalíció értelmisége hozta, amely a maga sértett, történelmi mellőzöttségét, ennek valós és képzelt élményeit azóta az egekig tupírozott öntudattal és patrióta kizárólagosság-tudattal *együtt* élte meg. S e két értékhalmazra a Fidesznek égetően szüksége volt: mind a sértettségre, mind pedig a patrióta kizá-

rólagosság giccseire. Történelmi találkozásukból az lett, ami lehetett: az Elképzelt – amúgy, soha nem létezett – Aranykor istenítése, a két háború közötti időszak megszépítő felmagasztalása. A két háború közötti öntudatos magyar revizionizmus szalonképessé varázsolásának grandiózus kísérlete."[14] Jelen tanulmánynak ugyan nem tárgya, de a további kutatásokban kulcsfontosságú aspektus a Horthy-korszak jelentős személyiségeinek rehabilitációja, amely napjainkban is zajlik. A legújabb „kulturkampfról" György Péter jelentetett meg érzékletes publicisztikát „Neobarokk retró"[15] címmel. Mindemellett Horthy Miklós személye egyre kedvezőbb megítélésű a magyar társadalomban, napjainkban pedig rehabilitációjának és a róla elnevezett korszak reneszánszának vagyunk tanúi.[16]

Bár Orbán Viktor 1989-es, Nagy Imre újratemetésén mondott beszédében (amely politikai karrierjének első fontos állomása, és ekként különös jelentőséget kapott a rendszerváltás 30. évfordulójára rendezett állami kampányban is) azt mondta: „Azok a fiatalok, akik ma a polgári demokrácia megvalósításáért küzdenek, két okból hajtanak fejet a kommunista Nagy Imre és társai előtt. Mi azokat az államférfiakat tiszteljük bennük, akik azonosultak a magyar társadalom akaratával, akik, hogy ezt megtehessék, képesek voltak leszámolni a szent kommunista tabukkal, azaz az orosz birodalom feltétlen szolgálatával és a párt diktatúrájával."[17] Később már ez a komplexitás, azaz hogy valaki kommunista és államférfi is lehet egyszerre, nem illeszkedett a narratívába. „Egyetértünk az első szabad Országgyűlés képviselőivel, akik első határozatukban kimondták, hogy mai szabadságunk az 1956-os forradalomból sarjadt ki."[18] Ez az idézet a *Nemzeti hitvallás* című dokumentumból a legitimációs kontinuitás biztosítására tett kísérlet. Egyszerre tartalmazza a rendszerváltást követő húsz év legfontosabb emlékezetpolitikai témáját és hagy lehetőséget arra, hogy a „rendszerváltás befejezetlenségének" tézisét fenntartsák, amire természetesen a forradalom nélküli átmenet is teremt lehetőséget. A 2006-os események és az 56-os felkelés közötti párhuzam megalkotása központi szerepet kapott a második Orbán-kormány emlékezetpolitikájában. E narratíva egyik fő tézise, hogy a rendszerváltás csak 2010-ben történt meg, ami igen ellentmondásos üzenet, tekintve, hogy a Fidesz tagja volt az Ellenzéki Kerekasztalnak, és négy évig kormányzott is ezen időszakban. A „befejezetlen forradalom" gondolata azonban sokkal korábbi, 1993-ban emelkedett a MIÉP fogalmi készletébe.[19] A 2006-os „rendőri brutalitást" a 2012-es alkotmány díszkiadásában is megörökítették. Orbán 2010-ben „befejezetlen forradalomról" be-

szélt a 89-es rendszerváltás kapcsán, amelyet a fülkeforradalom, majd az új alkotmány fejezett be. 1956 hatvanadik évfordulóján, 2016-ban, Schmidt Mária emlékév-vezetésével végleg megfosztották a felkelést minden másodlagos rétegétől azáltal, hogy kizárólag a pesti srácokat, azaz a névtelen harcosokat helyezték fókuszba.[20] Nem beszélt a kampány a belpolitikai kontextusról, nem is említve olyan világtörténeti jelentőségű eseményeket, mint Hruscsov XX. kongresszusi beszéde vagy a keleti blokkon belüli viszonyrendszer, és egyre inkább törölte Nagy Imrét a megemlékezés fókuszából.

Az új kormány intézményesíteni is kívánta emlékezetpolitikáját, például a Nemzeti Emlékezet Bizottságának megalakításával és a Veritas Intézettel. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága a 2011. december 30-án elfogadott Alaptörvény átmeneti rendelkezései nyomán jött létre. A dokumentum első része újraértelmezte a rendszerváltást, megjelölve az államszocialista rendszer bűneit.

> „E sajátos preambulum, a forradalmi rendszereket elítélő passzív forradalmak logikájának megfelelően a kollektív bűnösség elvét is megfogalmazta, amikor bűnöző szervezetnek nyilvánította az MSZMP-t és jogelődeit, kimondva azt is, hogy tevékenységükért az MSZP is felelősséggel tartozik. […] Az átmeneti rendelkezések a »kommunizmus« elleni ideológiai harcot is alaptörvényi szintre emelték, e téren is szakítva a világnézetileg is semleges állam követelményeivel. […] [E]lőírták a Nemzeti Emlékezet Bizottságának létrehozását, amely a pártállami rendszer működésének sajátosságait mutatja be."[21]

A NEB azonban nem tárta fel az ügynökaktákat, és az üres frázisokon kívül nem szolgált információval az államszocializmus politikai rendszeréről, tisztségviselői bűneiről.

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézetet 2013-ban, a Veritas Történetkutató Intézetet 2014-ben hozták létre az első Orbán-kormány által alapított XX. és XXI. század intézetek mellé – a közös metszet természetesen az antikommunizmus. Az utóbbi kettő, Schmidt Máriához köthető, konzervatív-jobboldali szemléletű szervezet közbeszédet befolyásoló tevékenységet alig fejtett ki. A Veritas Intézet azonban Szakály Sándor irányítása alatt áll, nyílt szélsőjobboldali, Horthy-rehabilitációs ideológiával. Ebbe az intézménybe olvasztották be az államszocialista korszak komoly és hiteles kutatóműhelyét, az 1956-os Intézetet. Bár ezek az intézetek a társadalom legnagyobb része számára szinte láthatatlanok, stabil helyzetben vannak a tudományos

intézmények forráselosztási rendszerében. Elképzelhető, hogy a kormányzati emlékezetpolitika komolyabb legitimitáshiánya esetén ezek a szervezetek aktívabb szerepet tölthettek volna be az elmúlt időszakban – és tölthetnek be a jövőben: különösen a NEB lehet hasznos eszköz az ügynökkérdés újbóli politikai napirendre kerülésekor.

A nemzeti-keresztény ideológia az ünnepnapok szabályozásában is megjelent: Nagypénteket és Szentestét is munkaszüneti nappá nyilvánították. 2010-ben új emléknapot hoztak létre a trianoni békeszerződés emlékére, a Nemzeti Összetartozás Napját, amelyet a világháborút lezáró békeszerződés aláírásának kilencvenedik évfordulóján iktattak törvénybe. Ennek előképe már a rendszerváltás időszakában megjelent: a békeszerződés aláírásának 70. évfordulóján számos szervezkedés folyt a döntés igazságtalanságát kinyilvánítandó, revíziót követelendő. Ekkor „[a] trianoni évforduló aktuálpolitikai célokra történő felhasználásának megakadályozásában valamennyi parlamenti párt egyetértett. Szabad György, az Országgyűlés »első« alelnöke ennek ellenére úgy gondolta, hogy a kerek évfordulóról a képviselőknek is illik megemlékezni. […] A képviselők többsége az elnök indítványát elfogadva felállt, a Fidesz-frakció viszont kollektíve kivonult."[22] Húsz évvel később az emléknap körül hatalmas kampány zajlott, megszületett a nap dala, amelyhez klipet is forgattak, azonban később a kampány csillapodott, az emléknap nem épült be a köztudatba. 2020-ban, a századik évfordulón avatták fel (a pandémia okán megkésve) a Kossuth téren a Trianon-emlékművet. Az emlékmű nem kapott nagyobb visszhangot a közéletben, a nemzeti narratíva általánossá vált. Ennek oka valószínűsíthetően a médiaviszonyok átalakulásában, az értelmiségi közbeszéd közösségi és tömegmédia átalakulása nyomán történő visszaszorulásában és az opponenciára képes ellenzéki politika hiányában keresendő. Habár az emléknap nem került be a köztudatba úgy, mint például egykor a majálisok, a kormány össznemzeti politikája folytonosságot mutat, a kettős állampolgárság intézményének bevezetésétől az egyes határon túli magyar pártokkal való kapcsolatig, azok támogatásáig.

„2000 óta február 25-e a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapja Magyarországon. Az emléknap körüli politikai megfontolások szintén komoly vitákat váltottak ki, mivel bevezetését számos jel szerint az is motiválta, hogy a már létező holokauszt áldozatainak emléknapját ellensúlyozni lehessen."[23] Kovács Béla, az FKGP főtitkára 1947-es elhurcolásának napját annak ellenére sem sikerült megtölteni tartalommal, hogy 2001-ben az Oktatási Minisztérium százoldalas

útmutatót készített[24] az iskolai megemlékezések megrendezésének segítésére. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az emléknap, különböző eklektikus szimbólumokkal, mint *Recsk, GULAG, ÁVÓ* stb., ne jelenne meg elszórtan a kormánypárti médiában és közbeszédben. Schmidt Mária, a Terror Háza igazgatója a következővel zárta beszédét a rendszerváltás 30. évfordulóján, a kommunizmus áldozatai emléknapján: „Ma van a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapja. Ez az emléknap olyan, mint egy gyilkos vírus elleni oltóanyag. Magunkat és az utánunk következő nemzedékeket tesszük általa immunissá a totális diktatúrák mérge ellen. Ebben az oltóanyagban százezrek szenvedése állt össze ellenanyaggá. Ezért nem kaphat el bennünket újra a kommunista ragály. Üzenem hát innen Budapestről, van elég adagunk, hogy egész Európát kigyógyítsuk!"[25] Ez a gondolat, amellett, hogy meglepő előrelátásról tanúskodik, kitűnően ábrázolja az emléknap megfoghatatlanságát. Azonban az antikommunista narratíva (amelynek szerepe általában az ellenségkeresés vagy bűnbak kijelölése), még ha szabadon tölthető is fel tartalommal, a parlamenti pártok mindegyikénél jelen van.[26] Ez is mutatja, hogy a politikai napirendet emlékezetpolitikai kérdésekben a Fidesz dominálja.

A szimbolikus jogi aktusok sorában a Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata, azaz az Országgyűlés 1/2010. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozata a Nemzeti Együttműködésről szerepel az első helyen. „Intellektuális értelemben a szöveg zavaros, egymással összeköttetésben nem álló tartalmakat fogalmaz meg. A szerzők célja azonban nem az intellektuális konzisztencia. A szöveg politikai nyilatkozat, politikai identitástartalommal. […] Olvasójával egyértelműen közli: minden másképp volt és másként lesz. A múltat átírjuk, a jövő pedig a miénk. Ha forradalom volt, akkor ez és nem más a forradalom értelme"[27] – foglalja össze a dokumentum üzenetét Gerő András tanulmányában. A Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata – a vonatkozó kormányrendelet nyomán – bekeretezve megjelent a közintézményekben. Az Alaptörvény előzményeként az első Orbán-kormány Szent Koronáról szóló törvényét is azonosíthatjuk, a korona Parlamentbe helyezése, dunai úsztatása mellett a törvény preambuluma tartalmazta a megfogalmazást, miszerint a magyar állam egységét a Szent Korona testesíti meg.[28] A 2010-es választás előtt Orbán többször beszélt az akkori alkotmány „átmeneti" és „tákolt" jellegéről, majd „a választás második fordulójának estéjén a kétharmados győzelmet rendszerbuktatásként és egy új berendezkedés megalapozásaként értékelte, hangsúlyozva, hogy az oligarchikus magánhatalmat a nemzeti együttműködés váltja

fel. Az átalakulást egyben véglegesnek nevezte, forradalmi jellegét azzal a kijelentéssel is alátámasztva, hogy a régi rendszer képviselői többé nem kerülhetnek kormányra."[29] Az új alkotmány készítése hamar megindult, ám hatálybalépése előtt is fontos alkotmánymódosításokról döntött az Országgyűlés. „Jogállamunk alapjának megújulása, az új Alaptörvény a megújuló nemzet ígéretét is magában hordozza. Ezt az ígéretet pedig az önmagukért, egymásért és utódaikért is felelősséget vállaló emberek cselekvő hite váltja valóra"[30] – olvasható az új alkotmány díszkiadásának előszavában. Szájer József, akkori Európai Parlamenti képviselő, miniszterelnöki tanácsadó szerint

> „[a rendszerváltáskor] [e]gyfelől megsemmisült a kontinuitás, a másik oldalon pedig a szovjet típusú álalkotmány módosításával nem teremtettük meg a teljes mértékben legitim és minden tekintetben elfogadható nyugati típusú alaptörvényt. A rendszerváltás ezt elmulasztotta. Ezért folyhat ma olyan vita, hogy miért is foglalkozik ez az új alkotmány a történeti alkotmánnyal. Jogászi, jogelméleti, társadalomfilozófiai értelemben az új Alaptörvénynek azzal a kérdéssel is szembe kellett néznie, hogyan viszonyul az ezer éve meglévő hagyományhoz, ami Magyarországnak mindig az európai élvonalban való szereplését biztosította. Arra is válaszolni kellett, milyen módon építi be ezt a fajta hagyományt, és milyen külföldi mintákat vesz át. Ez magyarázza meg azt is, hogy szükség volt-e új alkotmányra. Lehet, hogy jogi értelemben nem volt szükség. Ez olyan, mint például az ember ihat bort egy teljesen közönséges vizes pohárból is, hiszen arra, hogy megigya, tökéletesen alkalmas. Azért, hogy ez az érzés ne pusztán a lerészegedés aktusa, hanem ennél több legyen, nyilván megadjuk a módját. Más érzés egy szép kristálypohárból inni ugyanazt a bort. Egy alkotmány egy ország identitását is megfogalmazza: hogy mit gondolunk saját történelmünkről, vívmányainkról, eredményeinkről."[31]

Szájer már a kilencvenes években a Fidesz új alkotmányt szorgalmazó programjának szószólója volt, és az új Alaptörvény létrehozásában is részt vett. Az új alkotmányt, vagyis az Alaptörvényt 2012-ben hirdették ki mint a rendszerváltás aktusát befejező történelmi eseményt. A korábbi rendszer másodszori lezárásának lehetőségének háttérét Pataki Ferenc összegzi: „A rendszerváltás számos tömeglélektani gyengesége származott abból, hogy nem volt jelképes cezúraeseménye, mint a berlini falbontás, a prágai bársonyos forradalom vagy akár utóbb a bukaresti felkelés. A fordulat »elrejtőzött« a kerekasztal kulisszáinak és a változásokat betetőző első szabad választásokat

előkészítő műveletek homályában. Egy viszonylag szűk, politikailag aktív csoport háta mögül hiányzott a valódi népmozgalom. Ezért lehet hihető sokak szemében az »új rendszerváltás« követelésének óhaja, vagyis a történelem kívánság szerinti »újrajátszhatóságának« illúziója."[32] Az Alaptörvényt körülvevő ideológiai szövegek érdekesek jelen dolgozat szempontjából. „Nem ismerjük el történeti alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését. Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúrák uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését. Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét."[33] Az 1949-es alkotmányt ez a törvény helyezte hatályon kívül (bár 1989-ben és 1990-ben átfogó módosításokon esett át), azaz a rendszerváltást követő több mint két évtizedben hatályos volt, így a szimbolikus szakítás a múlttal létrejöhetett. A kontinuitás kérdése azonban ezzel nem oldódott meg, illetve zavarossá vált: erősebb a „jogfolytonossági kapcsolat" a Horthy-rendszerrel, mint az 1989-es alkotmány eredményezte politikai renddel. Ezzel helyezhető összhangba a tény, hogy a szövegben nem szerepel 1848. március 15-e mint a rendi kiváltságokat megtörő polgári fejlődés mérföldköve, szerepel azonban a történeti alkotmány kifejezés, utalva a nemesi törvénykönyvekre.[34] Az Alaptörvény nem vált nemzetegyesítő dokumentummá, számos esemény utal arra, hogy az ellenzéki csoportok és egyének nem tekintik magukénak – a többszörös módosítás és kiegészítés szintén ezt erősíti, nem is beszélve a kihirdetése körüli tömegtüntetésekről. Emlékezetpolitikai értelemben több sikertelen esemény is kapcsolódik az Alaptörvényhez, ilyen például a „húsvéti alkotmány"[35] elnevezés, amely nem gyökerezett meg a köztudatban, de hasonló kísérlet volt az „Alaptörvény asztala" is. A legfontosabb aspektusa azonban az ideológiai szövegezésnek (egyúttal a fentebbi idézetnek is) a „magyar történelmi felelősség" el nem ismerése, mint látjuk, a megszálló hatalmakra és a diktatúrákra hivatkozva. Ez az emlékezetpolitikai, helyesebben történelempolitikai mozzanat köztéri alkotásokon át tankönyvekig a „nemzeti kultúra" számos pontján megjelent. Az Alaptörvény és a hozzá kapcsolódó rétegek egyértelműen kijelölik az államszocializmus helyét: az nem része a magyar történelemnek. Talán ebből következik (és nem fordítva), hogy a rendszerváltás jelentősége is eltörpül, hiszen ha a lezárt korszakot, rendszert nem lehet a maga komplexitásában a világtörténelem magyar szeleteként értelmezni, az azt befejező folyamat is hasonlóképpen mosódik el.

A 2010 utáni rezsim célként tűzte ki a terek „visszaalakítását" az ideológia szerint referenciaképp szolgáló, két világháború közötti állapotra. Elsősorban Budapesten zajlanak ezek az újjáépítések, két legfontosabb célpontjuk pedig a Budai Vár és a Kossuth Lajos tér. Ezek legfőbb célja, hogy eltöröljék a „kommunista múltat" – és e két fő, „szakrális" téren kívül is általános építészeti hozzáállás, hogy az államszocializmus alatt épült létesítmények nem képviselnek értéket, ezt a várban lebontott villamos terhelosztó története vagy a Kossuth Lajos téri MTESZ irodaház lebontása, a Déli pályaudvar lebontására tett kormányzati szándék és sok más, ezen időszakban épült létesítmény pusztulásra ítélése is illusztrálja.[36] Erre a feladatra két szervezetet is létrehozott az Orbán-kormány, a Steindl Imre Program Nonprofit Zrt.-t és a Várkapitányság Nonprofit Zrt.-t.

2011 júliusában döntöttek a budapesti Kossuth tér 1944 előtti állapota visszaalakításáról. Wachsler Tamás, a tér átépítéséért felelős Steindl Imre programiroda vezetője szerint „a politika 1945-ben és utána »erőszakot tett« a Kossuth téren, és az, ami most történt, az erőszaktétel »visszaállítása«, nem politikai és pártpolitikai szempontok vezették a döntéshozókat".[37] A „nemzet főtere" gyökeresen átalakult a 2010 előtti állapothoz képest. Nagy Imre szobrát áthelyezték a Vértanúk teréről a Margit híd pesti hídfőjéhez, helyét a Horthy-korszakban készült vörösterror-emlékmű újjáépített mása vette át. József Attila szobrát a rakparti lépcsőkre mozdították, hogy helyet adjanak az eredetileg 1906–1945 között itt álló Andrássy-lovasszobor replikájának. Az 1927-ben felavatott márvány Kossuth-szoborcsoportot 1950-ben bontották le, és cserélték egy új alkotásra: Kossuth Lajos bronz alakja mellett már nem miniszterei, hanem a társadalmi osztályokat megtestesítő fiktív alakok álltak. A Steindl-program, bár a korábbi alkotás nem semmisült meg, az újjáépítés mellett döntött. Tisza István szobrát 1934-ben állították fel, s 1945-ig állt a téren. 1975-ben a helyére Károlyi Mihály alakja került, amit a tér legújabb átépítésekor eltávolítottak a Tisza-szobor visszaépítéséhez.[38] Az 1956-os, rendszerváltás után felállított emlékművek, a kopjafa és a Forradalom lángja eltűntek a tér felszínéről, és új 56-os emlékhely nyílt a föld alatt.[39] Az egyetlen helyén maradt szobor II. Rákóczi Ferenc lovasszobra, amely 1937 óta áll a téren.

A Budai Vár átépítésének és a világháború utáni történelmének egyszerű felvázolása is meghaladná jelen tanulmány kereteit, így csupán a legfontosabb aspektusok kiemelésére vállalkozunk. A világháborúban súlyos károkat szenvedett várnegyed és a palota rekonstrukcióját a

hatvanas években régészeti ásatások előzték meg. A világháborúban megsemmisült vagy jelentős károkat szenvedett épületeket, például a Lovardát, nem építették újjá, azonban a helyüket sem építették be. Ezeket az épületeket, mint például az említett Lovardát és a mellette található Díszőrséget az elmúlt években az Orbán-kormány újra felépítette, továbbiak visszaépítését, például a minisztériumok esetében, pedig megkezdték vagy tervezik. A Várhegy alatt a 30-as években bunker épült, ezt az államszocializmus korszakában többször is bővítették, a titkosságát csak 2006-ban oldották fel.[40] A desztalinizáció után azonban fontos fordulat jelentkezett a politikában: úgy döntöttek, a pártközpont és a kormányzati negyed létesítése helyett a Várat vissza kell adni a népnek, hogy a tudomány és a kultúra fellegvára legyen. Ekkor kerültek a palota épületébe a ma is meghatározó intézmények, mint a Nemzeti Galéria (1975), a Széchényi Könyvtár (1985) és a Budapest Történeti Múzeum (1967). Itt működött még 1974-től a Munkásmozgalmi Múzeum is.

A Budavári Sikló szintén megsemmisült a háborúban, csak 1986-ban nyitották meg újra. A sikló a világháború előtt tömegközlekedési célokat szolgált, a várban dolgozó hivatalnokok közlekedési eszköze volt. Újranyitásakor már csupán reprezentatív és turisztikai funkciót látott el. A rendszerváltást követően az első Orbán-kormány helyezett újra államigazgatási funkciót a Várba: a Sándor-palotát, amely világháborús megsemmisüléséig a mindenkori magyar miniszterelnök rezidenciájaként szolgált, 2002-re újították fel ugyanerre a célra. Medgyessy Péter miniszterelnök azonban nem kívánta beköltöztetni hivatalát, az épület így a Köztársasági Elnöki Hivatal lett. A mai miniszterelnökségi épület, a Karmelita kolostor az államszocializmusban Várszínház néven működött, különböző társulatok üzemeltették. A rendszerváltás után, 2016-os felújításáig megőrizte ezt a funkciót, ma a miniszterelnök székhelye, a kormányülések helyszíne. Számos minisztérium Várnegyedbe költözéséről született döntés: a Belügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Külügyminisztérium is a Horthy-korszakban használt épületeibe költözhet vissza – annak ellenére, hogy a XXI. századi apparátusok ezeket már kinőtték, és az épületek a világháborúban részben vagy teljesen megsemmisültek, így az őszinte építészeti megközelítést nélkülöző visszaépítésük most zajlik.[41] A Nemzeti Galéria várból való kiköltöztetésének gondolata is hosszú évek óta része a hazai közbeszédnek. Az intézmény a Városligetben, a Liget Projekt részeként kapott volna új helyet, ezt azonban a 2019-ben hivatalba lépő új, ellenzéki városvezetés, legalábbis

időlegesen, megakadályozta az érvényes kormánydöntés ellenére. A Széchényi Könyvtár új helyének kiválasztása és a könyvtár elköltöztetése szintén napirenden van, erről kormánydöntés is született. Ezen döntésekkel a Budavári Palota kulturális funkciói lényegében kiürülnek, új funkciója ismeretlen – feltételezhető, hogy a háború előtti állapotok helyreállításaként a köztársasági elnök költözhet a Palota egy szárnyába, ezzel megnyitva az utat a miniszterelnök 2002 óta „halogatott" Sándor-palotába költözése előtt. A Várkert Bazár helyén az államszocializmus korszakában zenés-táncos szórakozóhely működött Budai Ifjúsági Park néven 1961 és 1984 között. Felújítását 2011-ben kezdték meg, épületeiben különböző rendezvények, kiállítások működnek, populáris kulturális jelentősége korábban megszűnt, de erre a felújítás után sem emlékeztet semmi.

Látható, hogy a Budai Vár fejlesztése pusztán reprezentatív célokat szolgál, az államszocializmus során idetelepített kulturális intézmények elköltöztetésével, a Nemzeti Hauszmann Program tervei alapján hivatalok, az elit számára újjáépülő rendezvényterek veszik át a főszerepet, és a kulturális értéket csak kisebb részben képviselő közterületi fejlesztések. A fejlesztés deklarált célja a Horthy-kori állapot restaurálása.

A Felvonulási tér az államszocializmus korszakában az egyik legfontosabb reprezentációs tér volt, itt állították fel Lenin és Sztálin szobrát is. Miután 1956. október 23-án Sztálin szobrát megsemmisítették, nem emeltek új szobrot a téren, helyette a tribünt, amelyről a pártvezetés szemlélte a felvonulásokat, újították fel. Ezt az emelvényt a rendszerváltáskor lebontották, a tér sorsa azonban sokáig bizonytalan volt, a parkból kiharapott hatalmas betonfelületet parkoló autók töltötték meg. A Rákosi-korszakban lerombolt (korábban háborús sérüléseket szenvedett) Regnum Marianum templom helyén a Tanácsköztársaság emlékműve kapott helyet. A templom egykori helyét emlékkereszt jelzi, s a kormány 2015-ben ígéretet tett nagyobb szabású emlékhely kialakítására is. A téren 2004-ben helyezték el az *Időkerék* nevű alkotást, az Európai Unióhoz való csatlakozás dinamikus emlékműveként. A tér rendszerváltás utáni legnagyobb átalakítása az 1956-os felkelés 50. évfordulójára fejeződött be a hatalmas, 56-os „számmisztikájú" emlékművel (a kiemelkedő emlékmű és annak a Dózsa György úttal bezárt szöge 56 fok). A tér ekkor kapta új nevét, az 56-osok tere elnevezést. Az emlékmű az egységes fellépésben rejlő erőt reprezentálja. Az emlékmű elkészült, a tér maga azonban továbbra is Budapest egyik legnagyobb ingyenes parkolójaként funkcionált, szimbolikus

jelentősége elenyésző volt. Jelenleg a Liget Projekt részeként a terület nagy részét elfoglaló új Néprajzi Múzeum építkezése zajlik, amely zárójelbe teszi és új épülettömegével elnyomja az 56-os emlékművet. A Liget Projekt ritkán elemzett körülménye, hogy a vitatott módon Budapest történelmi parkjába kerülő új épületek egy része azért szorult ki korábbi otthonából, mert ott a világháború előtti funkció helyreállításának politikai küldetése teljesül be: igaz ez a Várból költözni kényszerülő Nemzeti Galériára éppúgy, mint a Kossuth Lajos téri otthonát elhagyó Néprajzi Múzeumra, amelynek épületét a háború előtti állapotok visszaállításaként a Kúria foglalja el. Talán nem véletlen, hogy a kormány még a 2019 őszén megválasztott ellenzéki főpolgármester tiltakozása ellenére sem függesztette fel a Néprajzi Múzeum építését, és a kifejezetten erre irányuló szóbeli ígéretek ellenére sem állította le a Nemzeti Galéria tervezését, nem tett le a szándékáról, hogy a művészeti közgyűjtemény a volt Petőfi Csarnok helyén kapjon helyet – amely egyébként az Ifiparkhoz hasonlóan az államszocializmus egyik szimbolikus szabadidős helyszíne volt, és amelynek bontása a Városliget megújítása keretében történt meg, szimbolikusan is eltörölve az államszocializmus évtizedei koncertjeinek, rendezvényeinek emlékezetét a parkból.

Emlékezetpolitikai monopólium

Jelen dolgozat egy kutatás első lépéseit mutatja be, amelynek célja, hogy a 2010 óta tapasztalható emlékezetpolitikai aktusokat kontextusba foglalja, a történeti-politikai hátteret felvázolja. Ebben az időszakban számos szimbolikus politikai aktus, nagyszabású téralakítási program elindult, és fejeződött be, s jelenleg is hatalmas építkezések vannak folyamatban vagy előkészítés alatt. Ezen folyamatok mélyebb vizsgálata nagyobb terjedelmű elemzéseket kíván, azonban a fő tendenciákat szűk kereteink között is azonosíthattunk.

Megállapítható, hogy az Orbán-rezsim emlékezetpolitikájában a legitimáció kérdése elsődleges – ahogy a különböző témaköröknél látható, az Orbán-kormánynak nem elég a választásokon aratott győzelem annak igazolására, hogy legitim kormánya lehetne Magyarországnak. A választási győzelem (vö. fülkeforradalom) csupán eszköz arra, hogy az ország történelmének folytatóiként szerepelhessenek, hatalmukat a független Magyarországért való küzdelemmel legitimálják. Ennek számos napi politikai megnyilvánulását láthattuk az

elmúlt években, például a Brüsszelt Moszkvához hasonlító kampányt. E függetlenség forrásaként a Horthy-kort találták megfelelőnek, amelyet a politika minden területén követendőnek tartanak. Ezzel a rendszerváltás utáni kormányok számára a legfontosabb legitimációs elemet, az 56-os felkelést és annak jelentőségét csorbították, illetve kiüresítették annak tartalmát. Ez az aktus a kontinuus történelemszemléletet megteremtésére irányuló kísérlet, a folytonosságot az „utolsó független Magyarország" és 2010 között, amely narratívában az emlékezetpolitika a hatalom megtartásának eszközeként biztosítja a kontextust a belpolitikai harcokhoz, ebbe beleillő, leegyszerűsített ellenségképeket generálva. 1956 fokozatos „felejtetésének" számos retorikai és gyakorlati jelét tapasztalhatjuk, napjaink legnagyobb ilyen szimbóluma az 56-osok terén található emlékmű köré magasodó, annak térformáló jelentőségét csökkentő Néprajzi Múzeum épülete. Mindemellett a Horthy rendszer „problémás" történelmének folytatása közel sem kavar jelentős közéleti vitát. Az egykori kormányzó regnálásának első szakaszát övező „fehérterror" jelentőségét (illetve szükségszerűségét) és narratíváját látszólag konszenzus övezi, a Trianoni szerződés megítélésében és következményei esetében hasonló a helyzet. A területi revízió nélküli igazságtétel néha rejtett, néha a szőnyeg alól kibukkanó narratívája nem okoz különösebb felháborodást. A második világháború eseményein alapuló szimbolikus politikai aktusok okoztak ugyan kisebb-nagyobb tiltakozásokat, és persze roppant erős kanonizáció érvényesül ebben a kérdésben, azonban a tiltakozó hangok minden esetben fokozatosan elhalkultak.[42]

A „szovjet megszállás" és az azt követő időszak egy hosszú és könyörtelen „sztálinizmussá" mosódik össze mint a nemzeti történelemtől idegen időszak, amelynek a nemzeti múltból való kitörlése a rezsim számára fontos és elkerülhetetlen. A rendszerváltást követő első két évtized a jelenkori narratívában átmeneti időszak, egyrészt a politikai ellenfelek (amelyek ebben az időszakban hatalmon voltak) delegitimálására, másrészt az 1944–2010 tengely tisztaságának megőrzésére. A kezdetben még jelen lévő „forradalmi" logikát (fülkeforradalom – '56-os forradalom párhuzamkeresés) hamar felváltotta a nemzeti függetlenség horthysta mítosza, amelyet az új alkotmányozás szentesített. Ettől fogva a kommunizmus mint fogalom absztraktabbá vált, mint bármikor, jelentéstartalma a napi politikai érdekeknek megfelelően változhatott és változik. Kitűnő példa erre Orbán Viktor 2020-as évértékelő beszéde, amelyben azt mondta: „hogy olyan, hogy liberális, nincs is. A liberális nem más, mint diplomás kommunista."[43]

Mivel az államszocializmus korszaka nem része a nemzeti történelemnek ebben a narratívában, egyes szereplői azonban a mai napig közéleti szereplők (vö. ügynökkérdés), a lezárás helyett a szelektív felejtés jellemző. Az '56-os felkelés szerepe így szintén absztrakttá vált. A totalitárius elmélet pedig kész megoldásokat kínál a nácizmus és kommunizmus azonosításakor felmerülő elméleti problémákra, amelyek elfedésére szintén elemi szüksége van a Horthy-korra építő rendszernek. Mint láttuk, ilyen irányú törekvés a rendszerváltástól kezdve jelen van Magyarországon is, és sem az egyéni emlékezet, sem a megosztott tudományos élet nem képes cáfolni azt. Az Orbán-rendszer emlékezetpolitikájának belső koherenciája mellett természetesen annak kizárólagossága is vizsgálandó.[44]

> „Az új (kulturális) hegemónia kiépítésére tett erőfeszítések tehát túlmutatnak a puszta »kultúrharcon«, vagyis azon a szándékon, hogy a kultúrát, valamint a kulturális termelés mezőit, intézményeit és apparátusait a rezsim saját uralma alá hajtsa. A hegemóniáért folytatott küzdelmek, valamint a kulturális termelés mezőinek (intézményeinek, pozícióinak, erőforrásainak) megszerzéséért folytatott *harc* igazi tétje *a tőkefelhalmozási rezsimmel szembeni ellenállás megelőzése, semlegesítése, illetve megtörése."*[45]

Az ellenzéki erők közül a Fidesztől jobbra található pártok ideológiája gyakorlatilag nem tér el a kormánypártétól. Balra sem találunk ellen-narratívát – számtalan további példát hozhatunk arra, hogy az ellenzék nem kíván vagy nem tud kilépni a kormányzati ideológia és történelemszemlélet keretei közül. Röviden tárgyaltuk a baloldali elméleti alternatíva hiányát, amelynek ez a jelenség is tünete lehet, azonban megjegyzendő, hogy azzal, hogy a Fidesz szociálisnak tűnő intézkedésekkel gyengítette a baloldali pártok támogatói körét, tovább erősítette a meglévő fragmentáltságot és a világszerte tapasztalható vidék-város ellentétet. A liberalizálódó baloldal, egyre kevéssé képviselte a munkásság érdekeit, így a munkásosztály a 2000-es évek második felétől egyre nyitottabbá vált a jobboldali és szélsőjobboldali politikákra.[46] A baloldali alternatíva hiánya és a két világháború közötti időszak feleértékelése természetesen nem egyedülálló jelenség, a kelet-európai régió többi országában úgyszintén ezt tapasztalhatjuk. Az okok minél komplexebb feltárása ugyanakkor lehetőséget teremt e jelenség alaposabb megértésére. Az emlékezetpolitika tekintetében nem szükséges populizmusról beszélnünk, hiszen e téren következe-

tes politikai cselekvésről van szó, amelyben az emberek látszólagos kiszolgálása helyett azok tudatos manipulációja zajlik.

Jegyzetek

[1] Assmann, Aleida: Transformations between History and Memory. *Social Research,* 75. (2008), 1. 56.
[2] Vö.: Éber Márk Áron: *A csepp. A félperiás magyar társadalom osztályszerkezete.* Napvilág, Budapest, 2020.
[3] A kollektív emlékezet ebben a szociológiai értelemben a korszakban élt emberek emlékezetének összességét, közösségi megnyilvánulásait jelenti Halbwachs nyomán. Lásd: Apfelbaum, Erika: Halbwachs and the Social Properties of Memory. In Susannah Radstone – Bill Schwartz: *Memory. History, Theories, Debate.* Fordham University Press. 85.
[4] Az elméleti-politikai folyamat, amely szélesebb körben a marxista filozófiát és társadalomelméletet azonosította az államszocializmusok ideológiáival, sokkal korábban lezárult.
[5] Krausz Tamás: Győzelem – Auschwitz – emlékezet. In Krausz Tamás: *Történetírás és emlékezetpolitika.* Russica Pannonicana, 2021. 338.
[6] Több írás is foglalkozik a rendszerváltáskori térbeli változásokkal, ezek közül az egyik legalaposabb a *Remains of Socialism* (Maya Nadkarni: *Remains of Socialism.* Cornell University Press, 2020.)
[7] Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism.* Orlando, Harcourt Brace & Co., 1973. 318.
[8] Bartha Eszter – Slávka Otčenášová: Memory and politics: »totalitarian« and »revisionist« approaches to the study of the Holocaust in Hungary and Slovakia. *Central European Papers,* 2019. VII. 1.
[9] Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve.* Aula–OMIKK, 1990. 306.
[10] Apor Péter: Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem… *Korall,* (2010), 41. 161.
[11] Lásd bővebben: Norris, Stephen M. (szerk.): *Museums of Communism.* Indiana University Press, 2020.
[12] Gyáni Gábor: *Relatív történelem.* Budapest, Typotex, 2007. 97.
[13] Orbán Viktor: *Orbán Viktor évértékelő beszéde.* 2020. Online: http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-evertekelo-beszede-4/
[14] Kéri László: Mindenki megkapta, amit érdemelt. In Szerédi Péter (szerk.): *Forradalom volt? Tanulmánykötet a második Orbán-kormány harmadik évéről.* Budapest, József Attila Alapítvány, 2013. 60. (Kiemelés az eredetiben.)
[15] György Péter: Neobarokk retró. *Népszabadság,* 2012. május 26. Online: http://nol.hu/velemeny/20120526-neobarokk_retro-1311241
[16] Vö.: Vásárhelyi Mária: Szeretjük-e Horthy Miklóst? *Mozgó Világ,* (2012), 8–9.
[17] Orbán Viktor beszéde 1989. július 16-án. In Bayer Zsolt: *A nagy Fideszkönyv I. (H)őskorszak. Interjúk, dokumentumok, fényképek.* Magyar Egyetemi Kiadó, 2006.164.
[18] Nemzeti hitvallás.

[19] Fazekas Zsuzsanna: Küzdelem az igazi 1956-ért. *Valóság*, 60. (2017), 11. 89–104.
[20] A „pesti srácok" narratíváját már az első Orbán-kormány is alkalmazta annak érdekében, hogy a forradalom „polgári" karakterét megteremtse, gyengítve annak munkás-baloldali aspektusait.
[21] Wiener György: A passzív forradalom államának kialakulása. In Szerédi Péter (szerk): *Forradalom volt? Tanulmánykötet a második Orbán-kormány harmadik évéről.* Budapest, József Attila Alapítvány, 2013. 151.
[22] Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, Rubicon, 2003. 266.
[23] Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában.* Budapest, Jaffa, 2012. 145.
[24] Lásd: http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/libri/konyv.pdf
[25] Schmidt Mária: *A kommunizmus emléknapja alkalmából elmondott ünnepi beszéd.* 2019. Online: https://schmidtmaria.hu/a-kommunizmus-aldozatainak-emleknapja-alkalmabol-elmondott-unnepi-beszed
[26] Példaként az MSZP nyilatkozata: https://mszp.hu/hir/a_kommunizmus_aldozatainak_emleknapjara_20190225
[27] Gerő András: Az új rend hitvallása. In Szeredi Péter – Szigetvári Viktor (szerk.): *Kisiklott forradalom. Tanulmánykötet a második Orbán-kormány második évéről.* Budapest, József Attila Alapítvány, 2012. 56.
[28] Wiener 2013, 124.
[29] Wiener 2013, 126.
[30] Kövér László: *Előszó az Alaptörvény díszkiadásához.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2012.
[31] Ablonczy Balázs: *Az alkotmány nyomában. Beszélgetések Szájer Józseffel és Gulyás Gergellyel.* Elektromédia, 2011. 24.
[32] Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány,* (2010), 7. 796.
[33] Nemzeti hitvallás.
[34] Vö.: Gerő 2012, 63.
[35] Kövér 2012.
[36] Somogyi Krisztina: Mégis lebontják? Végveszélyben Virág Csaba vári épülete. *Építészfórum,* 2020. április 24. Online: https://www.epiteszforum.hu/megis-lebontjak--vegveszelyben-virag-csaba-vari-epulete-
[37] Interjú Wachsler Tamással. Forrás: https://www.parlament.hu/-/wachsler-tam%c3%a1s-a-kossuth-t%c3%a9r-%c3%a1talak%c3%adt%c3%a1sa-nemp%c3%a1rtpolitikai-d%c3%b6nt%c3%a9s-volt
[38] Filepkó Dominik: Egy tér örök változói – A Kossuth Lajos tér szobrai. *PestBuda.hu,* 2019. augusztus 29. Online: https://pestbuda.hu/cikk/20190825_egy_ter_orok_valtozoi_a_kossuth_lajos_ter_szobrai?fbclid=IwAR0uqOAi-a_3jElcDLjINyAhiaf8x7Fo30vro2R3tybSyI7X46UPq6z35Eg
[39] Igazi „időalagút" a Kossuth téri 1956-os emlékhely. *Múltkor,* 2015. november 18. Online: https://mult-kor.hu/elje-at-ujra-a-kossuth-teri-meszarlas-borzalmait-20151118
[40] Ungváry–Tabajdi 2012, 73.
[41] Baranyai Gábor: Helyrehozzák hét évtized rombolását a budai várban. *Magyar Nemzet,* 2019. november 21. Online https://magyarnemzet.hu/belfold/helyrehozzak-het-evtized-rombolasat-a-budai-varban-7512389/

[42] Érdemes megjegyezni, hogy a náci Németország és Magyarország közötti szövetségnek, illetve e szövetség katonáinak a felszabadító szovjet csapatokkal szembeni idealizálása e folyamat szerves része, amelynek egyik legújabb állomása Ungváry Krisztián *kitoresnapja.hu* című, erősen romanticizált weboldala.

[43] Orbán 2020

[44] Példaként említhető a kínai Fudan Egyetem magyarországi kampusznyitása körüli ellenzéki narratíva, amely gyakorlatilag kizárólagosan a szabadon értelmezhető „kommunista" jelzővel bírálja az egyetemet. A nemzeti vs. kommunista értelmezési keretből kilépni képtelen ellenzék szereplői között láthatóan még az alternatívakeresés igénye sincs jelen.

[45] Éber 2020, 223. (Kiemelés az eredetiben.)

[46] Vö.: Antal Attila: A koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája. *Eszmélet,* 125. sz. (2020. tavasz), 7–17.

A Párizsi Kommün, a lehetséges alternatíva

A francia burzsoázia mindig mindent megúszott. Az 1789-es forradalom óta ők voltak, akik meggazdagodtak a virágzás periódusai alatt, míg a munkásosztály rendre elszenvedte a válságok következményeit. A Harmadik Köztársaság kikiáltása új távlatokat nyitott, és megteremtette egy irányváltás lehetőségét. III. Napóleont a sedani ütközetben elszenvedett veresége után a poroszok foglyul ejtették 1870. szeptember 4-én. A következő év januárjában, Párizs négy hónapig tartó ostromát követően Otto von Bismarck kicsikarta a francia megadást, és módja volt kemény feltételekhez kötni a fegyverszünetet. Nemzeti választásokat tartottak, és Adolphe Thiers lett a végrehajtó hatalom feje, jelentős legitimista és orleanista többség támogatásával. A fővárosban azonban, ahol a népi elégedetlenség hevesebb volt, mint másutt, radikális republikánus és szocialista erők arattak elsöprő győzelmet. A kilátás, hogy egy jobboldali kormány alakul majd, amely a meglévő társadalmi igazságtalanságokat érintetlenül hagyja, a háború terheit a leginkább rászorulókra hárítja és lépéseket tesz a város lefegyverzésére, új forradalmat robbantott ki 1871. március 18-án. Thiersnek és seregének nemigen volt más választása, mint áttenni táborhelyüket Versailles-ba.

Harc és kormányzás

A demokratikus legitimáció biztosítása érdekében a felkelők úgy határoztak, hogy nyomban szabad választást tartanak. Március 26-án a párizsiak elsöprő többsége (190 ezer szavazattal 40 ezer ellenében) jóváhagyta a felkelés indoklását, és 85-ből 70 választott képviselő deklaráltan a forradalom mellé állt. A „parti des maires" – egyes kerületek korábbi vezetőiből álló csoportosulás – 15 mérsékelt képviselője azonnal lemondott, és nem vett részt a Kommün Központi Tanácsában; hamarosan csatlakozott hozzájuk négy radikális küldött.

A fennmaradó 66 tag – ezeket nem mindig könnyű besorolni, sokak kettős politikai kötődése miatt – álláspontok széles spektrumát képviselte. Volt közöttük mintegy húsz neojakobinus republikánus (így például a széles körben ismert Charles Delescluze és Félix Pyat), Auguste Blanqui egy tucat követője, az Internacionálé 17 tagja (ezek egy része Pierre-Joseph Proudhon mutualista híve, mások pedig Karl Marx köréhez tartozó kollektivisták voltak – a két irányzat gyakran szemben állt egymással) és néhány független. A Kommün legtöbb vezetője munkás volt, vagy pedig a munkásosztály elismert képviselője, 14 küldött pedig a Nemzeti Gárdából érkezett. Valójában ez utóbbi központi bizottsága ruházta rá a hatalmat a Kommünre – mint kiderült, ez a két testület közti nézeteltérések és konfliktusok hosszú sorának előjátéka volt.

Március 28-án nagyszámú választópolgár gyülekezett az Hôtel de Ville közelében, hogy megünnepelje az új képviselőtestület megalakulását, amely ekkor hivatalosan is felvette a Párizsi Kommün nevet. Habár nem maradt fenn 72 napnál tovább, a Kommün lett a 19. századi munkásmozgalom legfontosabb politikai eseménye, amely újraélesztette a hosszú hónapok megpróbáltatásaitól kimerült lakosság reményeit. Bizottságok és csoportok sokasága jött létre a népi negyedekben, hogy támogatást nyújtson a Kommünnek, és a nagyváros minden sarkában kezdeményezések születtek, hogy kifejezzék szolidaritásukat, és hogy megtervezzék az új világ építését. A Montmartre-negyedet elkeresztelték a „szabadság fellegvárának". A legszélesebb körben elterjedt érzület egyike a másokkal való osztozás vágya volt. A Louise Michelhez hasonló militánsok megtestesítették az önmegtagadás szellemét – Victor Hugo róla írta, hogy „azt tette, amit a nagy lelkek tesznek […], a megtaposottakat és az elnyomottakat dícsőítette". De a Kommün nem egy vezetőnek vagy karizmatikus személyiségek kis csoportjának a lendületéből táplálkozott; igazi lényegét tisztán kirajzolódó kollektív dimenziója jelentette. Nők és a férfiak egyaránt önkéntesen társultak a felszabadulás közös projektjének megvalósítása céljából. Az önkormányzást nem utópiának tekintették. Számukra az önfelszabadítás alapfeladat volt.

A politikai hatalom transzformációja

A pusztító szegénység megfékezését célzó első rendkívüli intézkedések egyike a lakbérek befagyasztása volt (mint mondták, „a tulaj-

donnak igazságos részt kell vállalnia az áldozatokból"), egy másik dekrétum pedig a 20 franknál kisebb értékű elzálogosított tárgyak visszaszolgáltatásáról rendelkezett. A hadügyi, pénzügyi, közbiztonsági, oktatási, megélhetési, munkaügyi és kereskedelmi, külügyi és közszolgálati területeken a minisztériumokat kilenc szakmai bizottsággal váltották fel. Valamivel később e testületek élére kineveztek egy-egy megbízottat.

Április 19-én, három nappal egy újabb választási forduló után, amelynek során 31 szinte azonnal megüresedett képviselői helyet kellett betölteni, a Kommün elfogadta a „Nyilatkozat a francia néphez" című dokumentumot, amely tartalmazta a „feltétel nélküli garanciát a személyes szabadságra, a lelkiismereti szabadságra és a munka szabadságára", valamint „a polgároknak a közügyekbe való folyamatos beleszólására" vonatkozóan. A Párizs és Versailles közötti konfliktus, erősítette meg a kiáltvány, „nem rendezhető illuzórikus kompromisszumokkal"; a népnek joga és „kötelessége harcolni és győzni!" E szövegnél – amely a különféle politikai irányzatok közötti feszültség elkerülését célzó, némileg nagyratörő szintézise volt – még nagyobb jelentőséggel bírtak a konkrét akciók, amelyeken keresztül a kommünárok a politikai hatalom teljes átformálására törekedtek. Egy sor reform a politikai igazgatásnak nem csupán a módozataira, de a legbelső természetére irányult. A Kommün rendelkezett a választott képviselők visszahívhatóságáról és a képviselők tényked ése felett a kötött mandátum révén való választói kontrollról. (Habár a kötött mandátum korántsem volt elégséges a politikai képviselet összetett problémájának a rendezéséhez.) A magisztrátusokat és más közhivatalokat, amelyekre szintén vonatkozott a permanens kontroll és a visszahívhatóság, többé nem önkényesen töltötték be, hanem nyílt versengésen vagy választásokon keresztül kellett róluk dönteni. A cél egyértelműen annak megakadályozása volt, hogy a közéleti szféra professzionális politikusok terepévé változzon. A politikai döntéseket nem nagyták rá funkcionáriusok és technokraták kis csoportjaira, hanem a népnek kellett e döntéseket meghozni. A hadseregek és a rendőri szervezetek többé nem a társadalomtesttől elválasztott intézmények voltak. Az állam és az egyház elválasztását is elengedhetetlennek tekintették.

De a politikai változás víziója nem korlátozódott efféle intézkedésekre: mélyebbre ment, a gyökerekig. A hatalomnak a nép kezébe való áthelyezéséhez drasztikusan csökkenteni kellett a bürokráciát. A társadalmi szférának elsőbbséget kell élveznie a politikaival szem-

ben – ahogy azt már Henri de Saint-Simon elgondolta –, hogy a politika többé ne specializált funkció legyen, hanem egyre inkább integrálódjon a civil társadalom tevékenységébe. A társadalomtest ily módon visszavesz funkciókat, amelyek korábban az államhoz kerültek. Az osztályuralom fennálló rendszerének elsöprése nem volt elégséges: az osztályuralmat mint olyat kellett felszámolni. Mindez beteljesítette volna a Kommün vízióját a köztársaságról mint szabad és valóban demokratikus társulások egyesüléséről, amely elősegíti összes alkotóelemének emancipációját. Ez párosult volna a termelői önigazgatással.

A társadalmi reformok előtérbe helyezése

A Kommün azon az álláspontonvolt, hogy a társadalmi reformok még a politikai változásnál is fontosabbak. Ez volt a Kommün létezésének értelme, a Kommün saját alapító elveihez való hűségének mércéje és az a kulcsmozzanat, amely megkülönböztette az 1789-es és 1848-as korábbi forradalmaktól. A Kommün nem egy intézkedésének világos osztálykonnotációja volt. Az adósságok visszafizetésének határidejét kitolták három évre, pótlólagos kamatfizetési kötelezettség nélkül. Felfüggesztették a bérleti díjak elmaradása miatti kilakoltatásokat, és egy rendelet megengedte, hogy az üresen álló otthonokat kisajátítsák a fedél nélkül maradtak elszállásolására. Tervbe vették a munkanap lerövidítését (kilátásba helyezték a kezdeti tíz órának a jövőbeli leszállítását nyolc órára), büntetés terhe mellett megtiltották a munkásokra kivetett mondvacsinált bírságok széles körű gyakorlatát – e bírságok a munkáltatók kezében egyszerű bércsökkentő eszközként szolgáltak –, valamint tisztességes szinten megállapított minimálbért léptettek életbe. Minden lehetséges erőfeszítést megtettek az élelmiszer-ellátás javítására és az élelmiszerárak mérséklésére. A pékségekben megtiltották az éjszakai munkát, és megnyitottak több önkormányzati üzletet. Különféle szociális intézkedésekkel segítették a lakosság sebezhetőbb csoportjait – például élelmiszerbankokat állítottak fel elhagyott nők és gyerekek számára – és vitát kezdeményeztek a törvényes és törvénytelen gyerekek közti megkülönböztetés felszámolásáról.

Valamennyi kommünár őszinte meggyőződése volt, hogy az oktatás az egyéni emancipáció és minden komoly társadalmi-politikai változás alapvető feltétele. Az iskolalátogatást a lányok és fiúk számára egyaránt ingyenessé és kötelezővé tették, a vallási szellemiségű oktatást

racionális és tudományos alapokon álló világi oktatással váltották fel. Külön e célra létrehozott bizottságok a sajtó lapjain meggyőző érveket sorakoztattak fel a nők oktatásába való beruházás mellett. Ahhoz, hogy „közszolgáltatássá" váljék, az oktatásnak egyenlő lehetőségeket kellett teremteni a „mindkét nemhez tartozó gyermekek" számára. Továbbá, hangoztatták a „faji, nemzetiségi, vallási és társadalmi hovatartozáson alapuló megkülönböztetés" tilalmának a szükségességét. Az elméleti állásfoglaláshoz sok kerületben gyakorlati kísérleti kezdeményezések párosultak, és több mint ezer munkásosztálybeli gyerek lépett be először az iskola kapuján és kapott ingyen tankönyveket.

A Kommün szocialista jellegű intézkedéseket is hozott. Deklarálta, hogy a tulajdonosaik által elhagyott műhelyeket – visszatérésük esetén kárpótlás ellenében – munkásszövetkezetek tulajdonába kell adni. A mindenki számára ingyenesen látogatható színházakat és múzeumokat kollektivizálták és a Párizsi Művészek Föderációja kezelésébe adták, amelynek elnöke a festő és fáradhatatlan militáns, Gustave Courbet volt. Mintegy háromszáz szobrász, építész, litográfus és festő (köztük Édouard Manet) vett részt ebben a testületben; a mintát követte a színészeket és operaelőadókat tömörítő Művészek Föderációja megalapítása.

E lépések megtételére megdöbbentően rövid idő, mindössze 54 nap leforgása alatt került sor, a francia–porosz háború hatásaiból még egészen magához sem tért Párizsban. A Kommün csak március 29. és május 21. között tudott érdemi munkát végezni, a Versailles támadásaival szemben folytatott, rengeteg erőfeszítést és pénzügyi forrást lekötő hősies ellenállás közepette. Mivel a Kommünnek nem volt kényszerítő eszköz a kezében, sok intézkedését nagyon egyenlőtlenül hajtották végre a hatalmas területű város egyes részeiben. Mégis, ezek az intézkedések a társadalom átformálására irányuló rendkívüli elszántság tanúbizonyságát adták, és kijelölték a lehetséges változás irányát.

Kollektív és feminista harc

A Kommün jóval több volt a jogalkotó testület által jóváhagyott intézkedések összességénél. Még a városi terek átrajzolását is célba vette, ahogy az a barbarizmus emlékművének és a háború visszataszító jelképének tekintett Vendôme-oszlop lerombolására vagy bizonyos egyházi épületek közösségi kézbe való adása révén véghezvitt sze-

kularizációjára vonatkozó döntésből is kitűnik. Hogy a Kommün működőképes maradt, az a tömegek rendkívül intenzív részvételének és a kölcsönös segítségnyújtás megingathatatlan szellemének volt köszönhető. A tekintélyre támaszkodás elvetésében jelentős szerep jutott a szinte minden kerületben felbukkanó forradalmi kluboknak. Legalább huszonnyolc ilyen klub volt, a spontán mobilizáció egyik legragyogóbb példájaként. A minden este nyitva tartó klubok lehetőséget kínáltak a választópolgároknak arra, hogy munka után szabadon megvitassák a társadalmi és politikai helyzetet, ellenőrizzék, hogy képviselőik mire jutottak megbízatásuk teljesítésében, és hogy alternatív javaslatokat tegyenek a mindennapi problémák megoldására. Horizontális társulások voltak, amelyek kedveztek egyrészt a népszuverenitás formálódásának és önkifejezésének, másrészt lehetővé tette a testvériség valódi tereinek megteremtését, ahol mindenki beszívhatta a saját sors feletti ellenőrzés mámorító levegőjét.

Ez az emancipatórikus irányultság nem hagyott teret a nemzeti alapú diszkriminációnak. A Kommünben a polgárjog kiterjedt mindenkire, aki annak fejlődésén munkálkodott, és a külföldiek ugyanazokat a jogokat élvezték, mint a franciák. Az egyenlőség alapelve egyértelműen megnyilvánult abban a prominens szerepben, amit a Kommünben aktív 3000 külföldi betöltött. Frankel Leót, az Internacionálé magyar tagját nemcsak beválasztották a Kommün Tanácsába, de munkaügyi „miniszterként" is tevékenykedett – ez a legfontosabb tisztségek egyike volt. Hasonlóképpen, a lengyel Jaroslaw Dombrowski és Walery Wroblewski tábornoki rangban kimagasló tisztségeket töltöttek be a Nemzeti Gárda vezetésében.

A nők, habár továbbra sem szavazhattak vagy kaphattak helyett a Kommün Tanácsában, alapvető szerepet játszottak a társadalmi rend bírálatában. Sok esetben áthágták a burzsoá társadalom normáit, és új indentitást vállaltak fel, szembehelyezkedve a patriarchális családi értékekkel, kiléptek az otthon magánszférájából, belefolytak a közélet szférájába. A Párizst Védő és a Sebesülteket Ápoló Nők Szövetségének, amelynek létrejötte nagyban köszönhető az Első Internacionálé tagja, Elisabeth Dmittrieff fáradhatatlan tevékenységének, központi szerep jutott a stratégiai társadalmi harcok kijelölésében. A nők elérték az engedélyes bordélyok bezárását, elnyerték a női és férfi tanárok egyenlő bérezését, megalkotva az „egyenlő munkáért egyenlő bért" jelszót, egyenlő jogokat követeltek a házasságban, és az élettársi kapcsolat elismerését, a szakszervezeteken belül szorgalmazták tisztán női tagozatok létrehozását. Amikor május közepén a katonai helyzet meg-

romlott, és Versailles Párizs kapuja előtt állt, a nők fegyvert fogtak, és saját zászlóaljat hoztak létre. Sokan közülük a barikádokon lelték halálukat. A burzsoá propaganda a legádázabb módon támadta őket, gyújtogatóknak (pétroleuses) nevezte és azzal vádolta őket, hogy lángra borították a várost az utcai harcok közepette.

Centralizálni vagy decentralizálni?

A kommünárok által létrehozni kívánt valódi demokrácia nagyratörő és nehéz vállalkozás volt. A népi szuverenitáshoz a polgárok lehető legnagyobb számban való részvételére volt szükség. Március végétől kezdve Párizsban gombamódra jöttek létre a központi bizottságok, helyi albizottságok, forradalmi klubok és katonai osztagok, amelyek kiegészítették a Kommün Tanácsa és a Nemzeti Gárda központi bizottsága már eleve bonyolult kettőshatalmi berendezkedését. Az utóbbi kezében maradt a katonai ellenőrzés, és gyakran igazi ellenhatalomként lépett fel a Tanáccsal szemben. Habár a lakosság közvetlen részvétele a demokrácia létfontosságú biztosítéka volt, a sokféle hatóság egyidejű működése különösen nehézzé tette a döntéshozatali folyamatot, és kínosan hosszadalmassá tette a határozatok végrehajtását.

A központi hatalom és a helyi testületek viszonyának bonyolult problémája jó pár kaotikus, sőt esetenként bénító helyzetet eredményezett. A törékeny egyensúly mindenestől felborult, amikor a háborús vészhelyzetet, a Nemzeti Gárda soraiban terjedő fegyelmezetlenséget és a kormányzat fokozódó tehetetlenségét látva Jules Miot egy ötfős Közjóléti Bizottság megalakítását javasolta, Maximilien Robespierre 1793-as diktatórikus modelljét alapul véve. Az intézkedést jóváhagyták május elsején, 45 szavazattal 23 ellenében. Ez drámai hibának bizonyult, amely a vég kezdetét jelentette az újszerű politikai kísérlet számára, és a Kommünt két szembenálló blokkra hasította szét. Az egyik, neojakobinusokból és blanquistákból álló blokk a hatalom koncentrációját, és végeredményben a politikai dimenziónak a társadalmi dimenzióval szembeni előtérbe helyezését szorgalmazta. A másik blokk, amelybe beletartozott az Internacionálé tagjainak többsége is, a társadalmi szférát fontosabbnak tekintette a politikainál. Ők úgy vélték, hogy szükség van a hatalmi ágak szétválasztására, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a köztársaság sosem kérdőjelezheti meg a politikai szabadságot. A fáradhatatlan Eugène Varlin által koordinált

második blokk élesen ellenezte az autoriter irányba való sodródást, és nem vett részt a Közjóléti Bizottság megválasztásában. E blokk úgy vélte, a hatalom kevésszámú egyén kezében való koncentrációja egy az egyben ellentmond a Kommün alapító elveinek, mivel választott képviselők nem birtokolhatják a szuverenitást – ez utóbbi a néphez tartozik – és nincs joguk e szuverenitást valamely meghatározott testületre átruházni. Május 21-én, amikor a kisebbség ismét részt vett a Kommün Tanácsa ülésén, új kísérlet történt a sorok egyesítésére. De ekkor már túl késő volt.

A Kommün mint a forradalom szinonimája

A Párizsi Kommünt brutálisan eltaposták a versailles-i seregek. A *semaine sanglante,* a május 21. és 28. között véghezvitt egyhetes vérontás során a Kommün 17–25 ezer polgárát mészároltak le. Az utolsó harcokra a Père Lachaise temető falainál került sor. A fiatal Arthur Rimbaud ekkor a francia fővárost „gyászos, szinte halott város"-ként írta le. Ez volt Franciaország történetének legvéresebb mészárlása. Mindössze hatezer kommünárnak sikerült elmenekülnie – Angliába, Belgiumba és Svájcba. A foglyul ejtettek száma 43 522 volt. Közülük 100-at halálra ítéltek a katonai rögtönítélő bírósági tárgyalást követően, és további 13 500 foglyot ítéltek börtönre vagy kényszermunkára, vagy deportáltak távoli vidékekre, mint Új-Kaledónia. Az odaküldött foglyok egy része szolidaritást vállalt, és együtt raboskodott az antikolonialista Mokrani-felkelés algériai vezetőivel – a felkelés a Kommünnel egy időben tört ki, és szintén a francia csapatok fojtották vérbe.

A Kommün kísértete Európa-szerte fokozta a szocialistaellenes elnyomást. A konzervatív és a liberális sajtó, szemet hunyva a Thiers-állam példátlan erőszaka felett, a legrosszabb bűnökkel vádolta meg a Kommünt, és kifejezte nagy megkönnyebbülését a „természetes rend" és a burzsoá jog helyreállítása kapcsán, továbbá megelégedettségét a „civilizációnak" az anarchia felett aratott győzelme láttán. Példásan megbüntették azokat, akik arra vetemedtek, hogy kezet emeljenek a tekintélyre és támadást intéztek az uralkodó osztály privilégiumai ellen. A nőket ismét alsóbbrendű lényekként kezelték, és a munkásokat, akik piszkos, bütykös kezükkel pimaszul kormányzati szerepre törtek, olyan helyzetbe vetették vissza, amely az uralkodó osztály szerint jobban illett hozzájuk.

És mégis, a párizsi felkelés erőt adott a munkások harcainak, és radikálisabb irányba tolta őket. A vereség után írta Eugène Pottier azt a dalt, amelyből aztán a munkásmozgalom legünnepeltebb himnusza lett: „Csak összefogni hát / És nemzetközivé lesz / Holnapra a világ!" Párizs megmutatta, hogy a cél nem lehet más, mint a kapitalizmustól radikálisan különböző társadalom felépítése. Ám még ha a „cseresznyék ideje" – hogy a kommünár, Jean-Baptiste Clément híres versének címét idézzük – soha nem is tért vissza a Kommün főhősei számára, a Kommün a társadalmi-politikai változás eszméjének és gyakorlati megvalósításának megtestesítőjévé lett. Magának a forradalom eszméjének, a munkásosztály léttapasztalásának vált a szinonimájává. A *Polgárháború Franciaországban* című művében Marx azt írta, hogy a munkásosztálynak ez az élcsapata sikeresen Franciaországhoz csatolta a világ munkásságát. A Párizsi Kommün megváltoztatta a munkások tudatát és kollektív észlelését. 150 év távlatából a Kommün vörös zászlaja tovább lobog, és arra emlékeztet minket, hogy mindig van lehetséges alternatíva. *Vive la Commune!*

(Fordította: Matheika Zoltán)

Lugosi Győző munkásságának bibliográfiája, 1979–2021

Jelen lista, Lugosi Győző – nyugalmazott egyetemi docens – negyven évnyi tudományos munkásságának kivonata, nem volna teljes néhány kiegészítő megjegyzés nélkül. Mindenekelőtt az *Eszmélet* folyóiratban hosszú éveken keresztül végzett felelős szerkesztői, olvasószerkesztői munkáját kell kiemelnünk mint életművének fontos elemét (a publikálandó szövegek lektorálása, nyelvi gondozása, sok esetben kisebb cikkekkel felérő szerkesztői megjegyzések megírása stb.), amely feladat leginkább a háztartásban végzett reproduktív munkához hasonlítható – vagyis olyan „láthatatlan", nem kellően vagy egyáltalán nem elismert és „megfizetetlen" munka, amelynek csak a hiánya szembetűnő, vagy mondhatjuk, katasztrofális. Munkássága számunkra pótolhatatlan.

Külön hangsúlyoznunk kell, hogy számtalan nívós fordítása (főként francia, esetenként angol nyelvből) jelent meg folyóiratunkban az elmúlt közel harminc év során, ám ezeket e bibliográfiában nem tüntettük fel. Helyet kapott benne ugyanakkor néhány olyan írása, amelyet ő maga ugyan nem tekintett önálló, „tudományos" publikációnak (például a *Venezuela-dosszié* vagy a *Rojavai forradalom történeti hátterének összefoglalója*), pusztán kontextualizáló, az adott cikk jobb megértését szolgáló, bevezető jellegű írásoknak, ám mivel kiváló tudományos-szakmai-elméleti felkészültsége, széles látókörű tudása tükröződik bennük, ezért indokoltnak tartottuk szerepeltetésüket. Megírásukkor mindenekelőtt tanítványai, egyetemi hallgatói – és természetesen a „laikus" közönség – jártak a fejében, akiket így szeretett volna orientálni, támogatni az olvasott szöveg megértésében.

Nem mehetünk el szó nélkül tudományszervező, ismeretterjesztő tevékenysége mellett sem, amelyet részben az általa megalapított *Condorcet Kör*ben, majd később a *Kossuth Klub* elnökeként fejtett ki. Sorozatszerkesztőként, lektorként közreműködött az *Eszmélet könyvtár* és az *Eszmélet kiskönyvtár* egyes darabjainak publikálásában is, amely számos jelentős művel gazdagította a hazai kritikai társadalomelméleti

kultúrát, a rendszerkritikai hagyományt. Ezek közül is kiemelkedik Mészáros István opus magnumának, *A tőkén túl* négy kötetének magyar nyelvű kiadása, amelyet személyes sikerének is tekintett.

Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk áldozatos egyetemi oktatói munkáját, amely hallgatók generációival ismertette meg a marxista társadalomtudományt, a világrendszer-szemléletet és a forrásokra épülő, az igazságot kereső, az emlékezetpolitikai céloknak nem behódoló kritikai történetírás elméletét és gyakorlatát.

*

A nemzeti felszabadító forradalom Madagaszkáron. In Tarbai Gabriella (szerk.): *Fejezetek a fejlődő országok történetéből.* Budapest, ELTE BTK Fejlődő Világ Tudományos Diákkör, 1979. 87–123.

Az uralmi viszonyok keletkezéséről. *Világosság,* 24. (1983), 2. 65–74.

A közösségi földbirtoklás változásai Madagaszkáron a gyarmati uralom előtt. In Pandula Attila (szerk.): *Fiatal oktatók közleményei, 1.* Budapest, ELTE BTK, 1983. 162–189.

Balázs Dénes: Bozóttaxival Madagaszkáron. *Kritika,* (1983), 10. 34.

Le cas de l'Etat merina de Madagascar precolonial. In Biernaczky Szilárd (szerk.): *Folklore in Africa Today.* Budapest, 1984. 431–444.

Benyovszky Móric Madagaszkáron – „Autolegenda" és valóság. *Századok,* 118. (1984), 2. 361–390.

Jean Suret-Canale: A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika-történeti esszék. 1983. *Századok,* 118. (1984), 4. 860–863.

Urs Bitterli: „Vadak" és „civilizáltak". Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. 1982. *Századok,* 118. (1984), 4. 863–866.

Oszetzky Tamás: Arab–izraeli háborúk 1948–1982. *Társadalmi Szemle,* 40. (1985), 6. 101–103.

Changes in traditional land-owning in precolonial Madagascar. (Collective Property in Land and the Forms of Private Possessions at the Turn of the 18th and 19th Centuries). *Acta Ethnographica,* 33. (1984–1985), 1–4. 261–287.

„Válságív" vagy „békeövezet": az indiai-óceáni biztonság két évtizede. *Külpolitika,* 13. (1986), 3. 61–75.

A Benyovszky-kutatás eredményei és kérdőjelei. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok,* (1987), 3. 31–38.

Benyovszky Móric madagaszkári „királysága" az újabb kutatások tükrében. Észrevételek a Benyovszky-irodalomról a gróf halálának kétszázadik évfordulóján. *Ethnographia,* 99. (1988), 1. 34–52.

A madagaszkári monarchikus államszervezet keletkezésének információtörténeti látószöge. *Africana Hungarica,* 1. (1988), 2. 225–238.

Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980). Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.

Az Öböl-válság nemzetközi koreográfiája. *Társadalmi Szemle,* 45. (1990), 12. 69–80.

Gamal Abdel Nasszer. *Rubicon,* 5. (1994), 7. 31–34.

Szekták. Budapest, Budapesti Ismeretterjesztő Társulat, 1994. [Szerkesztett kötet]

Információtörténelem – történeti informatika. *Világtörténet,* 18. (1996), ősz–tél. 3–9. [Társszerző: Z. Karvalics László]

Szekták, kultuszok, új vallási mozgalmak… *Eszmélet,* 34. sz. (1997. nyár), 83–93.

Szekták – új vallási jelenségek. Budapest, Pannonica, 1998. [Szerkesztett kötet, társszerkesztő: Lugosi Ágnes]

Vallásszabadság és közhatalom Európában. *Valóság,* 44. (2001), 3. 19–30.

Tézisek egy új béketábor létrehozása érdekében. [Bevezető tanulmány.] *Eszmélet,* 50. sz. (2001. nyár), 183–187.

Izrael mítoszai. Öt kontinens, 1. (2003). 59–78.

Benyovszky – Madagaszkár (Protocolle du Régiment des Volontaire de Benyowszky crée en 1772. Benyovszky Móric madagaszkári jegyzőkönyve 1772–1776). *Buksz,* 16. (2004), 4. 307–316.

A (cigány) mélyszegénység szociológiája a kelet-európai újkapitalizmusban. *Eszmélet,* 63. sz. (2004. ősz), 107–114.

Közel-keleti alternatívák – 1945. In Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Budapest, Napvilág, 2005. 158–177.

Közel- és Közép-Kelet. In Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. II. Európán kívüli országok.* Budapest, Osiris, 2006. 102–112.

Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Beszélgetés Szigeti Péter könyvéről. *Eszmélet,* 69. sz. (2006. tavasz), 22–27.

1956 és a hidegháborús államközi rendszer. Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom* című könyve apropóján. *Eszmélet,* 72. sz. (2006. tél), 62–73.

Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. Budapest, L'Harmattan, 2006. [Szerkesztett kötet]

Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés Madagaszkáron a gyarmati uralom előtt. Budapest, L'Harmattan, 2007. [Monográfia]
Die Linke à la française. A baloldali pártstruktúra átalakulása Franciaországban? *Eszmélet,* 80. sz. (2008. tél), 173–183.
Ariel Saron hosszú árnyéka. *Eszmélet,* 82. sz. (2009. nyár), 47–53.
A szentföldi konfliktus – világrendszer-szemléletben. I. Geopolitika-történeti vázlat. In Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest, ELTE, 2010. 407–422. [Átdolgozott és kibővített változat: *A „palesztinkérdés" geopolitikatörténeti látószöge. Böröcz József hatvanadik születésnapjára.* Budapest, Karl Polányi Research Center for Global Social Studies, For József Böröcz being 60. Lásd: https://www.karlpolanyicenter.org/borocz-anniversary]
Az elnyomás csapatban károg… Lugosi Győzővel Búr Gábor és Szalai László beszélget. *Eszmélet,* 100. sz. (2013. tél.), 63–73.
Az oroszlán ál(la)ma. In memoriam Ariel Saron. In Majoros István – Antal Gábor – Háda Béla – Hevő Péter – Madarász Anita (szerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves.* Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. 375–383.
Adalékok a szcientológia magyarországi történetéhez. In Koller Boglárka – Marsai Viktor (szerk.): *Magyarország Európában. Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára.* Budapest, Dialóg Campus, 2016. 169–187.
Szekták, kultuszok, (már nem is annyira) új vallási mozgalmak… Szcientológia és globalizáció. *Eszmélet,* 114. sz. (2017. nyár), 190–211.
Venezuela-dosszié. *Eszmélet,* 123. sz. (2019. ősz), 166–170.
Politikai harcok és alkotmányos krízis Venezuelában. *Eszmélet,* 123. sz. (2019. ősz), 184–192.
A bandungi szellem. *Eszmélet,* 127–128. sz. (2020. ősz–tél.), 120–142.
Forradalmak Rojavától Washingtonig. I. Történelmi háttér. *Eszmélet,* 129. sz. (2021. tavasz), 132–137.

(Összeállította: György László)

Szekták, kultuszok, új vallási mozgalmak…

Jelen cikk eredetileg az Eszmélet *34. számának (1997. nyár) „Kislexikon" rovatában jelent meg (83–93.). A lapszám Lugosi Győző írásának szcientológusokat bíráló bekezdései miatt a szekta célkeresztjébe került. Egyértelmű bizonyíték ugyan nem került elő, de az az alapos gyanú – miután a lapszám szokatlanul hamar, pár nap alatt eltűnt az elárusítóhelyekről –, hogy a példányokat szisztematikusan felvásárolták az újságosoktól és a könyvesboltokból, majd minden valószínűség szerint megsemmisítették azokat. A lapszám emiatt ma már lényegében alig fellelhető, kuriózumnak számít, holott akkoriban az* Eszmélet *még több ezres példányszámban jelent meg. A „szektaügy" nem zárult le egyhamar, hullámai átcsaptak a következő évezredbe is: a szcientológusok elérték, hogy az* Eszmélet *akkori online felületén se legyen elérhető a cikk. A honlapot üzemeltető szolgáltatót (a szerver rendszergazdáját) perrel fenyegették meg, aki ezért közölte a szerkesztőséggel, hogy amennyiben nem veszik le önként az írást, az egész oldalt törölni fogja. A cikket végül 2006 nyarán elérhetetlenné tették. Időközben azonban más oldalak szolidaritásból átvették, majd később az* Eszmélet *új honlapjára ismét felkerült.*

A cikket alább – a betűhibák javításával – az eredeti formájában közöljük újra.

*

…kisegyházak, fundamentalizmus, integrizmus, neospiritualizmus, New Age – és a sort még folytathatnánk azokkal a régebbi és újabb keletű kategóriákkal, amelyekkel a valláselmélet és -szociológia (valamint a kérdéskörrel foglalkozó publicisztika) napjaink változó/változatos vallási jelenségeit igyekszik fogalmilag megragadni.

A jelenségcsoportba tartozó terminusoknak *nincs* (s aligha alkotható meg) egzakt meghatározása. A *szekták* (az európai, főként német

és francia terminológia szerint), illetve a *kultuszok* (az uralkodó angolszász szóhasználatban) és az *új vallási mozgalmak* egyéb változatai (kisegyházak, bázisközösségek stb.) között éppoly nehéz pontos határt megvonni, mint a velük (tanaikkal, szervezetükkel, működésükkel) kapcsolatban felmerülő fogalmak: *közösség(iség), nyájszellem és csoport-börtön; karizmatikus vezető és guru; tanítás, indoktrináció és agymosás; vagyonközösség, anyagi függésbe hozás és kizsákmányolás; küldetés(tudat), elhivatottság és megalomán hatalmi megszállottság; megtérés, elköteleződés és szellemi alávetettség; szeretet és lelki terror; fegyelem és totális uralom* stb. között.

Ráadásul maguk a vallásinak nevezhető jelenségek *határa* is elmosódik: az átmenet folyamatos az *irracionalizmus* megannyi egyéb ezredvégi válfaja felé: a *reinkarnációs* hiedelmektől és az ún. *halálközeli* élményektől, az *ufótörténeteken,* a *parapszichológián* meg az *asztrológián* keresztül, egészen az *önszuggesztiós-szómágiás* avagy éppen *piramisjáték-elvű, kereskedelmi csoportmanipulációkig.*

A szociálpszichológia (vagy legalábbis bizonyos irányzatai, jelesül a mélylélektant a vallászlélektannal összekapcsoló *jungi* irányzat) a szektaképződést s általában az „újravallásosodás" tényét *kompenzációként* magyarázza. Eszerint korunk technikai civilizációja az emberi személyiségnek csupán a tudatos, racionális, extrovertált, teljesítményorientált aktivitásstruktúráját fokozza, elsorvasztva, háttérbe szorítva az ego nem racionális, tudattalan, emocionális-ösztönös, misztikus, értékorientált részét. „[A] kialakult súlyosan egyoldalú lélektani erőtér következtében igen nagy kompenzatorikus szellemi éhség alakult ki. Ezt sem a történelmi egyházak, sem a modern természettudomány nem tudta és jelenleg sem tudja kielégíteni. Ez magyarázza azt, hogy a szellemi új keresése egyre gyakrabban vallási áramlatok formájában jelenik meg. Ezt tekinthetjük a szaporodó új vallási mozgalmak, a szektaképződések legfőbb hajtóerejének."[1] Hasonló gondolatot fogalmaz meg *Paul Kurtz* amerikai filozófus (a „paranormális" jelenségek cáfolatára szerveződött szkeptikus mozgalom egyik szaktekintélye): „úgy tűnik, az ember viselkedésében van valami pszichológiai, talán szociokulturális vonás, amit »transzcendentális kísértésnek« lehetne nevezni. Igénye van a túlvilágra, nehezen tudja elfogadni az emberi lét véges voltát. […] A transzcendentális kísértés fontos összetevője életünknek, segítségünkre van, hogy el tudjuk viselni véges voltunkat és kitartsunk az értelmetlen világegyetemben. Ez a transzcendentális kísértés olyan erős, hogy azokban a társadalmakban, ahol a klasszikus vallások leszálló ágba kerültek, új vallás sarjad ki belőle, új formában

és olyan új tartalommal, ami több reményt nyújt ennek a sóvárgásnak a csillapítására."[2]

Nos, bár nem vonjuk kétségbe e megközelítésmód részigazságát, a mai virulens irracionalizmust azért mégsem tekinthetjük pusztán az „emberi természetből" következő, kompenzáló jellegű *vallási reneszánsznak*. Ami a transzcendentális iránti megnövekedett társadalmi igényben igazából „kísért", az, nézetünk szerint, az egyelőre „kihívó fél" nélkül maradt kapitalizmus riasztó *sivársága. Egyfelől* a társadalmi egyenlőtlenségek soha nem tapasztalt mértéke, a tömeges egzisztenciavesztés, „feleslegessé" válás, a korábbi stabil(nak hitt) intézményektől való megfosztás, *másfelől* a fennálló megváltoztatására, meghaladására irányuló társadalmi cselekvés feltételeinek hiánya az, ami *reakciót* szül, a szó mindkét – „válasz" és „visszalépés" – jelentésében. A polgári liberális paradigma válsága, úgy tűnik, magával rántja a polgári fejlődéssel egyidejűleg (annak segítségével és szolgálatában) diadalmaskodó racionális gondolkodást. Mintha a zsákutcából a kiutat mind többen magával a megismeréssel való szembefordulással, egy „más törvényeknek" engedelmeskedő „másfajta realitásba" vetett hit által vélnék megtalálni (amely „más világról" az ember, természetesen, csak megváltozott tudatállapotban: halálközelben, ufók közvetítésével, kábítószeres révületben stb. szerezhet „ismereteket").

A *szektakérdés* mint az irracionalzmus egyik legföltűnőbb – ha nem is feltétlenül legfontosabb – összetevője, véleményünk szerint, ebben a kontextusban helyezhető el. Ennek előrebocsátásával, az új vallási mozgalmakon belül (avagy azoktól pejoratíve elkülönítve) a szekták/kultuszok megkülönböztető vonásainak a következő tényezők *többségének* bizonyos fokú (inkább többé, mint kevésbé való) meglétét tekinthetjük:[3]

– A *térítés* (a hívők toborzásának) *offenzív-agresszív jellege* (leszólítással, lakásról-lakásra járással, esetleg célzottan más egyházak, vallási csoportosulások rendezvényeinek rendszeres látogatásával), illetve föltűnő (utcai és média-) *nyilvánosság* keresése (monstre istentiszteletek, nagygyűlések, „kulturális" demonstrációk stb. útján).

– *Kettős nyelvezet* megléte, vagyis más-más (rész)tan, diskurzus, érvkészlet alkalmazása a szektán kívüliek és a megtértek, sőt gyakorta a szektatagok között a beavatottak szűkebb rétege számára.

– *Csalhatatlannak* tekintett (dicsőített, sőt istenített) vezető, *guru* jelenléte.

– *Fundamentalizmus:* ideológiai zártság, kizárólagosság, a „mi" és „ők" szélsőséges dichotómiája, az egyedüli üdvözülés tana, illetve más hitek, a külső világ diabolizálása.

– *Totális(ba hajló) hierarchikus szervezet* és *a normaszegés fizikai vagy lelki szankcionálása.*

– A *kilépés megnehezítése:* lelki, fizikai kényszer alkalmazásával vagy egzisztenciális függésbe hozás (a személyes vagyon kötelező beszolgáltatása, a tag adósságba kényszerítése stb.) útján.

– Az *erőszakra való potenciális hajlam* (esetleg kifejezett militarista vonzalom).

– *Nő-, gyermek- és családellenesség.*

– *Extrém szexuális attitűd:* a teljes tiltástól a promiszkuitásig.

– *Hatalmi-politikai aspirációk,* elhivatottság, törekvés a politikai elitbe, az állami szférába való beépülésre.

– Széleskörű nemzetközi szervezettség, *multinacionális jelleg.*

– *Pénzközpontúság,* profitelvűség, avagy ennek ellenkezője: szélsőséges aszketizmus, *világellenesség.*

Példaként, a felsorolt vonások illusztrálására, álljon itt három – sok szempontból igen különböző, Magyarországon is aktív – szekta rövid bemutatása.[4]

Az osztrák *Gottfried Holič* által alapított *Holič-csoport,* amely nálunk *dunaföldvári keresztények* néven vált ismertté, s a 90-es évek elején az első nagy hazai „szektavita" fő gerjesztője volt, a *keresztény fundamentalista szekták* jellegzetes esete. A Biblia számukra olyan szent könyv, amelynek tanításait szó szerint kell követni, s amellyel kapcsolatban ezért értelmezésnek nincs helye. A Holič-csoport élesen szemben áll a többi keresztény felekezettel (legfőképpen a katolikusokkal), amelyek formális cselekedetei, szertartásai mögött, szerintük, nem áll hit formálta életvitel. Intranzigenciájuk és intoleranciájuk görcsös felelősségtudatot takar: eszerint az igazi kereszténynek, a közelgő végítélet idején, nincs joga másokat bűnben hagyni. Az állandó világvége-várakozás rejlik erőteljes kiválasztottság- és elittudatuk, illetve aszketizmusuk mögött is. A szekta tagjai kommunákban, teljes vagyonközösségben élnek, életmódjuk önmegtagadó-önsanyargató. A külvilággal szembeni szinte teljes elutasításuk alól kivételt valójában csak a misszió, a térítő tevékenység képez. A csoport tagjai rendszeresen látogatják a különféle keresztény – főként ifjúsági – fórumokat, búcsúhelyeket, ünnepségeket: tagjaikat elsősorban a (történelmi) egyházakból kiábrándult, bensőségességet, bizonyosságot kereső

fiatalok közül toborozzák. A csoportba meghívott újoncot állandóan szemmel tartják: keveset alszik, soha nincs egyedül, a kimerítő esti beszélgetések a bűntudatot és a félelmet erősítik, a pszichikai kontroll kiteljesítését szolgálják. A szekta effektív kényszert nem alkalmaz tagjaival szemben; a csatlakozót a csoport erkölcsi nyomása bírja rá arra, hogy vagyonát beszolgáltassa, tanulmányaival vagy foglalkozásával felhagyjon, s egész lényében a közösségnek adja át magát. A szekta szervezete laza, nem hierarchikus, az alapító Gottfried Holič és néhány más, régen csatlakozott vagy idős szektatag mindazonáltal nagy befolyással, tekintéllyel bír körükben. Kérlelhetetlenségük saját soraikban is érvényesül: tilos minden luxuscikk és ajzószer (kávé, tea, cigaretta, édesség) vagy „felesleges" elfoglaltság (hobbi, színház, tévé, „túlzott" testápolás, nemi élet). A bűnébe visszaeső vagy a csoport életvitelét teljességében el nem fogadó, a szigorú hitelveket megkérdőjelező tagot kizárják. Ugyanakkor a közösségből való kiválást, az elszakadást súlyosan elítélik; az ateisták, szerintük, kevésbé vannak távol Istentől, mint az „igazságtól elpártoltak". A Holič-csoport, amely sehol sem tart igényt törvényes bejegyzésre (ilyenformán természetesen állami támogatásra sem), sajátosan *kelet-közép-európai* képződmény: jelenlétük Ausztrián és Magyarországon kívül Kelet-Németországban, Csehország, Lengyelország, Litvánia és Románia területén mutatható ki.

„Újkeresztény" szekta a koreai *Sun Myung Moon* alapította *Egyesítő Egyház* is, amelynek azonban életvitele, a társadalomhoz és a világhoz való viszonya homlokegyenest az ellenkezője a Holič-csoporténak. Az Egyesítő Egyház a *totalitariánus, kettős nyelvezetű* (önmagát álcázó) *profitcentrikus, megalomán* hatalmi törekvésekkel rendelkező, *politikailag* aktív és *elkötelezett* szekta archetípusa. Az egyház alapdokumentumában, a Moon által írt – s a Bibliával egyenrangú szent könyvnek tartott – *Isteni Alapelvek*-ben lefektetett moonista tanok az eredendő bűn sajátos értelmezésén nyugszanak: eszerint a Sátánnak engedő Éva bűne az emberiség hamis „vérvonalát" (sic!) indította el. Krisztus azért jött, hogy helyreigazítsa az ember hamis szereteten alapuló útját: ő lett volna a tökéletes családot megalapító új Ádám, a Dicsőség Ura. Isten terve azonban kudarcot vallott azzal, hogy Krisztust még azelőtt keresztre feszítették, hogy megházasodhatott, családot alapíthatott volna. A megváltás beteljesítése emiatt a Második Eljövetel Urára maradt, aki megalkotja az igazi, bűntelen szeretetkapcsolatot, a *tiszta vérvonalú* családot, ami által teljesül Isten terve, a földi Mennyország. Ez az az új Messiás nem más, mint – nos, természetesen, *maga Moon*

tiszteletes, aki sorrendben negyedik feleségével testesíti meg a *tökéletes szülőpárt,* s teremti meg gyermekeivel, valamint az általuk, az Igazi Szülők által (számítógépes nyilvántartás alapján, tömeges menyegzők alkalmával!) egymás számára kiválasztott házaspárokkal az Istenre (nem pedig a Sátánra) épített Családot, az *új Emberiséget.* A moonista vallási tanítást immár négy évtized óta sikeresen alkalmazott politikai és gazdasági „tanítás" fordítja le a gyakorlatba. Moon tiszteletes – miként ezt, többek között, 1995 novemberében Budapesten, a Vigadó zsúfolásig megtelt nagytermének közönsége előtt is kifejtette – mindig is a kommunizmus elleni küzdelem élharcosának vallotta magát, ma pedig annak első számú megdöntőjeként (!) lép fel. A Messiásnak (azaz őneki), hogy ügyét sikerre vigye, el kell vennie a világot a Sátántól, vagyis meg kell teremtenie győzelme anyagi feltételeit. Ezért a gazdagokhoz és a hatalmasokhoz kell fordulnia (nem pedig a szegényekhez, miként Jézus tette). S valóban, az Egyesítő Egyház az elmúlt négy évtized folyamán valódi gazdasági birodalmat épített ki, amely Koreától az Egyesült Államokig terjed, s a balettársulattól, a sajtón és a szállodaiparon át a fegyvergyártásig mintegy száz céget foglal magába. A közeletben való minél kiterjedtebb befolyásszerzés céljából Moonék világszerte – így Magyarországon is – számos speciális küldetésű *szatellitszervezetet* működtetnek. Bár Moon dél-koreai Tong Il. Társasága M16-os rakétákat gyárt, ez nem akadálya annak, hogy az Egyház vezetői a *Nők a világbékéért* meg a *Professzorok a világbékéért* elnevezésű nemzetközi szervezeteiken keresztül igyekezzenek befolyást szerezni gyanútlan, a szekta igazi természetéről mit sem tudó (vagy éppen arról cinikusan tudomást nem vevő) vezető értelmiségiek körében. (Hazai közállapotainkat jellemzi, hogy a Professzorok a világbékéért magyar szekciójának vezetője, aki e minőségében – köztudottan – rendszeresen Moon pénzén és szolgálatában utazik a világban, az egyik országos hatáskörű pedagógiai intézet igazgatója lehet.) Az Egyesítő Egyház manapság kevésbé térít utcán, lakáson, iskolákban, új híveket leginkább az „Igazi Szülők" beszédkörútjai alkalmával sorra kerülő tömeges együttléteken toboroz. Kivételt jelent ez alól Nagy-Britannia, ahol Moon tiszteletestől, mint nem kívánatos személytől, 1995-ben is megtagadták a beutazó vízumot. „A legutolsó dolog, amire Angliának szüksége van – indokolta meg a barátságtalan lépést a brit belügyminisztérium –, egy olyan személy jelenléte, aki a fiatalokat otthonuk elhagyására és egy zavaros kultuszhoz való csatlakozásra biztatja."

Arról, hogy a „szektakérdés" folyamatosan a média érdeklődésének homlokterében maradjon, leginkább a sorozatos botrányairól

és agresszív védekezési taktikájáról elhíresült *Szcientológia Egyház* gondoskodik. Az *L. Ron(ald) Hubbard* által az 50-es években megalkotott szcientológiai „gondolat" egyházi formát merőben gyakorlati megfontolásból öltött: Hubbard az amerikai orvostársadalom részéről fő művét *(A dianetika, mint a mentális egészség modern tudománya)* ért sorozatos támadások elől keresett menedéket a lelkiismereti szabadság alkotmányos védelmét, no meg adómentességet biztosító egyházi bejegyeztetésben… A szcientológia az *önfejlesztést-önmegvalósítást* ígérő, tehát egyfajta lelki szolgáltatást kínáló, vagy hogy egészen pontosak legyünk: meglehetősen magas áron *árusító* kvázi-vallási szekták – sok szempontból egyedülálló – esete. „Hitelveinek", „tanításának" nincs köze sem a kereszténységhez, sem más tételes valláshoz, hanem – az alapító eredeti szakmájának megfelelően (kezdetben ti. Hubbard termékeny és gazdag fantáziájú sci-fi író volt) – egy jellegében tudományos-fantasztikus történeten alapul. Eszerint az emberben (*Xenu,* a világegyetem tirannusa által vagy 75 millió esztendővel ezelőtt „rossz adatokkal beprogramozott") thetánok, vagyis szellemi lények lakoznak. A thetán alapvetően jó, azonban az idők folyamán az anyagi univerzum hálójába gabalyodott, olyannyira, hogy elvesztette igazi szellemi létét. Az egyén múltban gyökerező traumatikus élményei, az *engrammok* – speciális technika, az ún. *dianetikai* tanfolyamokon végzett *auditálás* segítségével – felfedhetők és eltávolíthatók, ami által felszabadulnak a thetánok eredeti energiái, s lehetővé válik a test és a környezet feletti uralom. E folyamat ágense a reaktív tudat, eszköze pedig a szcientológia, illetve a dianetika módszerével létrehozott *jó karma.* Mindez együtt a spirituális gyógyítás alapja. A szcientológia által javasolt, egymásra épülő s egyre költségesebb tanfolyamok elvégzésével a páciens, úgymond, a szellemi tudatosság egyre növekvő szintjeire kerül, mígnem eléri a *clear,* „tiszta" állapotot, ahol is múltja már nem befolyásolja kedvezőtlenül, azaz visszanyeri természetes egyéniségét és kreativitását. Még tovább haladva, a kitartó (és kellően stabil anyagi hátterű) kliens elérheti az ún. OT (*operathing thetan,* „működő thetán") szintet is, ami, úgymond, a teljes szellemi felszabadulást jelenti „a halál és a születés végtelen körforgásából". Az e szintre való eljutáshoz szükséges Hubbard-művek anyagát a Szcientológia Egyház mindenesetre csak „megfelelően felkészített" személyek előtt tárja fel. A Szcientológia Egyház igen bonyolult és strukturált hierarchikus rendben működik, amelynek részletes ismertetésére itt nincs mód. Legalsó szintjén a területi auditorok állnak, s bevezető szolgáltatásokat adnak. A legfelső szint pedig maga a Los Angelesben

székelő *Nemzetközi Szcientológia Egyház,* amely világméretekben terjeszti, szervezi és védelmezi a szcientológiai tanítást – ha kell, a legbrutálisabb módszerekkel: az Egyház számos szakintézménye között ott találjuk a *Speciális ügyek Irodáját* is, amelynek a szcientológia elleni támadások kivédése a feladata a hubbardi útmutatás szerint. Ezt – egyebek közt – a „vallásalapító" olyan körlevelei tartalmazzák, mint például egy 1972-es „Hogyan működtessünk feketepropagandát: hangulatkeltés és pletykahadjárat" című… A szcientológus érdekek leghatásosabb módja azonban a *közhatalmi szférába való infiltráció,* amelynek jeleit több európai országban is megfigyelték. *Serge Faubert* francia újságíró a Szcientológia Egyház franciaországi kapcsolatrendszeréről írva, részletesen beszámol arról, hogyan épült be „egy szekta a Köztársaság szívébe", „több mint húsz év alatt a társadalom minden területét átfogó befolyási rendszert" kiépítve, „titkos hálózatot, egy totalitariánus ideológia szolgálatában. […] Láthatjuk, hogy az állam legfelső szféráiba hatoltak be a Szcientológia Egyház képviselői. Akik, ha szervezetük fenyegetve érzi magát, pozíciójukat és kapcsolataikat a rendőri vagy igazságszolgáltatási szervek munkájának akadályozására használják fel."[5] A szcientológus módszerek reakciójaként a Szcientológia Egyház tényekedését ma Európa számos államában nemzetbiztonsági kockázatként kezelik. 1996-ban Bajorországban a hatóságok a köztisztviselők alkalmazásának feltételéül írták elő egy írásos nyilatkozat megtételét arról, hogy az állásra pályázó személy semminemű kapcsolatot nem tart fenn a Szcientológia Egyházzal vagy annak valamelyik szolgáltató részlegével, valamint megvonták az állami támogatást minden olyan kulturális rendezvénytől, amely mögött, akár közvetve is, szcientológusok állnak. Az ügy kapcsán igen tanulságos nyilatkozatváltásra került sor – külügyminisztériumi szinten (!) – Washington és Bonn között. A Szcientológia Egyház a bajor állami szervek lépését a nácik zsidókkal szembeni intézkedéseivel azonosította, s befolyásos amerikai hívei (Tom Cruise, John Travolta, Chick Corea stb.) mozgósításával elérte, hogy a State Department hivatalosan tiltakozzon a német kormánynál a „lelkiismereti szabadságot" sértő lépések miatt. Az ügyben a franciák is megszólaltak: *Hervé de Charrette* francia külügyminiszter a szektákkal szembeni fellépésben megértéséről biztosította Helmut Kohl kormányát.

Ez egyébként *összhangban van az Európa Tanács* és az *Európai Unió* „szektapolitikájával": az ET már 1992-ben ajánlást, az EU Parlamentje pedig 1996-ban – alighanem a *Naptemplom Rendje* nevű francia–kanadai–svájci szekta 1994-ben és 95-ben (azóta 97 márciusában is)

elkövetett kollektív (ön)gyilkosságának hatása alatt – határozatot fogadott el a szekták térnyerésével szembeni felvilágosító tevékenység szükségességéről Európában.

Az újravallásosodás jelenségei s benne a multinacionális szekták megjelenése a kelet-európai társadalmakat, a rendszerváltozást követően, felkészületlenül, sokkhatásként érték. Az ideológiailag többé-kevésbé zárt, a vallási aktivitást keretek közt tartó vagy saját szolgálatukba állító (szélsőséges esetben – ld. az „ateistává" nyilvánított Albánia példáját – formálisan is tiltó) volt államszocialista országok „rendszerváltó" kormányzatai képteleneknek bizonyultak a „szektakérdésnek" a nyugati társadalmakhoz hasonló „kezelésére". Sőt, a szekták egyik fő célpontjává a 90-es években a régió – tömegmanipulációra különösen fogékony – társadalmai váltak.

E tekintetben a legriasztóbb eset valószínűleg a tokiói metrót „elgázosító" *AUM-Legfelső Igazság* nevű japán szekta oroszországi „sikertörténete". Ennek politikai előzményei 1991-re nyúlnak vissza, amikor Oleg Lobov (Jelcin tanácsadója, a Nemzetbiztonsági Tanács főtitkára) létrehozta az *Orosz–Japán Egyetemi Alapítványt,* s Japánba utazott támogatásért, ahol felvette a kapcsolatot az AUM alapító gurujával, *Shoko Asaharával* is. 1992-ben Asahara látogatást tett Oroszországban, ahol egy évre szóló vízumot és állami rendszámú autót kapott, valamint kereskedelmi tevékenységet engedélyeztek neki, mint „a modern Japán kiemelkedő vallási személyiségének". Asahara találkozott Ruckoj alelnökkel és Haszbulatovval, a Duma elnökével, előadásokat tartott a moszkvai Lomonoszov Egyetemen, s irodát rendezett be a Lobov alapította Egyetemi Alapítványnál. Egyidejűleg a szekta japán egyetemeken terjesztett röplapja 50 ezer jenért 10 napos kiképzést kínált fiataloknak (az orosz hadsereg egyik elitkommandójának szervezésében: önvédelmi és túlélési gyakorlatokkal, éleslövészettel) egy Moszkva melletti kiképzőbázison. Hogy mivé vált volna az AUM oroszországi jelenléte, ha 1995. március 20-án a szekta nem vetemedett volna Tokióban az ominózus szaringázos merényletre, ezt most már csak találgatni lehet…

Magyarországon a szektakérdés 1989–90 után hamar a politikai küzdelmek (sőt, a parlamenti viták) síkjára terelődött, anélkül, hogy a vitázók tárgyszerű ismeretekkel rendelkeztek volna. A szekták elleni fellépés misszióját felvállaló – zömében a történelmi egyházakhoz közel álló – kezdeményezéseket (ilyen volt mindenekelőtt a „disszidens" református lelkész, *Németh Géza Segítő Barát Munkaközössége*) a liberális kritika a nagyegyházak féltékenységével, a vallási önszerveződés

elfojtásának szándékával, sőt nyílt *deszekularizációs* törekvésekkel hozta összefüggésbe. (Efféle törekvések valóban léteztek is ez idő tájt keresztény-konzervatív oldalon, aminek azonban vajmi kevés köze volt a szekták problémájához.) A szocialista–liberális koalíció kormányra kerülése után a kérdéskör lekerült a napirendről; ma az egyházakról szóló törvény módosítása egyike a magyar Országgyűlés elvégzendő, régóta halasztott feladatainak.

Kelet-Közép-Európáról s Magyarországról szólva nem lehet említés nélkül hagyni a 80-as évek elejétől látványosan terjedő *karizmatikus-újpünkösdista irányzatok* kérdését, amelyek az uralkodó neoliberális gazdaság- és társadalompolitikai kurzus sajátos vallási kifejeződése gyanánt jelennek meg. Az újpünkösdizmus, amely nálunk elsősorban a politikában is számottevő súllyal bíró *Hit Gyülekezetében* intézményesült, sikereit főként a kapitalista *félperiférián,* Latin-Amerikában és Kelet-Közép-Európa országaiban aratta/aratja.* A katolikus Váczi Gábor „Az üdvösség birodalma. Egy keresztény szekta nyomában" c. tanulmányában ekként összegzi az újpünkösdista irányzatoknak a társadalomról szóló tanítását: „A mozgalom a kereszténység fogalmaira való hivatkozással és a hit ajándékainak ígéretével magához vonzza a hitet keresőt, majd lebontja intellektuális védelmi mechanizmusát, és megerősíti testiségében azáltal, hogy a hitet az érzékek, zsigerek, izmok tartományába utalja […], így ellenpontozva a tradicionális kereszténység intellektuális és erkölcsi alapállását. A következő szakaszban kielégíthetetlen igényt kelt bennük addig elérhetetlen javak és a siker iránt, melyet az üdvösség szinonimájaként értelmez; ezzel bekapcsolja őket abba az internacionális, vallások feletti gyülekezetbe, amelynek Boldog Termelők és Fogyasztók a neve és amely a legtöbb hívet tudhatja magáénak a világon. Az istenhit helyes alkalmazása szavatolja a földi és égi üdvözülést; Jézus *megtanítja a híveket prosperálni,* az üdvösség pedig egy utópisztikus *fogyasztói birodalom,* ahol Isten népe a haszonélvező, a Szent Szellem pedig az ügyek intézője. Ebben a fanatizált, extatikus hangulatban termelő-fogyasztó, vallásos, de nem keresztény újvilágban az egyén létének-tudatának minden szintje teljesen befolyásolható kell hogy legyen ideológiai, gazdasági, politikai és egyéb téren egyaránt."[6]

* Az eredeti szövegben itt az alábbi betoldás volt olvasható: „Dél-amerikai expanziójáról lásd e számunkban B. Guillou cikkét" *(a szerk. megj.).*

Az ezredvég triumfáló kapitalizmusának adekvát vallásossága mindazonáltal nem a hagyományos vallásokhoz hasonlóan mégiscsak *intézményesült* szekta, kultusz, vallási közösség, kisegyház vagy mozgalom. Ezek ugyanis valójában „megismétlik a keresztény vallási szerkezetet. Tanok, dogmák alakulnak ki bennük, szent iratok, elkülönült vallási szakértői és laikus szerepek […]."[7] Ezzel szemben a látványosan (nem kis részben az információs korszak kommunikációs forradalmának köszönhetően) terjedő, legújabbfajta – egyesek által „új Korszaknak" (New Age), másoknál „űrkorszak" (Space Age)-vallásnak vagy neospiritualizmusnak nevezett – vallásosság: *láthatatlan vallás,* avagy „nem intézményesült transzcendens világnézet". Olyan *individuális,* pontosabban *privatizált* vallásosságról van itt szó, amely végleg lemond a (régi és új) vallási mozgalmakra (beleértve itt a szektákat is) egyaránt jellemző közösségiség minden attribútumáról. A 2000. év kapitalista társadalmának posztmodern embere „maga válogatja ki, rakja össze a felkínált teológiákból"[8] és az irracionalizmus gazdag piaci kínálatából a neki tetszőt. „Ilyen koktélokat kever magának egy kis kereszténységből, egy kis asztrológiából, mágiából, buddhizmusból, egy kis babonából, természetgyógyászatból, ilyen vagy olyan szektából stb."[9]

Amíg a szekták azáltal, hogy – bármilyen tébolyult üzenettel bár, de mégiscsak – *megszólítják* a társadalmat, s ezáltal szűkebb és tágabb környezetüket állásfoglalásra késztetik (a velük leginkább rivális történelmi egyházakat pedig egyenesen válaszra provokálják), a vallásosság privatizált válfaja, amelynek színtere a *magánszféra* (a család, a szűk baráti kör), a vallás *szekularizációjának* beteljesülése: vele a vallás tényleg megszűnik a *köz* ügye lenni.

Jegyzetek

[1] Süle Ferenc: A szektaképződés néhány mélylélektani vonatkozása. In Lugosi Ágnes – Lugosi Győző (szerk.): *Szekták és új vallási mozgalmak.* Maecenas (megjelenés alatt). [A kötet a tanulmány publikálása után egy évvel jelent meg: *Szekták – új vallási jelenségek.* Budapest, Pannonica, 1998 – *a szerk. megj.*].

[2] Paul Kurtz: Neospiritualizmus, vallás és a paranormális. *Szkeptikus Lapok,* (1997), 1. 18.

[3] Hasonló kritériumokat ad meg Szilczl Dóra: „Hazatalálók" – Az alternatív vallásokról. *Vigilia,* (1996), 4. 268–269.

[4] A leírások forrása: Lugosi Győző (szerk.): *Szekták.* Budapesti Ismeretterjesztő Társulat, 1994; Lugosi–Lugosi *Szekták és új vallási mozgalmak,* i. m.

[5] Serge Faubert: *Une secte au coeur de la République. Les réseaux français de l'église de scientologie.* Párizs, Calmann-Levy, 1993. 11.
[6] Váczi Gábor: Az üdvösség birodalma. Egy „keresztény" szekta nyomában. *Magyar Szemle,* (1993), 5. 496–497. (Kiemelés – L. Gy.)
[7] Molnár Attila: Új vallási jelenségek. In Lugosi–Lugosi *Szekták és új vallási mozgalmak,* i. m.
[8] Uo.
[9] Süle Ferenc, i. m.

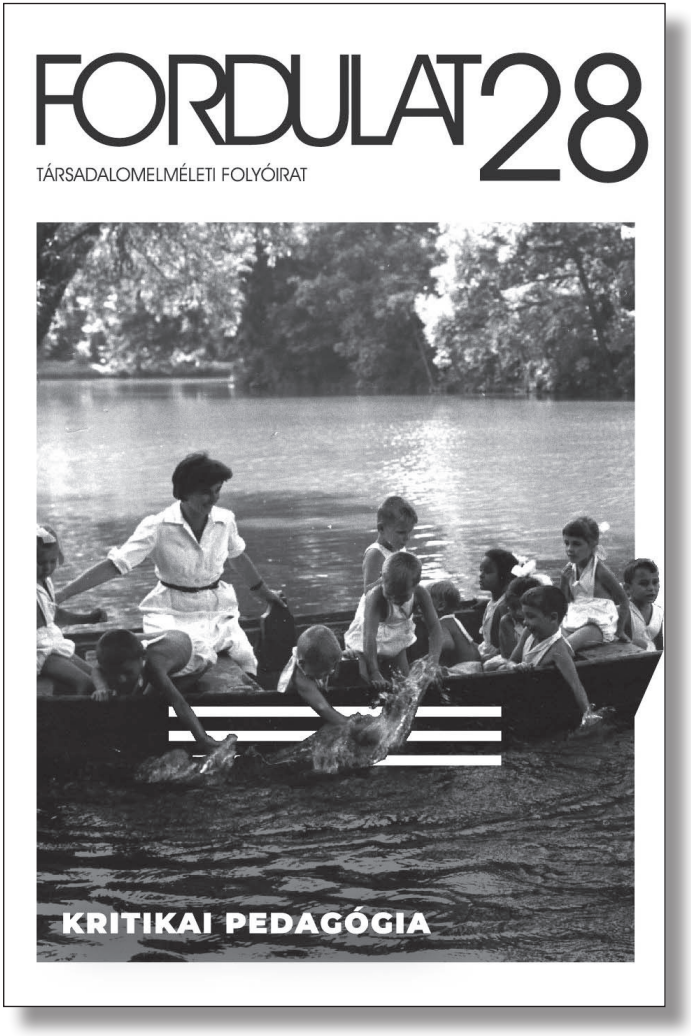

Tudásmonopólium és baloldali idealizmus

Előszó Barbara és John Ehrenreich *Az újbaloldal. Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról* című tanulmányához

Az újbaloldal tanulmány eredetileg 1977-ben jelent meg a *Radical America* című folyóiratban, az ugyanabban az évben ugyanott publikált *A professzionális-menedzseri osztály* folytatásaként. Röviden összefoglalva, Ehrenreichék folytatásos cikke a következőket mondja a professzionális-menedzseri pozíciók és az újbaloldal összefüggéséről. A második világháború utáni monopolkapitalista fejlődés az USA-ban egyszerre fokozta le a szakértelmet a munkaerő oldalán, penetrálta a mindennapi életet és kultúrát a tömegfogyasztás rendszereivel, illetve termelt ki egy új szakértői réteget, ami a nagy, vertikálisan integrált termelési rendszerek szakértői és menedzsmentfunkcióit, valamint az ezeket kiegészítő állami bürokratikus és kulturális funkciókat látta el. A fehérgalléros munkák elszaporodását a rendszer ideológiája úgy ábrázolta mint bizonyítékot arra, hogy a felfelé irányuló mobilitás esélye mindenki számára nyitott. A valóságban azonban a professzionális-menedzseri osztály növekedése nem az osztálykülönbségek feloldódásának volt az eredménye, hanem azok további polarizációjáé. A második világháború utáni új fehérgalléros középosztály jelenségét tárgyaló baloldali vitákban Ehrenreichék azt képviselték, hogy a professzionális-menedzseri osztály nem egyszerűen egy ellentmondásos vagy végső soron a munkásság egy szegmensének tekinthető pozíció, hanem a teljes rendszerfolyamat olyan új eleme, ami saját tulajdonságokkal bír. Ezekben a pozíciókban, mondták, egyfelől a szakértőiség szabad alkalmazásának érdeke ütközik a tőke érdekével, másfelől azonban a társadalom önszerveződési és tudáskapacitásainak monopolizációján alapuló szakértők érdeke szemben áll a munkásság érdekével is.

Az újbaloldal a 60-as évektől a professzionális-menedzseri osztály bázisán kialakuló USA-beli baloldali politika dinamikáit vizsgálja tüzetesebben. Ez a politika az autonómia és közszolgálatiság szakértői pozíciókban kitermelődő morálját szegezte szembe a piaci és állami pozíciók kötöttségeivel, ugyanakkor megőrizte ugyanezen szakértői pozíciók felsőbbrendűségét és irányítás iránti igényét a munkássággal szemben. A 70-es évek elejére azonban ez a fajta magabiztosság elpárolgott. Ehrenreichék ezt három tényezővel magyarázzák: a vietnámi háború okozta kiábrándulással az állami (és ezzel együtt: egyetemi) struktúrákból, az elitegyetemek és a munkásság felfele mobil tagjait tömörítő vidéki egyetemek mozgalmai közti feszültséggel és a fekete munkásmozgalom megjelenésével, ami kivette a fehér szakértő mozgalmárok kezéből az elnyomottak képviseletének feladatát.

Az újbaloldal ennek a folyamatnak a 70-es évekbeli irányait írja le: egyrészt a hagyományos, intézményes funkcióját megtagadó „radikális szakértőiség" vonalát, másrészt a saját középosztálybeli háttér megtagadását és a munkássággal való azonosulást szolgáló radikális politikai irányokat. Ehrenreichék – Lenin *Mi a teendő?*-beli álláspontját idézve – amellett érvelnek, hogy a munkásság gazdasági harcának és a szocialista gondolkodás értelmiségiek által közvetített hagyományának egymásra kell találniuk. Ehhez az együttműködéshez, írják, a szakértői baloldalnak meg kell szabadulnia a munkásság iránt érzett felsőbbrendűség érzésétől, beleértve ennek negatív változatát, az öngyűlöletet. Míg a felsőbbrendűség és öngyűlölet egyaránt eltagadja a szakértők és munkások közti pozícióbeli különbséget, a baloldali szövetségeken belül ezt a különbséget éppen a szövetség explicit elemeként érdemes kezelni, hiszen a materiális és tudati munka szétválasztása az, ami köztük ellentétet szül, és aminek újraegyesítésére az antikapitalista harcban szükség lenne.

Mind az Ehrenreichék által bevezetett professzionális-menedzseri osztály fogalma, mind az a fajta baloldali szociológiai önvizsgálat, amit *Az újbaloldal* című cikk kezdeményez, ma újra felszínre került a kortárs baloldali vitákban (például Winant 2019; Sattler 2020; Liu 2021). Ehrenreichék analízise és ebből következő megoldási javaslatai fontos momentum a második világháború utáni középosztály természetéről és politikai potenciáljáról szóló vitákban, de nem az első és nem is az utolsó szó; állításaik értelmezéséhez és a mai helyzetre vonatkozó relevanciájuk felméréséhez érdemes a vita tágabb kontextusát figyelembe venni. A középosztály strukturális pozíciójának értelmezésével kapcsolatban Éber Márk (2020a)

A professzionális-menedzseri osztály fordításához írott előszóban jelezte e kontextus néhány fontos elemét, beleértve a kelet-közép-európai középosztály-fejlődés sajátosságairól szóló vitákat. A következőkben a „középosztályiság" és politika viszonyáról szóló viták történetéből emelek ki egyes pontokat, amelyek e viszony egy sajátos aspektusára vetnek fényt: az osztályviszonyok, időbeliség és ideológia kapcsolatára.

Középosztály és politika a tőkés viszonyok hosszú távú újratermelésében

A történeti materializmus hagyománya az osztálypozíciókat nem egyszerű alá-fölérendeltségi helyzetként vagy a jövedelemstatisztikai eloszlása szerint vizsgálja, hanem úgy, mint a teljes társadalmi berendezkedést átható viszonyrendszer pozícióit. A baloldali elemzések a mainstreamben középosztálynak nevezett pozíciót olyan fogalmakkal írták le, mint a saját tőkét és munkaerőt önálló vállalkozásban kombináló *kispolgár,* az állami intézményekben az ideológiai hegemóniát szolgáló *hagyományos értelmiségi* (Gramsci 1971), vagy a 20. században megsokasodó fehérgalléros alkalmazottak mint *új középosztály* (Mills 1951), *új kispolgárság* (Poulantzas 1979) vagy *professzionális-menedzseri osztály* (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2020). Éber (2020b, 142–158.) a jelenlegi magyarországi viszonyokra vetítve piaci menedzseri pozíciókban dolgozó *közvetítő* és állami funkciókat ellátó *köztes* pozíciókról beszélt. Ahogy Ehrenreichék elemzése is hangsúlyozza, a középosztálybeli politika megértéséhez meg kell vizsgálnunk, hogy ezek a pozíciók milyen materiális érdekeket és habituális preferenciákat alakítanak ki, mert ezek meg fogják határozni az adott pozíciókból megfogalmazott politikai programok jellegét.

Ugyanakkor annak a problémának, hogy hogyan viszonyul a középosztálybeliség és középosztálybeli politika a kapitalizmushoz mint rendszerfolyamathoz, van egy további dimenziója, amit az adott pillanatban betöltött pozíciókra és azokból megfogalmazott politikákra fókuszáló elemzések kevésbé világítanak meg. Ez egyrészt az osztályviszony időbeliségében áll, másrészt a középosztálybeli politika speciális ideológiai dinamikáiban.

Az osztályviszonyok időbelisége kulcseleme az osztály marxi fogalmának. A „viszony" itt nem pusztán egy adott pillanatban érvényes kapcsolatot jelent, hanem egy időbeli folyamatot, amely során a tőkés

rendszer újratermeli önmagát – egyúttal elmélyítve és folyamatosan átalakítva a saját belső ellentmondásait. A tőke-munka viszony kulcsmomentumával, a munkaerő értékének elsajátításával kapcsolatban e folyamatjelleget így fogalmazta meg Marx:

> „Minthogy a termelési folyamat egyszersmind a munkaerő elfogyasztásának folyamata a tőkés által, a munkás terméke nemcsak áruvá alakul át folytonosan, hanem tőkévé is, olyan értékké, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza, olyan létfenntartási eszközökké, amelyek személyeket vásárolnak, olyan termelési eszközökké, amelyek a termelőt alkalmazzák. Ezért maga a munkás az objektív gazdagságot állandóan mint tőkét, mint számára idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat termeli, és a tőkés éppoly állandóan termeli a munkaerőt mint szubjektív, saját tárgyiasulási és megvalósulási eszközeitől elválasztott, elvont, pusztán a munkás testében létező gazdagságforrást, egyszóval a munkást mint bérmunkást. A munkásnak ez az állandó újratermelése, vagyis megörökítése a tőkés termelés sine qua non-ja [elengedhetetlen feltétele]." (Marx [1867]1955, 529.).

Ha az osztályviszonyok mint rendszerfolyamat felől nézzük, a középosztály kérdése sem csak úgy merül fel, hogy a különböző köztes pozíciókat betöltő szereplők hogyan viszonyulnak az ugyanabban a pillanatban más funkciókat betöltő szereplőkhöz, hanem úgy is, hogy mi a középosztály a rendszer hosszú távú alakulása szempontjából. Ha innen nézve vizsgáljuk, a középosztálynak egy speciális jellemzője ötlik szembe, amiben kiemelt szerepet játszik középosztálybeli szereplők politikai-ideológiai mobilizációja.

A baloldali hagyomány, köztes pozíciójából fakadóan, másodlagosnak tekintette a középosztály politikáját az osztályharc szempontjából – C. Wright Mills megfogalmazásában: „[h]átvédek. Rövid távon a presztízs pánikreakcióit követik, de hosszú távon a hatalom útján fognak járni, mert a hatalom az, ami a presztízst megszabja" (Mills 1951, 353–354.). Bár a professzionális-menedzseri osztályról szóló kiújult viták jellemzően ezt a megközelítést követik (például Frost 2019), hosszú távon vizsgálva a középosztálybeli politikának ugyanez a tulajdonsága fontos szerepet játszik a teljes rendszer dinamikája szempontjából. Silver és Slater (1999) a kapitalizmus nagy történeti ciklusait összehasonlítva arra mutatott rá, hogy az adott ciklusok hegemón szereplőihez képest viszonylagos előnyökben részesülő úgynevezett „junior partnerek" konjunktúra-időszakokban politikai

szövetséget kötnek az elitekkel, így biztosítva a dominált osztályok elnyomását. Válságidőszakokban azonban ugyanezek a junior partnerek csalódnak korábbi szövetségeikben, az azokat alátámasztó politikai és morális világképek krízisét élik át, és új politikai projektekbe fognak, amelyek alternatív szövetségek segítségével igyekeznek megőrizni/újraépíteni a korábbi pozícióikat. Eszerint míg konjunktúra-időszakokban a junior szereplők politikája kulcsfontosságú a rendszer hegemóniájának megőrzésében és működtetésében, válságidőszakokban a korábbi hegemónia kimerült struktúráinak lerombolásában és az új felhalmozási struktúrákat létrehozni képes szövetségek felállításában van szerepe.

Nicos Poulantzas (1974) a tőke és fasiszta állam viszonyáról gondolkodva hasonló megállapításokat tett a középosztály politikai szerepéről a tőkés viszonyok hosszú távú újratermelésében. A fasizmus kialakulását – más baloldali gondolkodókhoz hasonlóan – úgy értelmezte, mint a 20. század eleji kapitalista válság olyan kezelését, ami az autoriter állam eszközeivel állította helyre (és szervezte át) a tőkés felhalmozás folyamatait. Poulantzas arra mutatott rá, hogy míg a kispolgárság kulcsfontosságú politikai tényező volt a hatalom megszerzésében, a fasiszta államon belül már elsősorban végrehajtó és ideológiai szerepet kapott, a hatalmat a nagytőke kezében összpontosító fasiszta konszolidáció idején pedig marginalizált szerepbe szorult vissza. Azaz: bár a mozgalmi időszak politikai ábrándjait nem sikerült megvalósítania, azzal a politikai erőfeszítéssel, amit a saját pozícióinak javításáért fektetett be, fontos szerepet játszott a tőkés viszonyok rekonfigurációjában és megőrzésében a válság körülményei között. Ugyanaz a középosztálybeli ambíció, amit a baloldali elemzések sokszor puszta ideológiai illúzióként könyvelnek el, a tőkés rendszer ciklikus átalakulásában valós rendszerhatással bíró politikai tényezőként viselkedik.

Ezekből a belátásokból több következtetés is adódhat. Az egyik, hogy a középosztály jelentősége a kapitalizmus mint rendszerfolyamat szempontjából nemcsak az osztályviszonyok egy adott pillanatnyi konstellációjában betöltött szerepében áll, hanem abban is, hogy a rendszer ciklikus átalakulásai során politikailag mediálja mind a rendszer által kitermelt ellentmondások elkendőzését, mind azok átalakítását és reintegrációját a felhalmozás újabb modelljeibe. Egy másik következtetés, hogy a középosztálybeli ambíciók közvetlen politikai kifejezései és gazdasági lehorgonyzottságai mellett a hosszú távú stratégiák rugalmasságát is figyelembe kell venni – mint amikor

mondjuk középosztálybeli háztartások a Kelet-Európában is ismerős módon a politikai és gazdasági széljárásnak megfelelően egyensúlyoznak különböző piaci és állami pozíciók között. Egy harmadik lehetséges következtetés, hogy a folyamatosan növekvő középosztálybeli jólét ideológiai projekciója és e várakozások kudarcán felépülő politikai projektek éppolyan objektív tényezői az időben kibomló osztályviszonyoknak, mint az adott pillanatban betöltött gazdasági vagy bürokratikus funkciók.

Tudásmonopólium és középosztálybeli ideológia

A középosztály politikai potenciáljáról szóló baloldali viták régóta hangsúlyozzák ennek kapcsolatát a politikai tudat speciális, középosztályra jellemző formáival. Kelet-Európában ezt a viszonyt Andrew C. Janos (2000), Konrád és Szelényi (1978) és mások (például Stokes 1986) úgy írták le, mint a függő gazdasági fejlődés körülményei által korlátozott középosztályfejlődés problémáját, ahol a nyugati minták által inspirált helyi középosztálybeli ambíciók gyakran politikai eszközökkel igyekeznek a gazdasági fejlődés lehetőségeit pótolni – leginkább az állami funkciókban értékesített tudásmonopóliumok révén. Janos (2000) a régiós középosztályt „politikai vállalkozó osztálynak" nevezte, annak alapján, hogy a nyugati középosztálybeli életmód elérését itt meg-megújuló politikai mobilizációk és ezek alapján elsajátított állami támogatás biztosítja. Ragnar Nurkse (1952) arra mutatott rá, hogy az így létrejött középosztály, bár magára a fejlődés letéteményeseként tekint, valójában a nyugati fogyasztási modellek követésével a nemzeti jövedelem egyenlőtlen átcsoportosítását és annak a nyugati piacokra csatornázását szolgálja – azaz, az egyenlőtlen fejlődés ágenseként működik. Alekszandar Kjosszev (1999) az „öngyarmatosítás" szóval írta le azt a funkciót, amely révén a kelet-európai középosztály ezen aktorainál összpontosuló modernizációs tudásmonopóliumok a helyi társadalmak alárendelt tőkés penetrációját és korábbi kulturális-társadalmi formáinak felszámolását szolgálták. E hagyomány alapján korábban a kelet-európai középosztályt a félperiféria *fejlődési illúzió* (Arrighi [1990] 2014) egy speciális társadalmi motorjaként írtam le (Gagyi 2019).

Konrád és Szelényi úgy jellemezte a kelet-európai „politikai vállakozó osztály" politikai tudatát, mint ami éppen a tudásmonopóliumon alapuló pozíciója miatt képtelen a saját rendszerfeltételeire

rálátni, és ehelyett újabb és újabb társadalomfejlesztési víziók formájában tapasztalja meg a saját helyzetének változásait. A szociológiai önreflexió, írták, képessé teheti a kelet-európai értelmiséget arra, hogy túllépjen a saját érdekei által meghatározott ideológiai vakságán, és képes legyen átmenteni a baloldaliság „immanens" lényegét az államszocializmuson túlra.

Ez a fajta igény maradandó eleme volt a baloldali viták nyugati változatainak is, különösen a materializmus módszerét magára az intellektuális elemzésre is alkalmazó hagyományban (például Korsch [1923] 2012; Gramsci 1971; Williams 1983). Ehrenreichék elemzése a professzionális-menedzseri osztály politikájáról ebbe a hagyományba illeszkedik – beleértve azt a javaslatukat, hogy a középosztálybeli baloldalnak „[e]l kell köteleződnie amellett, hogy gyökerestől kitépi magából a munkásosztállyal szembeni lenézés és elitizmus mélyre ható, sokszor láthatatlan és finom gyökereit" (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2021). A középosztály baloldali potenciáljával kapcsolatos újabb viták ma ugyanezt a hagyományt elevenítik fel. Így például Hadas Weiss *Sosem voltunk középosztály* c. könyve úgy érvel, hogy a középosztály 2008 utáni válsága jó pillanat arra, hogy a középosztályban összpontosuló reflexiós képességet arra használjuk, hogy a rendszer ígéreteiből való kortárs kiábrándulást a teljes rendszerkritika irányába fordítsuk (Weiss 2019).

Mindez ígéretesen hangozhat, van azonban egy bökkenő: azok a javaslatok, amik a középosztály reflexiós képességére alapozzák a középosztálybeli politika kiszabadítását annak materiális rendszerfeltételei közül, formájukban a materialista elemzés eszközeit alkalmazzák, ezek alapján azonban egy olyan politikai ugrást feltételeznek, ami a tudat „transzcendens" erejére épül. Ez az elképzelés inkább az idealizmus klasszikus változataihoz áll közel, mint a forradalmi tudatot a proletariátus materiális viszonyaihoz kötő marxista hagyományhoz (például Lukács [1923] 1971). Ez nem jelenti azt, hogy a rendszerből való középosztálybeli kiábrándulás és a kritikai elemzés ne szolgált volna a történelem során valós baloldali politikai tevékenység alapjául; azonban abban a kérdésben, hogy a középosztálybeli kiábrándulás különböző hullámai hogyan kapcsolódhatnak tágabb rendszerellenes mozgalmi koalíciókhoz, materialista szempontból azok a konkrét történeti dinamikák látszanak inkább döntőnek, amelyekben a középosztálybeli politika összekapcsolódik ugyanazon rendszerfolyamatok más pozícióban mobilizálódó szereplőivel.

A második világháború után kiépülő tőkés hegemóniaciklus modernizációs ideológiája a fehérgalléros középosztály megnövekedését egy olyan folyamat jeleként ünnepelte, ami idővel felszámolja mind a helyi, mind a globális osztálykülönbségeket (Rostow 1960). A középosztály fogalmának nyugati baloldali kritikái ezzel az ideológiával szegezték szembe azt a fajta elemzést, ami a helyi, globális viszonylatban kiemelkedően sikeres középosztályfejlődés feltételeit a tőkés osztályviszonyok további polarizációjára vezette vissza. A szocialista blokk hivatalos ideológiái ugyancsak az osztályharc végét hirdették: a sztálini osztályelmélet két osztály (munkásság és parasztság) és egy réteg (az államszocialista modernizációs törekvések nyomán felemelkedő helyi professzionális középosztály) harmonikus kapcsolatáról beszélt (Inkeles 1950). Ezzel az ideológiával szemben születtek meg az úgynevezett újosztály-elmélet kritikái (Djilas 1966; Konrád–Szelényi 1978), amelyek arra figyelmeztettek, hogy a munkaerő továbbra sem rendelkezik a termelés feltételei fölött, miközben a munkáshatalom ideológiájának nevében a bürokrácia gyakorolja a hatalmat. A harmadik világ dekolonizációs erőfeszítései szempontjából ugyancsak kérdésként merült fel, hogy a nemzeti önállóság valós önrendelkezést vagy a tőkés gazdaságba való alárendelt betagozódást jelenti-e. Amílcar Cabral ([1966] 2020) híres megfogalmazása ezt az ellentétet úgy fejezte ki, hogy a gyarmati felszabadulás után a helyi kispolgárságnak „osztályöngyilkosságot" kell elkövetnie: ahelyett, hogy pozíciókra tesz szert az ország függő tőkés integrációjában, a munkássággal kell szövetkeznie arra, hogy a politikai függetlenséget az antikapitalista átalakulás eszközévé tegye.

A második világháború utáni első évtizedek a fehérgalléros középosztály növekedését hozták mind a monopolkapitalizmus menedzsmentjének nyugati pozícióban, mind (bár kisebb mértékben) a szocialista és nemzeti felszabadító rezsimek modernizációs struktúráiban. Az ezek alapján kialakult új szakértői réteg sajátos anyagi és tudati formáit írták le a „tudástársadalom" optimista (Bell 1979) és az új középosztály, új kispolgárság stb. kritikai fogalmai nyugaton. A 60-as évek végére a második világháború utáni növekedés lassulása és a középosztálybeli mobilitási pályák ennek megfelelő záródása különösen aktuálissá tette azt a kérdést, hogy az új középosztály materiális-tudati jellemzői milyen politikai preferenciáknak ágyaz meg. Ehrenreichék elemzése azon nyugati baloldali elemzések sorába illeszkedik, amik a

mobilitásában megrekedt új középosztály új mozgalmait azok strukturális hátterével összefüggésben igyekeztek megérteni.

A szocialista és nemzeti felszabadító kormányok felzárkózási kísérletei szempontjából a helyi középosztály-fejlődés megakadása ugyancsak jelentős kérdéssé vált. Wallerstein (1976) a 70-es évek gazdasági válságának globális politikai következményeit latolgatva kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a felzárkózási programok előnyét élvező technokráciáknak. A technokrácia, írta, a gazdasági expanzió elakadásával szembesülve rendszerkritikus erőként léphet fel, ami a felzárkózás (kudarcos) helyi programjai helyett a centrum modelljeihez való csatlakozást és a centrum gazdasági és politikai befolyása előtti nyitást propagálja. Ez a hatás a rezsimek vezetését azzal a politikai dilemmával szembesíti, hogy a helyi munkássággal szövetkezve megtartják politikai hatalmukat és a felzárkózás korábbi programját, vagy a reform és liberalizáció útjára lépnek. E dilemma kifutásának különböző változatait a kelet-európai rendszerváltások történetéből jól ismerjük. A harmadik világban e tendenciáknak való ellentartás extrém formájára példa az értelmiség vidékre küldése Mao Kínájában vagy Kubában (Lovell 2019).

Az új középosztály-fejlődés ellentmondásainak az a pillanata, amit Ehrenreichék vagy Konrád és Szelényi munkái rögzítenek, nem jelentette a folyamat végpontját. Ehrenreichék későbbi munkái (például Ehrenreich 2006, 2020; Ehrenreich–Ehrenreich 2013) is végigkövették, ahogyan a 80-as, 90-es években a neoliberalizáció körülményei között a nyugati középosztálybeli elégedetlenség baloldali kifejezései elhalkulnak, és helyüket a megmaradó, közgazdasági és mérnöki képességeket a neoliberális átalakítás menedzsmentjében hasznosító pozíciókért való verseny veszi át. Ugyanezzel a folyamattal kapcsolatban Boltanski és Chiapello (2005) 1968 szabadságideáljának integrációját elemezte a neoliberális kormányzás és menedzsment kultúrájába. Ehrenreichék narratívájában ez a defenzív, elsősorban gazdasági fronton vívott középosztálybeli versengés 2008 után fordul át immár az amerikai középosztály összeomlását panaszoló új mobilizációs hullámba. 2013-ban az Occupy-mozgalomra reagáló cikkükben Ehrenreichék ismét azt hangsúlyozták, hogy a középosztály problémáinak organikus kifejezése a 2008 utáni mozgalmakban könnyen figyelmen kívül hagyja a munkásság problémáit – nemcsak azt, hogy az amerikai munkásság elnyomorodása hamarabb kezdődött, és többek közt a középosztály önátmentésének ideig-óráig teret adó neoliberalizációnak köszönhető, hanem azt is, hogy a középosz-

tálybeli életszínvonal visszakövetelése egy olyan kiindulópontot feltételez, ami a fizikai és szellemi munka szétválasztásán és a munkásság alávetésén alapul.

Ugyanebben az időszakban a Konrád és Szelényi által elképzelt önkritikai fordulat helyett a kelet-európai középosztályok politikai pályája a szocialista reformkövetelésektől a rendszerváltás és piacosítás támogatásáig, majd a rendszerváltás utáni piacosítás struktúráiba való integrációig vezetett. Míg az állampárt uralma elleni küzdelem időszakában a disszidens politika kiemelten foglalkozott a szegénység problémájával – mint a szocialista ideológia fontos cáfolatával –, az 1989 utáni piacosítás struktúráiba integrálódó rendszerváltó értelmiség és technokrácia túlnyomórészt szakított korábbi szociális elköteleződésével (Szalai 1994; Ost 2005). A 2008 után megerősödő politikai mobilizációk Kelet-Európában is a középosztálybeli politika új fázisát jelezték. Itt a megszorításokkal szembeni tiltakozás a rendszerváltás ígéreteinek számonkérésével és az utolérő fejlődés új programjaival kapcsolódott össze, a mobilizációk baloldali szegmensei pedig a kelet-európai középosztálybeli baloldali politika újabb fázisát hozták el (Gagyi 2019).

Mindeközben a második világháború utáni hegemóniaciklus válságkorszakában végbemenő úgynevezett globális multiporalizáció a Globális Dél feltörekvő gazdaságaiban a középosztály-fejlődés egy új hullámát hozta. Míg az így kialakuló középosztályok a fejlődési lehetőségek új letéteményeseként kerülnek egyre inkább a sajtó és a piaci szereplők figyelmének középpontjába (például Kharas 2017), a középosztály-fejlődés strukturális akadályai, a középosztálybeli pozíciók megszerzéséért és megtartásáért vívott elkeseredett verseny, és e verseny kirekesztő és elnyomó politikái, itt is erős feszültségeket generálnak. A középosztályosodás fejlődési ambíciója, és az ezzel járó önkizsákmányolás, szorongás, versengés és társadalmi kirekesztés közti feszültség kapcsán az új középosztályok stratégiáit többen a jelenlegi globális átalakulás fontos politikai tényezőként írták le, kiemelve, hogy a középosztályok politikai ingadozása a jelenlegi válság politizálódásának irányát is meghatározhatja (Biekart–Fowler 2016; Ozarow 2019).

A 2008 utáni globális tüntetéshullámokat sokan úgy értelmezték, mint a középosztály globális lázadását a neoliberalizáció és financializáció által polarizált gazdasági rendszer ellen – nagyon hasonló módon ahhoz, ahogy Silver és Slater a junior partnerek válságciklusokban jelentkező politikáját jellemezték (például Fukuyama

2013). A demokratikusabb politikai és gazdasági rend iránti követelések valóban közös pontját adták sok tüntetésnek – így például az Occupy 1% vs. 99% szlogenjét más régiók tüntetői is felhasználták. A középosztály-fejlődés anyagi feltételeit tekintve azonban e közös szlogenek eltérő, sőt gyakran egymásnak ellentmondó érdekeket fednek. Az új mozgalmak baloldali szegmense felől nézve ez a probléma nemcsak úgy merült fel, hogy ki tudja magához ragadni egy egyre inkább polarizálódó rendszer középosztálybeli funkcióit, hanem úgy is, hogy a középosztálybeli elégedetlenség energiáját hogyan lehet egy olyan politika irányába fordítani, ami nem csak középosztálybeli érdekekért küzd. Innen nézve az új baloldali politika azzal a klasszikus dilemmával szembesül, amit Barbara Ehrenreich (2020) abban a kérdésben foglalt össze, hogy mit nyerhet a középosztály az egyenlőségtől.

Középosztály, egyenlőség és klímaválság

A jelenlegi helyzetben, amikor a második világháború utáni hegemóniaciklus válságához a klímaválság tömeges kipusztulással fenyegető veszélye is társul, az a fajta középosztálybeli politika, ami a középosztályosodás lehetőségének kiterjesztésével igyekszik az egyenlőség ügyét előremozdítani, még inkább a szűkülő lehetőségek között vívott elkeseredett verseny és az ennek megfelelő elnyomó koalíciók irányát vetíti elő. A másik út a középosztálybeli érdekektől való elszakadás és a munkássággal kötött rendszerellenes koalíciók útja lenne. Ez az az út, amelyre sem a baloldali politika fent idézett elméletei, sem a középosztálybeli politika fenti példái nem nyújtottak mindeddig végleges megoldást.

Ebben a kontextusban segítheti a tájékozódást, ha a középosztálybeli politika kérdéséhez nem az önreflexió ideológiai tétjei felől, hanem a politikai praxis szempontjából közelítünk. Innen nézve ahhoz az általános ajánláshoz képest, hogy a középosztály a munkásság által kontrollált szervezeti formákba belépve szabaduljon meg a saját kontrolligényének torzító hatásától, inkább az lesz érdekes, hogy hogyan valósítják meg ezt a célt valós mozgalmak – például hogyan termeli ki és kontrollálja a saját maga számára szükséges szakértői tudást a brazil földnélküliek mozgalma (lásd például Kane 2000). Ahelyett a morális-politikai javaslat helyett, hogy a szakértői középosztály „gyökerestül tépje ki" magából a tudás monopolizációjának

igényét, több figyelem juthat azokra a példákra, amelyek során adott mobilizációs hullámokban radikalizálódó középosztálybeli szereplők valós osztálykoalíciókban végzett hosszú távú munkával valósították meg a tudásátadás különböző konkrét formáit. Ez utóbbiakra az Ehrenreichék felvetéseire is rezonáló példa azoké aktivista biográfiáké, amelyek a nyugati újbaloldali radikalizáció 70-es évekbeli momentumát megelőző és azt követő időszakokon átívelve építettek kontinuitást a középosztálybeli mobilizációs hullámok, a baloldali politikai különböző nemzetközi felívelései és az ezekhez képest kevésbé látványos szervezői munka között (például Waterman 2014). Arra a kérdésre nézve, hogy a proletarizációtól való középosztálybeli félelem által bemozgatott politikai energiákat hogyan lehet alternatív materiális szerveződés építésére használni, a szövetkezetiség történeti hullámai nyújtanak érdekes példát. Míg a középosztálybeli ideológiák szintjén e hullámzás az odafordulás és elfordulás váltakozásának felel meg (lásd például Laville 2010), a gazdasági és politikai szervezés szintjein legalább ugyanolyan fontosnak tűnnek azok a gyakorlatok, amelyek e hullámokon átívelő, folyamatos építkezés során őrzik meg és készítik elő azt a kapacitást, ami adott pillanatokban a politikai cselekvést is megalapozza (például Zibechi 2010; Kuruvilla 2019). Arra a kérdésre nézve, hogy a középosztálybeli politika hogyan épül be a kapitalista fejlődés ellentmondásainak dinamikáiba, a helyes önreflexió kérdése helyett inkább a kollektív szerveződés formái kerülnek előtérbe, amelyek tájékozódásukban és cselekvésükben alkalmazzák és tovább alakítják az adott elemzésben foglaltakat.

Hivatkozott irodalom

Arrighi, Giovanni. A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet,* 103. sz. (2014. ősz), 159–192.

Bell, Daniel: The new class. A muddled concept. *Society,* 16. (1979), 2. 15–23.

Boltanski, Luc – Chiapello, Eve: The new spirit of capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 18. (2005), 3. 161–188.

Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1984.

Cabral, Amílcar: Az elmélet fegyvere. Beszéd Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népeinek első Trikontinentális Szolidaritási Értekezletén. Havanna, 1966. január 6. *Eszmélet,* 127–128. (2020. tél), 161–181. Angolul: https://www.marxists.org/subject/africa/cabral/1966/weapon-theory.htm

Djilas, Milovan: *The new class. An Analysis of the Communist System.* Unwin Books, 1966.

Éber Márk (2020a): Hogyan értelmezzük a tőkések és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyzeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet,* 127–128. sz. (2020. tél), 234–248.

Éber Márk: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest, Napvilág, 2020b.

Ehrenreich, Barbara: *Bait and switch. The (futile) pursuit of the American dream.* New York, Metropolitan Books, 2006.

Ehrenreich, Barbara: *Fear of falling. The inner life of the middle class.* London, Hachette UK, 2020.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John: A professzionális-menedzseri osztály. *Eszmélet,* 127–128. sz. (2020. tél), 249–264.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John: *Death of a Yuppie Dream.* New York, Rosa Luxemburg Stiftung, 2013.

Fowler, Alan – Biekart, Kees: Navigating polycentric governance from a citizen's perspective. The rising new middle classes respond. *The European Journal of Development Research,* 28. (2016), 4. 705–721.

Frost, Amber: *The Characterless Opportunism of the Managerial Class.* 2019. Online: https://americanaffairsjournal.org/2019/11/the-characterless-opportunism-of-the-managerial-class/

Fukuyama, Francis (2013). The middle-class revolution. *Wall Street Journal,* 2013. június 28. Online: https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887323873904578571472700348086

Gagyi Ágnes: *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában.* Budapest, Napvilág, 2019.

Gramsci, Antonio: The Intellectuals. In Hoare, Quintin – Smith, Geoffrey Nowell (szerk.) *Selections from the Prison Notebooks.* New York, International Publishers, 1971. 3–43.

Inkeles, Alex: Social stratification and mobility in the Soviet Union: 1940–1950. *American Sociological Review,* 15. (1950), 4. 465–479.

Janos, Andrew C.: *East Central Europe in the modern world. The politics of the borderlands from pre-to postcommunism*. Redwood City, California, Stanford University Press, 2000.

Kane, Liam: Popular education and the Landless People's Movement in Brazil (MST). *Studies in the Education of Adults,* 32. (2000), 1. 36–50.

Kharas, Homi: The unprecedented expansion of the global middle class. *Brookings,* 2017. február 28. Online: https://www.brookings.edu/research/the-unprecedented-expansion-of-the-global-middle-class-2/

Kjosszev, Alekszandar: Notes on Self-Colonizing Cultures. In Pejic, Bojana – Elliott, David (szerk.): *Art and Culture in PostCommunist Europe.* Stockholm, Moderna Museet, 1999. 114–118.

Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Bern, Gondolat, 1978.

Korsch, Karl: *Marxism and philosophy.* London, Verso Trade, [1923] 2012.

Kuruvilla, B.: Kerala's web of cooperatives: Advancing the solidarity economy. In Kishimoto, Satoko – Steinfort, Lavina (szerk.): *Public finance for the future we want.* Amszterdam, TNI, 2019. 78–91.

Laville, Jean-Louis: The solidarity economy. An international movement. *Revista Crítica de Ciências Sociais,* 2. (2010), 2. Online: https://doi.org/10.4000/rccsar.202

Liu, Catherine: *Virtue Hoarders. The Case against the Professional Managerial Class.* Minneapolis, Minnesota, University of Minnesota Press, 2021.
Lovell, Julia: *Maoism. A global history.* New York, Random House, 2019.
Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető, [1923]1971.
Marx, Karl: *A tőke I.* Budapest, Szikra, [1867]1955.
Mills, C. Wright: *White collar. The American middle classes.* Oxford, Oxford University Press, 1951.
Nurkse, Rangar: Some international aspects of the problem of economic development. *The American Economic Review,* 42. (1952), 2. 571–583.
Ost, David*: The defeat of solidarity. Anger and politics in postcommunist Europe.* Ithaca – New York, Cornell University Press, 2005.
Ozarow, Daniel: *The mobilization and demobilization of middle-class revolt. Comparative insights from Argentina.* London, Routledge, 2019.
Poulantzas, Nicos: *Fascism and dictatorship. The Third International and the problem of fascism.* New York, New Left Books, 1974.
Poulantzas, Nicos: The new petty bourgeoisie. *Insurgent Sociologist,* 9. (1979), 1. 56–60.
Rostow, W. Walt: *The stages of growth. A non-communist manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press, 1960.
Sale, Kirkpatrick: *SDS. The Rise and Development of the Students for a Democratic Societys.* New York, Random House, 1973.
Sattler, Scipio: How Warren and the professional class left undermined Sanders. *Collide,* 2020. július 13. Online: https://www.collidemag.com/post/how-warren-and-professional-class-left-undermined-sanders-2020
Silver, Beverly J. – Slater, Eric: The social origins of world hegemonies. In Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (szerk.): *Chaos and governance in the modern world system.* Minneapolis, Minnesota, University of Minnesota Press, 1999. 151–216.
Stokes, Gale: The social origins of East European politics. *East European Politics and Societies,* 1. (1986), 1. 30–74.
Szalai Erzsébet: *Útelágazás: hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Budapest, Pesti Szalon, 1994.
Szelényi Iván – King, Lawrence P.: *Theories of the new class. Intellectuals and power.* Minneapolis, Minnesota, University of Minnesota Press, 2004.
Wallerstein, Immanuel: Semi-peripheral countries and the contemporary world crisis. *Theory and Society, 3. (1976), 4. 461–483.*
Waterman, Peter: *From Cold War communism to the global emancipatory movement. Itinerary of a long-distance internationalist.* Helsinki, Into, 2014. Online: https://democraciaglobal.org/wp-content/uploads/Waterman_Autobio-35.pdf
Weiss, Hadas: *We Have Never Been Middle Class.* London, Verso, 2019.
Williams, Raymond: *Culture and society, 1780–1950.* Berkeley, Columbia, Columbia University Press, 1983.
Winant, Gabriel: Professional-managerial chasm. *N+1,* 2019. október 10. Online: https://nplusonemag.com/online-only/online-only/professional-managerial-chasm/
Zibechi, Raúl: *Dispersing power. Social movements as anti-state forces.* New York, AK Press, 2010.

Az újbaloldal

Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról

E tanulmány első részében* amellett érveltünk, hogy a fejlett kapitalista társadalomban létrejött egy olyan új osztály, amely a tőkés fejlődés korábbi szakaszaiban ismeretlen volt. E professzionális-menedzseri osztály („PMO") olyan fizetésből élő szellemi dolgozókat foglal magában, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, és akiknek a társadalmi munkamegosztásban betöltött elsődleges feladatkörük nagyjából úgy írható le, hogy ők termelik újra a kapitalista kultúrát és a kapitalista osztályviszonyokat. A PMO így tudományos kutatókat, mérnököket, tanárokat, szociális munkásokat, írókat, könyvelőket, alsó- és középszintű menedzsereket, illetve ügyintézőket foglal magába – összességében hozzávetőlegesen az Egyesült Államok népességének 20–25 százalékát alkotva. Azt is állítottuk, hogy a PMO tudatát létének nyilvánvaló ellentmondásai formálják: mind a PMO, mind a munkásosztály arra kényszerül, hogy eladja munkaerejét a tőkésosztálynak, amellyel szemben mindkét osztály kibékíthetetlen ellentétben áll.

A PMO tagjai a tőkés vállalkozások (nagyvállalatok, állami hivatalok, egyetemek és így tovább) racionalizálóiként és igazgatóiként, szakemberekként és menedzserekként egyfelől közvetlenül szembesülnek a kapitalisták pénzsóvárságával, irracionalitásával és társadalmi felelősségvállalásuk hiányával – szemben állnak tehát a tőkésosztállyal. Másfelől azonban objektíve ellentétes viszonyban állnak a munkásosztállyal is: a PMO ilyen tömeges formában egyedül annak köszönheti létét, hogy kisajátította és elvonta azon képessé-

* Magyarul lásd az *Eszmélet* 127–128. számában (A professzionális-menedzseri osztály, 249–264.) *(a szerk. megj.)*.

geket, eljárásokat és kultúrát, ami eredetileg a munkásosztály sajátja volt. A mindennapokban a PMO-nak az a dolga, hogy közvetlenül vagy közvetett módon igazgassa és irányítsa a munkásosztály életét – ráadásul mindezt az otthonaikban, a munkahelyükön, az iskoláikban mesterkedve tegye. Osztályként a PMO objektíve érdekelt a tőkésosztály megdöntésében, de nem érdekelt a munkásosztály győzelmében. Magatartásában így a tőkésosztállyal szembeni nehezteles és ellenségesség gyakran keveredik a munkásosztállyal szembeni elitizmussal és lenézéssel.

Az újbaloldal és a PMO

Tanulmányunk e második, itt közölt részében arra teszünk kísérletet, hogy elemzésünkkel érthetőbbé tegyük az Egyesült Államok baloldalának fejlődését és néhány jelenlegi nehézségét – mindezt pedig a hatvanas évek újbaloldalára vonatkozó megfigyeléseinkkel kezdjük. Az alábbiakban nem vállalkozunk arra, hogy teljeskörűen és mindenoldalúan feltárjuk az újbaloldal felemelkedését. Figyelmünket inkább arra összpontosítjuk, hogy a PMO-ban gyökerező újbaloldal osztályeredete hogyan alakította növekedését és ideológiáját, az eredetileg a PMO-ra épülő újbaloldal miként kezdett túllépni saját osztályán, majd ezt követően hogyan próbált megbirkózni az ebből eredő dilemmákkal.

Az „újbaloldal" rasszizmus-, illetve imperializmusellenes – és később kapitalizmusellenes – mozgalom volt, főként fehérek mozgalma. Központjai kezdetben az egyetemek voltak, később azonban messze túlterjeszkedett rajtuk, és a kiterjedt underground újságokra, tanárok, szociális munkások és egészségügyi dolgozók (szak)szervezeteire, színházi társulatokra, közösségszervezők csoportjaira és így tovább. A legfontosabb szervezete 1964 és 1969 között a *Students for a Democratic Society* (Egyetemisták egy Demokratikus Társadalomért), vagyis az SDS volt. Az újbaloldal érintkezett ugyan a hatvanas évek legtöbb mozgalmával vagy részét képezte azoknak, mégsem volt azonos velük. Két példát említve: a háborúellenes mozgalom sokkal szélesebb volt, mint az újbaloldal; a nők felszabadítási mozgalma pedig részben éppen az újbaloldal gyakorlataival szemben szerveződött.

A hatvanas években, amikor az újbaloldal formájában újjászületett a baloldali radikalizmus, a PMO anyagi helyzete éppen gyors ütemben javult. A foglalkoztatottság szárnyalt, a fizetések pedig vele együtt

emelkedtek a PMO állásaiban. E növekedés olyan gyors volt, hogy a PMO-nál szélesebb körből, a munkásosztályból is toborozni kellett, hogy a nagy számban megnyíló állások betölthetőek legyenek. (A hatvanas évek elején egy elemzés például kimutatta, hogy a kékgalléros szakmunkások gyermekeinek nem kevesebb, mint a negyede felkapaszkodott a PMO-ba; a betanított munkások gyermekeinek közel az ötöde szintén fellépett a PMO-ba [Duncan 1965, 491–495.].) Divatossá vált úgy érvelni, hogy mérnökök, tanárok, szociális munkások és hasonlók ezzel „proletarizálódtak" – vagyis utolérte őket a sorsuk, amit Marx jósolt a középosztálynak (lásd például Aronowitz 1971; Weinstein 1975, 125–128). Amit azonban a proletarizálódás tünetének tekintettek – például az egyetem kibővülését és bürokratizálódását –, az valójában számos esetben a PMO gyors kibővülésének jele volt. Az ötvenes évek vége és a hatvanas évek eleje a PMO aranykora volt, nem pedig a lehetőségek beszűkülésének korszaka, valamiféle összeszorulás egy proletarizáló présforma nyomóereje alatt.

A Szputnyik 1957-es fellövésével és John F. Kennedy elnök 1960-es megválasztásával a PMO megbecsültsége és nyilvános láthatósága új csúcsokat ért el. A kutatásra, a felsőoktatásra és a különféle szakszolgálatokra szánt állami és alapítványi támogatások űrrakétákként szöktek az egekbe. A PMO tagjai sorra jelentek meg előkelő köztisztségekben: elnöki tanácsadókként, kutatókként és tudósokként, külpolitikai szakértőkként és stratégákként, társadalmi tervezőkként. Új intézmények – agytrösztök, tanácsadócégek – sora bukkant fel és formált igényt a PMO képességeire.

Az egyetemisták 60-as évekbeli baloldali radikalizmusának számos forrása volt – a polgárjogi mozgalom, a sokat csúfolt beatnemzedék, maga az egyetemi tapasztalat és így tovább. Jelen céljaink szempontjából most azonban csak azt kívánjuk kiemelni, hogy ez az új radikalizmus is észlelte a PMO növekvő önbizalmát. A szociológusok elemzései szerint a diákaktivisták első hulláma jellemzően biztos PMO-háttérrel rendelkezett; más egyetemistákkal összehasonlítva ők különösen mélyen magukévá tették az intellektuális önállóságra és önrendelkezésre (autonómiára) törekvés, valamint a közszolgálat iránti elkötelezettség hagyományos PMO-értékeit (Flacks 1970, 134–157.).

Kezdeti radikalizmusuk kísérletként értelmezhető intellektuális önrendelkezésük visszaszerzésére; azon korábbi autonómiájuk helyreállítására, amit a PMO időközben feladott és átengedett a tőkésosztálynak. Egy példát említve: az újbaloldal egyik legfontosabb

szervezete, az SDS (Students for a Democratic Society, Egyetemisták egy Demokratikus Társadalomért) a meghatározó jelentőségű Port Huron-i Nyilatkozatában (1962-ben) kifejezésre juttatta a PMO osztálytudatának mindkét jellegzetes alkotóelemét: a tőkésosztály kigúnyoló megvetését és a munkásosztállyal szembeni lenéző elitizmusát. Szerintük a PMO idősebb tagjai közül túl sokan adták meg magukat „a rendszernek", elfogadva annak követelményeit:

> „Számos társadalomkutató és természettudós, a felsőoktatási tanulmányok felszabadító örökségét elhanyagolva, különféle »HR«-eljárásokat és »hangulatjavító«-technikákat fejleszt a nagyvállalatok számára, miközben mások intellektuális képességeik gyakorlását a fegyverkezési verseny fokozásának szolgálatába állítják." (The Port Huron Statement, idézi: Jacobs–Landau 1966, 159.)

A nyilatkozat azonban azzal folytatódott, hogy a társadalmi megújulás forrásaként a munkásosztályra sem lehet támaszkodni:

> „Bármilyen is legyen az új baloldal Amerikában, rendelkeznie kell valóságos intellektuális képességekkel, elkötelezettnek kell lennie a demokratikus tanácskozás iránt, őszintének, becsületesnek és elemzőnek kell lennie – ezek nélkülözhetetlen munkaeszközei. Az egyetem lehetővé teszi, hogy a tanulmányok folytatását és a tudománnyal való foglalatoskodást, egyszóval a szakképzést kiegészítse a politikai élet, a cselekvést pedig a ráció vezérelje." (The Port Huron Statement, idézi: Sale 1973, 52.)

A Kaliforniai Egyetem Berkeley Kampuszán megalakult Mozgalom a Szólásszabadságért (Berkeley Free Speech Movement) 1964-ben igen erőteljesen fogalmazta meg a PMO-t foglalkoztató problémát: „A történelem nem ért véget [...], egy jobb társadalom kiépítése lehetséges, és [...] olyasvalami, amiért meghalni is érdemes" – jelentette ki Mario Savio, a mozgalom szóvivője. Az egyetem mégis elveszett; többé már nem a PMO jövőbeli tagjait képezte történeti társadalmi és erkölcsi küldetésükre:

> „Sok diák céltalanul kószál fel és alá [...] itt az egyetemen. Idegenek a saját életükben, nincs hely a számunkra. Nem tanulták meg, hogyan kell alkut kötni, mert például azért jöttek az egyetemre, hogy megtanuljanak kérdéseket feltenni, fejlődi, tanulni – mindazokért a szokásos dolgokért, amelyek közhelyesen hangzanak, mert már senki

> sem veszi komolyan őket. És előbb-utóbb találni fognak alkalmat arra, hogy beilleszkedjenek a társadalomba: jogászok lesznek, közszolgálati tisztviselők, üzletemberek, kormányzati emberek, és igen gyakran alkut kell majd kötniük, feladva mindazokat az elveket, amelyek a legkedvesebbek voltak a számukra. […] Az a jövő és azok a karrierek, amelyekre az amerikai egyetemisták most felkészülnek, nagyrészt intellektuális és erkölcsi sivatagok." (Savio 1966, 230.)

E mozgalom közvetlen felhívást intézett az egyetemi polgárokhoz, felpezsdítendő osztálytudatukat:

> „Felszólítjuk az egyetem polgárait: legyetek bátrak! Az egyetem diákok és tudósok, hallgatók és kutatók, egyetemi polgárok közössége: bánjatok egyenlően e méltósággal – meg kell őriznetek! Meddig engedtek még a kapuőröknek, akik bitorolják a hatalmatokat?" (Idézik: Lipset–Wolin [szerk.] 1965.)

A PMO osztálytudata, a maga elitizmust és harcias antikapitalizmust ötvöző bizonytalan elegyével, a hatvanas években végig „a mozgalom" fő témája volt. Kifejeződései megtalálhatók az „újbaloldalon", a háborúellenes mozgalomban, az ökológiai mozgalomban, a nők felszabadításai mozgalmában – mindenhol, ahol szembeszegültek „a rendszerrel", de közben gyakran moralizáló lenézéssel viszonyultak a munkásosztályhoz. Végül azonban az újbaloldal jelentős része szakított e hagyománnyal, és keresni kezdte annak lehetőségét, hogy túlléphessen a PMO-n és vele saját, korlátozott osztálymeghatározottságán. A későbbi fejlemények szempontjából ez volt a döntő mozzanat – ezzel is folytatjuk.

1966-ban, az újbaloldal számos vezetője még tartotta magát Thorstein Veblen elméleteihez a PMO-jellegű foglalkozások, valamint az egyetemisták egyedülálló jelentőségéről. Carl Davidson (akkoriban az SDS alelnöke) például egy igen befolyásos cikkben amellett érvelt, hogy az egyetem feletti rendelkezés megszerzésére szerveződő diákmozgalom lehet az alapja az egész társadalom átalakításának (Sale 1973, 289–292.). Később azonban – 1967 vagy 1968 táján – döntő szakításra került sor, amely a későbbiekre nézve teljességgel megváltoztatta a PMO radikalizmusát a korábbi (progresszív) korszakhoz képest: nagyszámú fiatalember egészen addig a határig fokozta a PMO radikalizmusát, hogy végül saját osztályával került szembe.

Hogy mindez miért a hatvanas években játszódott le, nem pedig a PMO radikalizmusának korábbi időszakában, annak is megvannak a maga okai. Az egyik az egyetem szerepének megnövekedésével kapcsolatos. Az egyetem intézménye egyfelől hagyományosan a PMO újratermelésének gépezete, másfelől történeti központja az új ismeretek előállításának, a tudományszakok fenntartásának, a képességek és eljárások elsajátításának, a másként gondolkodásnak és sok minden másnak. Két olyan feladatkörnek tehát, amely a tőkével szemben kivívta magának az önállóság és az önrendelkezés látszatát – mintha valóban autonóm lenne. Az ötvenes és a hatvanas években azonban ez a látszat is csorbát szenvedett: az egyetemmel szemben mégiscsak megfogalmazódott az az elvárás, hogy játsszon sokkal közvetlenebb szerepet a tőkésállam és a magánvállalkozások működésében. Ahogyan azt a Kaliforniai Egyetem (University of California) rektora, Clark Kerr megfogalmazta: az egyetem a „nemzeti célok elérésének elsőszámú eszközévé" vált.

A közpolitikák alakítói, amikor szegénységellenes, egészségügyi vagy más programokat terveztek, szaktanácsokért az egyetemhez fordultak – ez így volt már a progresszív korszakban (és a New Deal idején) is. Csakhogy ennek gyakorisága időközben áttekinthetetlenné vált, nagyságrendjét tekintve pedig hatalmasra duzzadt. A hatvanas években az állam immár sokkal nagyobb mértékben fordult az egyetemekhez katonai és hadiipari fejlesztéseket, illetve harcászati szaktudást várva tőlük. És nemcsak mérnököktől és természettudósoktól, hanem antropológusoktól, szociológusoktól és hasonlóktól is.

Az egyetem bevonódása az üzleti vagy akár a – dolog természetét megszépítendő védelminek nevezett – katonai és hadügyekbe azonban még csak a dolog egyik része. Belebonyolódása a vietnámi háborúba azonban már a másik, ennél is súlyosabb ügy. Eisenhower zord elnökségének éveiben, majd Kennedy új korszakhatárt jövendölő rövid tündöklése idején az egyetem, minden megalkuvása ellenére, sokak számára megtestesítette mindazt, ami a PMO liberális hagyományában jó volt. Egy ideig figyelmen kívül lehetett hagyni azt az ellentmondást, ami az egyetem tényleges tevékenységei és liberális ideológiája között feszült. Ám a tömeggyilkosságokkal való szembesülés fenntarthatatlanná tette az addig ápolt liberális homlokzatot: lehullott az álarc. A Vietnámban hulló bombák vakító fényében az amerikai külpolitika brutalitása is feltárult – akárcsak az egyetem szerepe, amely addig részben elfedte azt. Az egyetemisták szemében a korábbi nemzedékek álszent hidegháborús liberalizmusa egyetlen

szempillantás alatt omlott össze. Egy csapásra megkérdőjeleződött bennük az egyetem és az idősebb PMO-nemzedékek erkölcsi alapja – sőt az egész amerikai rendszer morális legitimációja is.

Az egyetemisták háborúellenes dühe óhatatlanul a kormányzat bűntársa, az egyetem ellen fordult; haragjuk így a PMO egyik központi intézményére is kiterjedt. Az egyetem elleni támadásokra válaszul az egyetemi tanszékek liberális tagjai, de még néhány marxista is, kezdett elhatárolódni az újbaloldaltól. Az idősebb PMO-nemzedékek számára az egyetem létkérdés volt, egzisztenciális érdekeik fűződtek hozzá: az állásaik, a kutatási pénzeik, az ösztöndíjak, a karrierjük, az önképük, hogy morálisan az üzleti világ „felett" állnak – mindez az egyetemhez láncolta őket. Az idősebb PMO-nemzedékek ráadásul különösen óvatosak voltak. Ők az 1929–1933-as nagy válság idején nőttek fel, majd átélték a szűkölködésre kényszerítő negyvenes és ötvenes éveket is. Az újbaloldal ezzel szemben csak a Kennedy-féle új korszakhatárt követően, a hatvanas évek forrongásaiban ébredt öntudatára, és telve volt tettvággyal. A nemzedéki tapasztalatok közötti szakadék túl széles volt ahhoz, hogy az elvont közös osztályérdekek áthidalhassák azt.

Ugyanekkor, amikor számos PMO-származású egyetemista kiábrándult saját osztályából és annak intézményeiből, kihívással szembesült a számára mindaddig idegen és ismeretlen munkásosztály részéről. A legfontosabbat említve: amikor az egyetem éppen azzal küzdött, hogy tartsa az iramot a megnyíló PMO-állások robbanásszerű növekedésével, az egyetemisták társadalmi összetétele és jellemzői is megváltoztak. Az egyetem – képtelen lévén arra, hogy a hatalmas keresletet mérnökök, tanárok, szociális munkások és hasonló szakemberek iránt kizárólag a már PMO pozíciót elérők lányaival és fiaival szolgálja ki – növekvő számban toborzott fiatalokat a munkásosztály köreiből, hogy immár munkásosztálybeli fiúk és lányok csillapítsák e szakemberhiányt.

Amint az egyetemisták lázongásai a PMO elitegyetemeiről (mint például Berkeley, a Columbia és a Harvard) átterjedtek a kevésbé elit képzőhelyekre (mint amilyenek például a Kent, a Penn vagy a San Francisco-i állami egyetemek), szembeötlővé vált az aktivisták osztályhátterének eltolódása is. Míg az előbb említett kampuszokon az egyetemi aktivistákat túlnyomórészt „a hagyományos PMO-értékvilág" jellemezte, az utóbbi kampuszokat jóval nagyobb arányban látogatták olyan egyetemisták, akik a PMO-hoz – tanáraikhoz, a

szociális munkásokhoz és hasonlókhoz – mindig is kissé feszélyezetten, némi gyanakvással viszonyultak.

Az újbaloldal és osztálya, a PMO között szétnyíló hasadékba az éket mindazonáltal a fekete felszabadítási mozgalom verte be. A fehér diákok bekapcsolódása a déli polgárjogi küzdelmekbe gyakran atyáskodó tónusú volt, valahogy úgy, ahogyan a 20. század elején sok középosztálybeli fiatal kitelepülő segítségnyújtása sem nélkülözte a gyámkodó gesztusokat. Az északi államok fekete mozgalma azonban még nagyobb kihívást okozott: gettólázadások törtek ki, közülük is különösen súlyosak voltak az 1967-es felfordulások Detroitban és Newarkban. E fegyveres felkeléseket – amelyek szemlátomást akár egy fegyveres forradalom lehetőségét is magukban rejtették – munkásosztálybeli feketék robbantották ki. E nyílt összetűzésekben pedig természetesen az egyetemisták is állást kívántak foglalni valamelyik oldal mellett. A fekete diákok, akiket a polgárjogi mozgalomra válaszul a fehérek által benépesített elitegyetemekre is felvettek, bevitték a kampuszokra a fekete mozgalom e lázadásának szellemét: elvárták, hogy a fehér baloldal is álljon ki a fekete munkásosztály követelései mellett (például legyenek nyílt egyetemi felvételik és az egyetemek ne nyomuljanak be a fekete közösségek negyedeibe).

A fehér egyetemista baloldal és a fekete nem egyetemista csoportok (a legfontosabbak közülük a Fekete Párducok voltak) érintkezései során az előbbiek a kelleténél szolgaiabban, az utóbbiak pedig a kelleténél lekezelőbben viselkedtek. A fehér egyetemisták rádöbbentek arra, hogy radikalizmusuk – akárcsak egész élettapasztalatuk – halovány absztrakció egyenesen „az utcákról" érkező harcias polgártársaikéhoz képest. Heveny „kiváltságosság"-tudat – az osztály képzetének állandó és töredékes előjele – kerítette a hatalmába őket.

Ahhoz, hogy a radikális egyetemisták szakítottak saját osztályukkal, a PMO-val, még ennél is jobban hozzájárult a városi feketék harciassága. Ehhez érdemes először is tekintetbe vennünk, hogyan alakult PMO és a fekete közösségek viszonya. A fekete közösségek ötvenes évekbeli, észak felé irányuló vándorlása óta a PMO-foglalkozásokat űzők alsóbb rétegei (tanítók, tanárok, szociális munkások) kifejezetten közeli kapcsolatba kerültek velük, sajátos rendelkező-felügyelő szolgálatot teljesítve a körükben. A hatvanas években azután, a hatóságok szegénység miatti aggodalmainak megnövekedésével (amit nagyban fokozott az 1965-ös Watts-lázadás) mindez szövetségi szintről kezdeményezett, központilag finanszírozott, átfogó programokhoz vezetett: a PMO benyomult a gettókba.

A PMO munkalehetőségei ezzel megsokszorozódtak: tervezőmérnökök, közösségszervezők, pszichológusok, antropológusok, szociális munkások – javarészt fehér seregei – jelentek meg és láttak munkához. A fekete közösségek a hatvanas években ugyanazt a szerepet kapták a PMO-val érintkezve, mint a fehér bevándorlók a 20. század elején: a „társadalmi patológiák" kimeríthetetlen tárházaként kerültek szóba, puszta létükkel a PMO terjeszkedését és beavatkozását igazolták. Távolról sem voltak azonban a PMO-tevékenységek passzív befogadói. 1966 végére fekete fegyveresek és fekete közösségek visszakövetelték maguknak a „közösségeik feletti rendelkezést" azon intézményektől és hivataloktól, amelyek ott a fehér PMO számára kínáltak lehetőségeket.

A közösségek feletti rendelkezés effajta visszakövetelése nem volt beilleszthető az óbaloldal világfelfogásának hagyományos kategóriáiba. (Az iskolák és a beiskoláztatás körüli New York-i küzdelemben a Progresszív Munkáspárt állásfoglalása szerint a fekete közösségek igénye közösségeik önrendelkezésének visszaszerzésére az uralkodó osztály mesterkedésének eredménye az itt dolgozó „munkások" ellen – akik szerintük a tanárok voltak.) Pedig ez csak az osztályok közti hadviselés világos kinyilvánítása volt: a nagyrészt munkásosztálybeli fekete közösségek fellépése a PMO inváziójával szemben. Számos esetben a PMO fekete tagjai jöttek ki győztesen a közösségek feletti rendelkezésért folyó küzdelmekből. A követelés radikális, osztálytudatos éle – „hatalmat az embereknek!" – azonban azt jelentette, hogy a professzionális és adminisztratív elit helyett a mindennapi életüket itt élő emberek szervezhessék és szabályozhassák a saját közösségeiket.

A fiatal fehér baloldali radikálisok legtöbbje kérdés nélkül azonosult a közösségi önrendelkezést visszaszerezni kívánókkal. Már csak azért is, mert e követelés közvetlenül a fekete polgárjogi küzdelemből származott – és részben az újbaloldalt is ez hozta a világra. De szemlátomást élő kapcsolat volt a Harmadik Világ önrendelkezésért vívott harca (például Vietnámban) és az Egyesült Államok társadalmának megváltoztatásáért folytatott küzdelem között is. Azzal azonban, hogy PMO fiatal radikálisai a feketék közösségi önrendelkezést visszakövetelő mozgalmának oldalára álltak, egyúttal a saját objektív osztályérdekeikkel mentek szembe. Az SDS újságja, a *New Left Notes*

címoldalán ez állt: „Döntsenek az emberek" – még akkor is, ha úgy döntenek, hogy nem titeket akarnak.*

Az újbaldal ezt követően, 1967–1968-ra válságba került. Születésekor a vietnámi háború a PMO-fiatalok ezreit kényszerítette arra, hogy szembenézzenek a realitásokkal: osztályuk állítólagos értékei összeütközésben állnak az Egyesült Államok társadalmi valóságával. Az újbaldal az elitegyetemek intézményében fejlődött ki – vagyis ott, ahol ez az ellentét a legélesebben mutatkozott meg, és ahol a PMO régi, hagyományos értékeit ugyanúgy átadták, mint ahogyan különösen hitvány módon a kapitalista hadi- és magángazdaság érdekeit is kiszolgálták. A diáklázadások mindazonáltal olyan egyetemekre is átterjedtek, ahová sokkal több munkásosztálybeli családokból származó egyetemista is járt.

Az egyetem iránt eredendően elkötelezett újbaloldal tehát elhúzódó összetűzésbe került elsődleges intézményével, az egyetemmel. Az újbaloldal növekvő elkötelezettséggel állt ki a munkásosztályi bázisú fekete mozgalmak mellett, azok azonban, a maguk részéről visszautasították azt a magatartásformát, amellyel a PMO hagyományosan a munkásosztály felé fordult. Az újbaloldal önvizsgálatra kényszerült: tisztáznia kellett saját osztályösszetételét és viszonyát a munkásosztályhoz. Vajon egy elsődlegesen a PMO-ra támaszkodó mozgalomként kellően életképes? Vajon hogyan lehet képes egy ilyen mozgalom megváltoztatni a társadalmat? Milyen viszonyt lehetne (vagy kellene) kialakítania a társadalmi változás hagyományos cselekvőjével, a munkásosztállyal? És milyet a harcias fekete mozgalommal?

---

* Az eszmények és az önérdek összeütközését a PMO-n belül sokak számára az az eset világította meg, amikor 1969-ben a helyi közösség és a munkások átvették a Lincoln Kórház Mentálhigiénés Szakszolgálatát New Yorkban (Lincoln Hospital Mental Health Service in New York City). Ezt néhány nappal megelőzve 150 tiltakozó, akiket szakképzettség nélküli fekete és Puerto Rico-i mentálhigiénés közösségi munkások vezettek, kizárta az ott dolgozókat az épületben lévő irodáikból. Dr. Harris Peck, a központ szervezője és igazgatója a következőket írta erről a *Reader's Digest* hasábjain: „Amikor majd – képletesen szólva – egy lábat építenek be a székembe, hogy kirúgjon engem innen, akkor tudni fogom, hogy sikerrel jártunk. Ez ugyanis azt fogja jelenteni, hogy az emberek át akarják venni a rendelkezést saját közösségeik felett. Márpedig éppen ez az, aminek meg kell történnie." A központ átvétele után Dr. Peck azonban már azt mondta, hogy noha továbbra is támogatja a közösségi önrendelkezés elvét, „ez egy hosszú távú cél. Nem gondoljuk, hogy mostanság erre sort lehetne keríteni." (Ehrenreich, Barbara 1971, 253–254.)

Az újbaloldal gondját (hogy hogyan viszonyuljon a PMO-hoz, annak egészéhez) részben megoldotta a PMO idősebb nemzedékének reakciója e dilemmákra. Sokan közölük az egyetemisták fokozódó harciasságát látva minden mérgüket rájuk zúdították. Pszichiáterek nyilvános elemzéseikben azt állították, hogy az Egyesült Államok ifjúsága egy apafigurát keres magának (Bruno Bettelheim szerint ezt meg is találta Maóban); az „anarchia" elharapózásáért egyes tanárok Dr. Spock engedékenységét hibáztatták, amire válaszul Spiro Agnew, republikánus alelnök, az elégedetlenkedők megrendszabályozására szólított fel: kollektív verést helyezett kilátásba. Egyetemi tisztviselők, sőt olykor még az egyetem oktatói és kutatói is együttműködtek a rendőrséggel, illetve az FBI-jal az 1968-as diáklázadások erőszakos elnyomása idején. Ami azt illeti, a maguk részéről egyes radikális diákok valóban megsemmisítő szándékkal fordultak az egyetem felé. És nemcsak azért, hogy „kiszabadítsák" az imperializmus karmai közül, hanem hogy elpusztítsák. 1967 őszén a Wisconsini Egyetemen tiltakozók a következő szórólapot terjesztették: „Ezen a héten a DOW (vegyipari óriásvállalat), a vállalatként működő egyetem és a háború ellen tiltakozunk – e három ugyanis egy és ugyanaz."

Az egyetem kritikája, csavart logikával, hamarosan az egyetemisták bírálatához vezetett. Carl Davidson, aki egy évvel korábban még az egyetemistákat látta a társadalmi változás tömegbázisának, immár ezt írta:

> „Mit tehetnek az egyetemisták? A kollégiumi házirend megváltoztatására küzdelmet szervezni igazán piszlicsáré ügynek tűnik, ha a gettólázadásokkal vetjük össze őket. […] Mi a besorozások ellen szervezzük az egyetemistákat: a hadseregbe fiatal szegényeket, feketéket, spanyol-amerikaiakat, hegylakókat, munkásosztálybelieket soroznak be éppen. Mindenkit, kivéve az egyetemistákat […]. Az egyetemisták el vannak nyomva. Marhaság! Bennünket arra képeznek ki, hogy elnyomók legyünk – meg az elnyomók beosztottjai." (Sale 1973, 382., 390.)

A hatvanas évek végén, az SDS-t a saját osztálya, a PMO dorongolta le, amiért mintha köze sem lenne a megerősödő ökológiai mozgalomhoz, és amiért óvott az olyan tömeges háborúellenes tiltakozásoktól, mint az országszerte szerveződő diák „moratórium" és a hatalmas egyetemista sztrájk 1970 májusában. A diákvezér, Mark Rudd egészen odáig ment, hogy magát az SDS-t utasította el, amikor saját diákszer-

vezetét (aminek akkor éppen az országos titkára volt) „egy nagy rakás liberális szar"-nak nevezte.

Az újbaloldal zsákutcába került: vajon merre tart egy mozgalom, ha az irányát megszabó törekvések érdektelennek vagy kifejezetten illegitimnek látszanak? És merre, ha e mozgalom tagjai jelentéktelenek, vagy kifejezetten egymás ellenségei? A „Weatherman" nevű baloldali radikális harci szervezet létrejötte az SDS-en belül az öngyűlöletet egészen a szélsőségességig fokozta: 1969-ben odáig jutottak, hogy már a fehér csecsemők is „mocskos disznók", és jobb, ha önfelszámoló stratégiával közvetlenül összecsapnak a rendőrséggel. A mozgalomban számos nő számára az utolsó elfogadható menekülőút az éppen megerősödő feminista mozgalom volt, ami megszabadíthatta őket a bűntudattól, ami eddigre az újbaloldalt teljesen a hatalmába kerítette. Újrafogalmazott helyzetértékelésük szerint a nők egy elnyomott nem, ami lehetővé tette a számukra, hogy sok fehér PMO-nő továbbra is megfogalmazhassa igényét az értelmes munkára, önkiteljesítésre és így tovább – mindezt egy olyan időszakban, amikor e követelések a legtöbb baloldali férfi szemében már minden erkölcsi legitimitásukat elveszítették.

1969-re két általános megközelítés alakult ki az újbaloldalon az osztályprobléma kezelésére. Az egyiket a „radikális szakemberek" stratégiájának fogjuk nevezni, a másik neve „új kommunista mozgalom" lett. Az első megközelítés természetes módon az egyetemisták életútjából következett: akik 1963-ban még egyetemisták voltak, 1969-re már tanárok, újságírók, ügyvédek lettek, vagy magasabb szinten folytatták tanulmányaikat.

Nagyon egyszerűen fogalmazva, a stratégiájuk az volt, hogy mozgalmi törekvéseikben használniuk kell megszerzett szakmai pozícióikat; képességeiket és lehetőségeiket radikális célok szolgálatába kell állítaniuk. Ez – általános felfogásuk szerint – azt jelentette, hogy elsősorban és közvetlenül a szegények, a munkásosztálybeliek és az elnyomott kisebbségek érdekében kell kamatoztatniuk tudásukat, és csak másodsorban, illetve közvetett módon használják azt a maguk és szakmai előmenetelük érdekében. Néhány példát említve: a Student Health Organization (Egyetemisták Egyészségügyi Szervezete), azaz orvostanhallgatók és ápolónak készülő fiatalok szerveződése betegségmegelőzési és egészségmegőrzési programok elindításán dolgozott feketék lakta gettókban; a felsőoktatásban dolgozó tanárok és a tanárképzésben részt vevő egyetemisták kezdeményezése (a New University Conference) nyitott felvételi rendszerek kidolgozásában

vett részt, hogy megkönnyítsék a bejutást a felsőoktatásba nehezebb sorsú diákoknak is; a Social Welfare Workers Movement, vagyis a jóléti és szociális területeken dolgozók mozgalma elkötelezte magát a szövetségi jóléti és szociális jogok szervezete, a National Welfare Rights Organization ügye mellett – és így tovább. Más „radikális szakemberek" szélesebb kör számára hozzáférhető, olcsóbban igénybe vehető jogtanácsosi és ügyvédi munkaközösségeket szerveztek, alternatív egészségügyi központokat és hasonlókat alapítottak, illetve működtettek, vagy tevékenységüket fekete és Puerto Rico-i közösségek szerveződéseinek szolgálatába állították – technikai eszközöket, erőforrásokat és más hasonlókat nyújtva nekik.

A radikális szakemberek mozgalmának egyes áramlatai a PMO azon erőfeszítéseiként értelmezhetők, hogy a fekete munkásosztály kihívásával szemben is átmentsék osztályérdekeiket egy új mozgalomba. Elfogadhatóbb szakmai szerepeket kerestek maguknak (például „érdekképviselet-szervezés"), ezzel egyúttal reménybeli utak után kutattak, hogy a közösségek önrendelkezésének visszaszerzése mégiscsak bővíthesse a PMO lehetőségeit:

> „[a] közösségek küzdelme önrendelkezésük, saját fejlődésük és szolgáltatásaik visszaszerzéséért előkészíti a talajt a decentralizált és demokratikus civil társadalom számára. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy minden ilyen fejlemény óriási igényt támaszt szakemberek, értelmiségiek, kulturális és tudományos dolgozók szolgálataira." (Richard Flacks, idézi: Gross–Osterman [szerk.] 1972, 26.)

Összességében azonban a radikális szakemberek e drámai lépéssel túljutottak a PMO hagyományos osztályérdekein. Az újbaloldali aktivizmus e stratégiájának vagy irányzatának igazi jelentősége, hogy kifejezte a PMO önkritikáját, és megtestesítette az osztály kritikai öntudatát – egyfajta negatív osztálytudatot. A radikális szakemberek kihívás elé állították a PMO-t. De nem önrendelkezésének hiányát rótták fel neki (ahogyan a diákmozgalom tette a hatvanas évek elején), hanem éppen önrendelkezési törekvéseire, autonómia-igényére hívták fel a figyelmet. Megvilágították a PMO tárgyilagosságra és szakmaiságra irányultságát, a közszolgáltatások iránti elkötelezettségét, sőt magát a szakértelmet is problematizálták. A kulcsszó a „demisztifikáció" volt.

A radikális orvosok nem pusztán a „gyógyszeripari gépezet" szorításából akarták kimenekíteni szakmájukat, hanem meg kívánták

fosztani misztikusnak ható bűvkörétől az egész gyógyítási-gyógyulási folyamatot. A radikális ügyvédek fel kívánták tárni a törvénykönyvek logikáját a nem szakmabeliek előtt, a társadalom alsóbb osztályai számára is hozzáférhetővé kívántak tenni alapvető jogi készségeket. A radikális pszichiáterek – szakmai mitológiáik ellen intézve támadásokat – meg akarták mutatni, hogy a közösségek bármely, kellő érzékenységgel rendelkező tagja könnyedén helyettesítheti őket. A radikális tanárok le kívánták leplezni az oktatás szerepét a kapitalizmus újratermelésében, és így tovább. A misztikusnak ható szakmai szentesítő korlátokat le kell dönteni, a szakértők uralmát el kell törölni – a fiatal szakértők által.*

E stratégia a legjobb esetben is nehezen volt fenntartható. Kliensek, betegek, diákok és mások gyakran nehezteltek e radikális szakemberekre – éppen szakmaiságukat kérdőjelezve meg, professzionalizmusuk hiányát kifogásolva. Fekete fiatalok, akik a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején előttük is kinyíló PMO-állásokba kívántak belépni, nem sok érdeklődést mutattak azon pozíciók „demisztifikálása" iránt, amelyekbe éppen csak belépni készültek. Ráadásul a körülmények egyre kevesebb lehetőséget adtak arra, hogy a radikális szakemberek stratégiáját tisztességesen próbára lehessen tenni. Az időközben fokozódó elnyomás ugyanis szétzúzta a fekete mozgalom azon radikális elemeit, amelyek a radikális szakembereket bizonyos értelemben felelősnek tartották. A közösségi programokra szánt kormányzati támogatások és finanszírozási források elapadtak. Végül pedig a hetvenes évek gazdasági lejtmenete szabott ki szigorú büntetéseket a szakemberek vagy bárki más által kifejtett radikális

* Nehéz volna túlhangsúlyozni, hogy mindez milyen éles szakítást volt a második és a harmadik Internacionálé uralkodó hagyományaival. A harmadik például – a Szovjetunió mintáját követve – hitt a technológia semlegességében. Eszerint a kapitalista társadalmakban a technológia a tőkések érdekeit szolgálja, a szocialista társadalmakban viszont már állítólagosan a nép javát. Az újbaloldal, amelyre a kínai kulturális forradalom gyakorolt befolyást, hajlott arra, hogy a technológiára a burzsoá társadalmi viszonyok megtestesítőjeként tekintsen. Ugyanilyen éles volt a különbség óbaloldal és újbaloldal között a szakmaisághoz és – e professzionalizmust kísérő – kiváltságokhoz fűződő viszonyukat illetően. Az újbaloldal pozíciója természetesen nem kis mértékben abból a harcosan egyenlőségelvű, „részvételi demokrácián" alapuló hagyományból származott, amit az SDS és egy másik szervezet, az SNCC (Student Nonviolent Coordinating Comittee, Egyetemisták Erőszakmentes Egyeztető Bizottsága) képviselt.

tevékenységekre. Azok a tanárok, akik – dacolva az ügymenettel – mindenkinek jelest adtak, sorra veszítették el az állásaikat; akárcsak a szociális munkások, akik megpróbálták a szociális ellátó szervek ellen szervezni klienseiket. Valamennyi korábban említett kezdeményezés összeomlott a hetvenes évek első felében: a Student Health Organization, a Social Welfare Workers Movement, a New University Conference, és a Medical Comitee for Human Rights is. A szakmai szervezeteken belüli radikális csoportokból a legjobb esetben radikális tudományos központok nőttek ki ösztöndíjakkal és komoly szakmai pozíciókkal; a legrosszabb esetben pedig munkaközvetítő hálózatokká alakultak, hogy az egyetemet immár elvégzett radikális szakmabeliek seregeinek elhelyezkedését segíthessék.

Amíg tehát a „radikális szakemberek" mozgalma volt az egyik stratégia, az „új kommunista mozgalom" volt a másik. Ez utóbbi alatt azon „marxista–leninista" szerveződéseket értjük, amelyek inkább az újbaloldalból nőttek ki, mintsem az olyan régebbi baloldali szervezetekből, mint a Szocialista Munkáspárt (Socialist Workers Party) és a Kommunista Párt (Communist Party), de hozzájuk kapcsolódtak olyan további egyének és olvasókörök is, amelyek e szervezetekkel vagy azok ideológiáival azonosultak. Az országos szintű „új kommunista" szervezetek sorába tartozott ekkoriban az Októberi Liga (October League), a Forradalmi Kommunista Párt (Revolutionary Communist Party) és a Kommunista Munkapárt (Communist Labor Party). Noha ezek közül egyik csoport mellett sem köteleződött el, a *Guardian* nevű hetilap volt az új kommunista eszmék legszélesebb körben olvasott szócsöve.

Az „új kommunista mozgalom" az SDS önpusztító romjai alól sarjadt ki 1969-ben. Később aztán a radikális szakemberek stratégiájának hajótöröttjeit is sorra felvette, miután az zátonyra futott és elsüllyedt a hetvenes évek első felében. Az új kommunisták kifejezetten elhatárolták magukat az újbaloldaltól, és egy olyan politikai helyzetértékelést fogadtak el, amely látszólag, felszíni jellegzetességeit tekintve nem sokban különbözött a PMO radikálisainak azon korábbi nemzedéke által vallottaktól, akik még a harmincas években voltak kommunisták. A munkásosztály elsődlegességét hirdették a forradalmi küzdelemben, e harc vezetésére pedig egy élcsapat-pártot kívántak felépíteni. Ám hogy pontosan kik is alkották a munkásosztályt, nem volt teljesen világos.

Olykor – például a tanár-sztrájkok értelmezésekor vagy amikor a mérnökök és ápolók szakmai szervezetei kifejezetten szakszervezet-

szerűen viselkedtek – az új kommunisták ragaszkodtak a társadalmon belül két nagy osztályt elkülönítő ortodox marxi felfogáshoz, és valamennyi bérért és fizetésért dolgozót a „munkásosztály" részének tekintettek. A legtöbbször azonban „munkásosztály" alatt a kékgalléros bérmunkások hagyományos osztályát értették (egyes esetekben alsóbb szintű fehérgalléros dolgozókat is beleértve). Az új kommunista szervezetekhez csatlakozó egyetemisták és fiatal szakemberek – elfogadva e felfogást – úgy érezték, hogy megjelenésükben, életstílusukban vagy akár foglalkozásukat tekintve is „proletarizálódniuk" kell. A politikai tevékenység, a szervezés és meggyőzés kulcsfontosságú színterei is áthelyeződtek: az egyetemek helyét a gyárak és üzemek vették át. Az újbaloldalt elsődlegesen foglalkoztató témákat – a személyes teljesítményt és a(z) (ön)kiteljesedést, a közösséget, a részvételi demokráciát és így tovább – „kispolgárinak" vagy egyenesen „hanyatlónak", „dekadensnek" bélyegezték. Az új kommunista mozgalom közös beszédmódjában a PMO legtöbb tagját ugyanis a „kispolgárság" vagy „kisburzsoázia" különösen elítélő kategóriájával bélyegezték meg – összemosva őket az önfoglalkoztató szakemberekkel, a kiskereskedőkkel, a kisvállalkozókkal és hasonló kategóriákkal. Ahogyan azt e tanulmány első részében is hangsúlyoztuk, álláspontunk szerint ez az osztályelemzés elnagyolt és téves (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2020).

A PMO elhelyezésével és helyzetének értelmezésével nem kívánjuk azt állítani, hogy a társadalomfejlődés ezzel egy új szakaszba lépett, és beköszöntött egy új, „kapitalizmus utáni" korszak. Társadalmunk belső mozgatórugója továbbra is az az ellentmondás, ami a termelési folyamat társadalmasítottsága és a termelés gyümölcseinek magánelsajátítása között feszül. A tőkésosztály érdekei ezért alapvetően ellentétesek minden munkabérért dolgozó érdekeivel, így azokéival is, akiket a PMO tagjaiként határoztunk meg. Ahogyan korábban is állítottuk: ez az érdekellentét erőteljesen a baloldali radikalizmus formái és gyakorlatai felé fordította a PMO-t szerte az Egyesült Államokban – a progresszivizmustól és az amerikai Szocialista Párttól (Socialist Party) az újbaloldalig széles volt a választék.

Ahogyan azonban szintén jeleztük korábban: nemcsak a tőkésosztály és a bérért és fizetésért dolgozók között feszül kibékíthetetlen ellentét, hanem a munkásosztály és a PMO között is. Ez utóbbi pedig alapjaiban ásta alá a munkásosztály (vagy a PMO és a munkásosztály elemeiből képződő erő) forradalmi esélyeit.

A PMO baloldali radikalizmusa, ahogyan ezt be is láttuk, elsősorban saját osztályérdekeiből nőtt ki. Az osztályérdekek e körébe azonban beleértendő az is, hogy a PMO kiterjeszti kulturális és technológiai hegemóniáját a munkásosztályra. Ebből adódóan a PMO-ban benne rejlik valami olyasminek a lehetősége is, ami első látásra fogalmi ellentmondásnak tűnik: egy munkásosztály-*ellenes* baloldali radikalizmus kialakulása. Ez az eshetőség a legkifejtettebb formában a technokratikus szocializmus vissza-visszatérő nézetében fejeződik ki, amit jellemzően PMO-radikálisok képviselnek, és amely egy olyan társadalmat vetít a jövőbe, amelyben a burzsoázia helyét különböző fajta tisztviselők, tervezők és szakértők foglalnák el. E jövőképet nem csak jobboldali szocialisták és szociáldemokraták vallották a magukénak, akik egyébként szintén a PMO-ból nőttek ki. Azok közül is sokan voltak e vízió kidolgozói és harcos propagálói között, akik nézeteiket amúgy a „proletár irányvonalhoz" igazították. Minden olyan baloldali ideológia, amely félreérti a PMO-t és rosszul méri fel osztályérdekeit, magában rejti annak komoly lehetőségét, hogy „a proletariátus diktatúrájáról" kiderül, hogy az valójában a PMO diktatúrája.*

Ha mármost a PMO és a munkásosztály ellentétének és szétválásának (azaz polarizációjuknak) a munkásosztály tudatára gyakorolt hatásait kívánjuk felmérni, akkor fel kell idéznünk azon korábbi állításunkat is, ami szerint a PMO-nak még a léte is a munkásosztály kultúrájának és életének atomizációjából fakad, valamint abból, hogy

* Úgy látjuk, hogy bizonyos értelemben éppen ez történt a Szovjetunióban. Noha az ilyen állítások a helyzet túlságos leegyszerűsítésének veszélyét is magukban foglalják, megkockáztatjuk: a technokraták „új osztálya" – az állam és a párt bürokratái, az iparvállalatok igazgatói, professzionális ideológusok és mások – átveszik a hatalmat egy olyan társadalom felett, amelyben a termelés tőkés viszonyai többékevésbé fennmaradtak, de a tőkésosztály már a múlté. Ebben az összefüggésben érdemes emlékezetünkbe idéznünk újra, hogy Lenin jól ismert módon kifejezetten érdeklődött a taylorizmus módszereinek átvétele iránt (lásd Braverman 1975, 12.), illetve, hogy ezzel szemben Kínában jelentős kísérleteket tettek arra, hogy elkerüljék a Szovjetunió hibáit, azaz korlátozzák az igazgatók kiváltságait, valamint csökkentsék a szellemi és fizikai munka közötti különbséget (lásd: Ehrenreich, John 1975). Hasonlóan ezekhez: az „arab szocializmus", az „afrikai szocializmus" és a „katonai szocializmus" (például az 1975 előtti Peruban) a legjobban szintén úgy érthetők meg, ha ezeket nem „kispolgári szocializmusoknak", hanem „PMO-szocializmusoknak" tekintjük, amelyeket egyrészt fehérgalléros civilekre, másrészt pedig a katonai kormányzatok szellemi dolgozóinak felemelkedő osztályaira alapozva építettek fel.

a PMO kisajátította és elvonta azokat a képességeket, amelyek egykor a munkásosztály sajátjai voltak.*

Azok a tevékenységek, amelyeket a PMO a tőkés munkamegosztásban ellát, önmagukban is alkalmasak arra, hogy aláássák a munkásosztály öntudatát és önbecsülésében elbizonytalanítsák. Az a munkástudat, ami mindebből visszamarad a munkásosztály közös viszonyulásaként, így legalább annyira PMO-ellenes, mint antikapitalista. Mindennapi érintkezéseik során a munkásosztály tagjaiknak legalább annyi megaláztatást, zaklatást és frusztrációt kell elszenvedniük a PMO részéről, mint a valóságos tőkésosztály tagjai részéről. A munkásosztály ezért aztán ellenségesen viselkedik a PMO-val szemben, amihez hozzá kell tennünk még két észrevételt: egyrészt azt, hogy az Egyesült Államokban a PMO-t történetileg azonosítják a szocialista radikalizmussal; másrészt pedig azt, hogy a PMO kacérkodik a szocializmus technokratikus víziójával, amiben a PMO lenne az uralkodó osztály. Ebből adódóan a munkásosztályban formálódóban van egy látszólag szintén önellentmondó ideológia. Valami, amit talán osztálytudatos kommunizmusellenességnek nevezhetnénk.

E munkásosztálybeli antikommunizmust folyamatosan bátorítják jobboldali demagógok, akik pontosan ugyanezeket a kifogásokat sorolják: a PMO tagjainak szerepvállalását a baloldali radikális mozgalmakban és a különböző szociális rendelkező-felügyelő tevékenységekben, a szocializmus állítólagos totalitárius természetét és így tovább. A munkásosztály kommunizmusellenességét azonban nem jobboldali demagógok teremtették meg (és nem is a rossz vezetés vagy a tudatlanság, noha mindezek segítettek kialakulásában); ez a PMO és a munkásosztály közötti objektív ellentétből fakad. Ez gyakran minden olyan ügy és gondolat – például a liberalizmus,

* Mindezzel természetesen nem állítjuk azt, hogy egyedül a PMO tartja sakkban a munkásosztályt, mint ahogyan azt sem, hogy a PMO minden esetben vagy akárcsak többnyire tudatosan és célzottan korlátozná a munkásosztály pozitív öntudatának kialakulását. A PMO mellett a munkásosztály felett gyakorolt hatalom más eredői között bizonyára ott találjuk az állam hatalmának, illetve a munkáltató hatalmának fenyegetését, valamint e fenyegetés közvetlen használatát; a hatalomgyakorlás kapitalizmus előtti tekintélyelvű eljárásait, mint amilyenekkel a katolikus egyház rendelkezett; és számtalan további lehetséges erőt is, amelyek a munkaerőpiac részekre szabdalásához vezetnek, elkülönítve „rasszokat", etnicitásokat és nemeket, illetve amelyek a munkásosztály térbeni és fizikai szétszóródását eredményezik.

az intellektualizmus stb. – teljes elutasításával együtt jelenik meg, ami a PMO-hoz társul, vagy amit legalábbis a PMO-hoz társítanak.

Mindezek után aligha kell hangsúlyoznunk e helyzet veszélyes, már-már tragédiával fenyegető voltát. Fájdalmas erre gondolni, de jobb tisztán látni: az Egyesült Államok baloldala ma elszigetelt, széttöredezett és nagyrészt még mindig a PMO-ra épül; inkább egy szubkultúra, mint egy „mozgalom".

Van kiút e helyzetből? Van bármilyen közös tapasztalata a munkásosztálynak és a PMO-nak, ami segíthet nekik meghaladni ezt az ellentétet, és egyesíteni erejüket valamilyen tömeges és radikális szövetségben a társadalmi változásért? Ha igen, hogyan lehet ilyen szövetséget kiépíteni?

E kérdés megválaszolásához álláspontunk szerint az újbaloldal tapasztalataiból kell kiindulnunk, tanulnunk kell belőlük, és le kell vonnunk belőlük a tanulságokat. Az újbaloldal bizonyos értelemben történelmi áttörést ért el: ez az első tudatos erőfeszítés annak felismerésére és feldolgozására, hogy a munkásosztály és a PMO között ellentét feszül. A hatvanas évek radikálisai elkezdték kidolgozni saját osztályuk kritikáját. Ennek során egyaránt merítettek különböző forrásokból: egyrészt a kínai kulturális forradalomból, eltanulva tőlük a szellemi és fizikai munka közötti különbség jelentőségét és a technológia népi kritikáját; másrészt tanultak abból is, hogy milyen nehézkesek szövetségeik a (javarészt a harmadik világbeli) munkásosztályok közösségeinek mozgalmaival. A feminista mozgalom kiterjesztette e kritikát a látszólag „legsemlegesebbnek" tűnő tudományra is, amikor leleplezte ideológiai tartalmaikat, és a lehető leginkább „racionális" szakértőkre is, rámutatva rendszerigazoló tevékenységükre.

Az újbaloldal azonban nem volt képes következetesen végigvinni megkezdett bírálatát a PMO-val és szerepével szemben. Az újbaloldal mint tömegmozgalom 70-es évekbeli összeomlásával az erre irányuló erőfeszítés is elenyészett, a magabiztosságot a bűntudat váltotta fel. A PMO egyes tagjai továbbra is hiábavaló erőfeszítéseket tettek arra, hogy tudatukat megtisztítsák „kispolgárinak" és „dekadensnek" bélyegzett elemeiktől, és immár a „proletár" irányvonalnak megfelelve alkossák újra önmagukat. Tették és teszik mindezt ahelyett, hogy annak sokkal több sikerrel kecsegtető útjait keresnék, hogy a PMO-ra alapozott baloldal miként lehetne képes segíteni a munkásosztály mozgalmát, hogyan tudná ösztönözni azt és egyesülni vele.

Eddig talán még sosem volt akkora lehetőség a hatvanas évek tapasztalatain nyugvó belátások kifejtésére és alkalmazására, mint

ma – vagyis arra, hogy e tapasztalatokat és belátásokat egy valóban széles alapokon nyugvó antikapitalista mozgalom felépítése érdekében használjuk fel. Eltérően a hatvanas évek elejétől, mostanra PMO-baloldaliak ezrei számára lett világos, még ha rendszertelen formában is, hogy feszültségek vannak a PMO és a munkásosztály viszonyaiban. És – megint csak eltérően a hatvanas évek elejétől – egyre növekvő számban lépnek színre fiatal és radikális munkásosztálybeli származású értelmiségiek. Az ő számukra az egyetemek 60-as évekbeli kinyílása röviden betekintést nyújtott ugyan a felsőoktatás (és az újbaloldal) világába, a hetvenes évek gazdasági válsága azonban visszavetette őket munkásosztálybeli foglalkozásokba. A személyi feltételek és a lehetőségek így legalábbis mindenképpen adottak egy olyan politika kidolgozására, amely megnevezi és megoldja a kortárs baloldal osztályhátterének patthelyzetét.

Milyen irányba induljon el ez a politika? Kezdetnek csak néhány javaslatot fogalmazhatunk meg a szerintünk követendő irányról:

(a) Jelen szorult helyzetünkből biztosan nem vezet ki az az út, amely visszalépne a munkásosztály történelmi küldetésének romantikus vízióihoz. Ez jelenik meg azokban az erőfeszítésekben, amelyek ki akarják űzni a „kispolgári" (azaz PMO) ideológiát a baloldalról, hogy kidomboríthassák a „tiszta proletár irányvonalat". A PMO és a munkásosztály viszonya egymást kiegészítő is lehet; egyik osztálynak sincsen egyetlen olyan „tiszta" ideológiája, amit ne befolyásolna a másik vagy a tőkésosztály. A PMO és a munkásosztály viszonyának természetében rejlik, hogy a „kultúrát" (annak tág értelmében: tudást, eszméket, történelmet stb.), beleértve ebbe magának a kapitalizmusnak a szisztematikus kritikáját is, a PMO uralja. Bizonyos értelemben Lenin észrevétele a *Mi a teendő?*-ben máig érvényes maradt: a társadalom egészének átalakítását kereső tömegmozgalom felépítésének lehetségessége attól függ, hogy egymásra talál-e a munkásosztály belátása és harciassága a szocialista gondolkodás hagyományával, amit „középosztálybeli" értelmiségiek tartanak életben.

(b) A PMO és a munkásosztály feloldhatatlan ellentéte nem fedhető el többé az antikapitalista egység nevében, ahogyan például férfiak és nők, feketék és fehérek köztiek eltüntethetők. A baloldalnak, ami ma túlnyomórészt a PMO-ból ered, ugyanúgy szembe kell szállnia az osztályelnyomás szubjektív és kulturális oldalaival, mint az anyagi egyenlőtlenségekkel. El kell köteleződnie amellett, hogy gyökerestől kitépi magából a munkásosztállyal szembeni lenézés és elitizmus mélyre ható, sokszor láthatatlan és finom gyökereit. A PMO balol-

dala és a munkásosztály közötti feszültségek csak akkor oldódhatók fel, ha először is tisztán és világosan, elemző tekintettel tárjuk fel eredetüket és természetüket. A PMO radikálisainak önfelszámoló osztálybűntudata és/vagy a munkásosztály egyoldalú felmagasztalása csak fenntartja és állandósítja a kapitalista társadalomban kialakult baljós osztályszerepeket.

(c) Ráadásul annak érdekében, hogy a PMO és a munkásosztály elemeiből erős szövetség kovácsolódhasson, a baloldalnak nem csak „a munka és a kenyér" kérdéseivel kell foglalkoznia. Komoly figyelmet kell fordítania mindazon további témákra is, amelyeket eddig túlságosan gyorsan „kulturálisként" könyveltünk el. Foglalkoznia kell a munkamegosztással, a tudomány és a technológia természetével (és ideológiai tartalmaival), és tovább: a művészet, a pszichológia, a szexualitás, az oktatás stb. problémáival. A PMO és a munkásosztály történelmi ellentéte ugyanis éppen ezekből fakad. A termelőeszközök tulajdonának ügyében, valamint a termelőeszközök feletti rendelkezés kérdéseiben mindkét osztály szemben áll a tőkésosztállyal. Egymással a tudás, a képességek és a kultúra dolgában állnak szemben.

Hivatkozott irodalom

Aronowitz, Stanley: Does the United States Have a New Working Class? In Fisher, George (szerk.): *The Revival of American Socialism. Selected Papers of the Socialist Scholars Conference.* New York, Oxford University Press, 1971. 188–216.

Braverman, Harry: *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century.* New York, Monthly Review Press, 1975.

Duncan, Otis Dudley: The Trend of Occupational Mobility in the United States. *American Sociological Review,* 30. (1965), 4. 491–498.

Ehrenreich, Barbara: *The American Health Empire. Power, Profits, and Politics. A Report from the Health Policy Advisory Center (Health-PAC).* New York, Random House, 1971.

Ehrenreich, John: The Dictatorship of the Proletariat in China. *Monthly Review,* 27. (1975), 5. 16–28.

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John: The Professional-Managerial Class. *Radical America,* 11. (1977), 2. 7–31. Online: https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I2.pdf

Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John: A professzionális-menedzseri osztály. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet,* 127–128. sz. (2020. tél), 249–264.

Flacks, Richard (1970): Who Protests. The Social Bases of the Student Movement. In Foster, Julia – Long, Durward (szerk.): *Protest! Student Activism in America.* New York, William Morrow.

Gross, Ronald – Osterman, Paul (szerk.): *The New Professionals.* New York, Simon and Schuster, 1972.
Lipset, Seymour Martin – Wolin, Sheldon S. (szerk.): *The Berkeley Student Revolt. Facts and Interpretations.* New York, Doubleday–Anchor, 1965.
Jacobs, Paul – Landau, Saul: *The New Radicals. A Report with Documents.* New York, Vintage, 1966.
Sale, Kirkpatrick: *SDS. The Rise and Development of the Students for a Democratic Society.* New York, Random House, 1973.
Savio, Mario: An End to History. In Jacobs, Paul – Landau, Saul: *The New Radicals. A Report with Documents.* New York, Vintage, 1966.
Weinstein, James: *Ambiguous Legacy. The Left in American Politics.* New York, New Viewpoints, 1975.

(Fordította: Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John: The New Left. A Case Study in Professional-Managerial Class Radicalism. *Radical America,* 11. (1977), 3. 7–22. Online: https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I3.pdf

Moszkvát megalázták a szövetségesei

Igor Dmitrov és Viktor Alksznyisz beszélgetése

Harminc évvel ezelőtt a Szovjetunió polgárainak többsége a szövetség megőrzésére voksolt. Miért omlott mégis össze az ország, s miként ágyazott meg a szeparatizmusnak Gorbacsov, s vele együtt Jelcin?[1]

1991. március 17-én népszavazást tartottak a Szovjetunió sorsáról.[2] *A választópolgárok többsége egyértelműen arra voksolt, hogy szükség van a szövetségre mint egyenjogú, szuverén köztársaságok megújított föderációjára, amelyben teljes mértékben garantálják bármely nemzetiségű ember jogait és szabadságát. Ugyanakkor a szövetségi köztársaságok egy részének vezetése bojkottálta a referendumot, lényegében nyíltan irányt véve a kilépés felé. Ez azonban nem akadályozta a központi irányítást abban, hogy részlegesen ott is szavazást tartsanak a kedvezőbb eredmény érdekében. Miért hunyt szemet Moszkva a köztársasági vezetők magatartása és az Unió elleni agitálása felett? Miért kellett a kérdést ilyen nehézkesen megfogalmazni? Miért reagált a Kreml olyan különösen a népszavazás eredményére? Miért nem segítette a népakarat kifejezésének legmagasabb formája az ország megőrzését, amely néhány hónappal később összeomlott? Erről beszélt Igor Dmitrovnak, a* Lenta.ru[3] *újságírójának Viktor Alksznyisz,*[4] *a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának*[5] *küldötte, aki a Szovjetunió Népi Küldötteinek Gyűlése*[6] *legnagyobb, a Szovjetunió megőrzéséért fellépő „Szövetség" frakcióvezetője volt, s akit ellenfelei maguk között Fekete ezredesként emlegettek.*[7]

*

Igor Dmitrov: Milyen volt a politikai helyzet a Szovjetunióban, amikor elfogadták a határozatot a referendumról? Miért volt rá szükség?

Viktor Alksznyisz: Egyáltalán nem volt rá szükség. Felléptem a népszavazás megtartása ellen, mert Gorbacsov[8] egyszerűen csak demonstrálni akarta, hogy ő nyugodt a Szövetség sorsa felől, és ennek alátámasztására kell a referendum. De ugyan mi akadályozta

abban, hogy szavazás nélkül is megtegye az intézkedéseket az ország szétesésének megelőzésére? Semmi. Félt magára vállalni az ország megmentésének felelősségét. Ő irányította a Legfelsőbb Tanácsot, amely döntést hozhatott volna a rendkívüli állapot bevezetéséről. Rendelkezésére álltak a legfelsőbb parancsnoknak az ország rendjének helyreállítására vonatkozó utasítását végrehajtani kész fegyveres szervezetek. De nem vállalta fel. Félt.

Igor Dmitrov: Mitől félt?

Viktor Alksznyisz: A felelősségtől. Ezért találta ki ezt a tréfát – a népszavazást –, amely lényegében negatív szerepet játszott a Szovjetunió megsemmisítésében. Az a helyzet, hogy Gorbacsov gyakorlatilag kétséget támasztott az 1922-es szövetségi megállapodás iránt azzal, hogy bedobta „a megújított Szövetség" ködös gondolatát, aztán referendum elé vitte, közben állandóan azt hangoztatta, hogy új szövetségi szerződést kell kötni.[9] Emlékeztetni kell itt egy jogi összefüggésre: az uniószerződés alapján létrehozott állam szerződéses konföderáció, föderáció viszont alkotmány alapján jön létre.

Világos volt, hogy a köztársaságok egy része nem fog részt venni a referendumon. Így történt, hogy miután nem vettek részt a népszavazáson, mintha már ki is léptek volna a Szovjetunió keretei közül. Valójában azzal, hogy nem vettek részt, egy újabb érvet kaptak ehhez.

Továbbá, minthogy a törvény a népszavazást a népakarat legmagasabb szintű megnyilvánulásaként ismerte el, a döntést végre kellett volna hajtani. De vajon a szavazás másnapján Gorbacsov kinyilvánította-e, hogy a nép a Szovjetunió megőrzése mellett döntött, és ennek nyomán egy sor intézkedést hoz? Ha így történt volna, akkor elismertem volna, hogy nem volt igazam. De keserűségemre, igazam lett. Gorbacsov a referendum eredménye nyomán semmilyen intézkedést nem tett. Csak konstatálta, hogy a szövetségi köztársaságok egy része lényegében kivált a Szovjetunióból.

Igor Dmitrov: Miért fogalmazták meg ilyen zavarosan a népszavazás kérdését? Már a kortársak is bírálták kétértelmű voltát. Miért nem lehetett egyszerűen azt kérdezni: „Szükségesnek tartja-e a Szovjetunió megőrzését?"[10]

Viktor Alksznyisz: Természetesen, a referendum kérdését egyeztették Gorbacsovval. Ő viszont a ködösítésben volt érdekelt. Azt

gondolom, abban reménykedett, hogy a népszavazás kudarcot vall: no lám, láthatjátok – a voksolás eredménye nem lett kielégítő, tehát fel kell oszlatni a Szövetséget. Gorbacsov nem akart felelősséget vállalni az ország megőrzéséért, mert félt. Mint mondtam, ebben a helyzetben nem volt szükség népszavazás megtartására, cselekedni kellett volna, meg kellett volna menteni az országot.

Igor Dmitrov: Eleinte szóba került, hogy szavazásra tesznek fel más kérdéseket is. Például a föld magántulajdonáról. A végén miért csak egy ügy maradt?

Viktor Alksznyisz: Mert abban a helyzetben a legfontosabb feladat volt az ország megőrzése. Abban az időszakban, a Szovjetunió Népi Küldötteinek Gyűlésének szónoki emelvényéről arról beszéltem, nekünk most az a fő, hogy egyben tartsuk az országot, megőrizzük határait, és amikor ezt a feladatot megoldottuk, ráérünk dönteni a földről, a piaci reformokról és a többiről. De az ország összeomlásának körülményei között általában is lehetetlen bármilyen kérdésre érvényes felelet adni.

Figyelje meg, hogy Kína mennyivel bölcsebben járt el! Nem úgy, mint Gorbacsov, aki azonnal értelmetlen reformok bevezetésébe fogott. Maga sem vetve számot a következményekkel, mindenbe belevágott, egyszerre vezetett be gazdasági és politikai reformokat. Még emlékszünk az elméletből [ti. a marxista elméletből – *a ford.*] az alap és a felépítmény fogalmára. Nem lehet egy időben átalakítani az alapot is, a felépítményt is.

A kínaiak más úton jártak: ugyanekkor kezdték el a gazdasági reformokat, és nézze, milyen sikereket értek el! Ellátták élelemmel az országot, nemrégiben jelentették be, hogy felszámolták a szegénységet. Miközben 1989-ben, amikor mindez elkezdődött, a Szovjetunió kiinduló viszonyai lényegesen jobbak voltak, mint a kínaiak: mi nem jártunk mezítelen lábunkra húzott autógumi-kalucsnikban. Ha előbb a gazdasági reformokba kezdünk, feltápláltuk volna az országot. Minden üzletben húszféle kolbászt kínáltunk volna az embereknek – s ez a lehetőség adott volt –, majd ezt követően szorgalmazzuk a politikai változásokat, minden másként alakul.

Ugye látta, hogy Moszkvában hány kínai turista fordult meg a koronavírus-járványig? Nemigen érdeklik őket holmi politikai problémák. Jól tápláltak és elégedettek. Bejárhatják az egész világot. Elég jól élnek, s ezért boldogok. Nem érdeklik őket felhívások és jelszavak. Minden,

ami abban az időben az országunkban történt, nem egyszerűen hiba volt, hanem Gorbacsov bűne. És nagyon sajnálom, hogy nem vonták érte felelősségre.

Igor Dmitrov: Már említette, hogy néhány szövetséges köztársaság elutasította az össz-szövetségi népszavazás megtartását. A Szovjetunió alkotmánya alapján volt ehhez joguk?

Viktor Alksznyisz: Természetesen nem. A Szovjetunió alkotmánya szerint a szövetség törvényei elsőbbségét élvezték a köztársasági-akhoz képest, amiként az össz-szövetségi hatalmi szervek döntései szintén megelőzték a helyi intézmények rendeleteit. Tehát nem volt joguk ehhez. De megkezdődött a szétesés folyamata, és a szövetségi köztársaságok szeparatista hangulattól áthatott vezetése a kis lépések taktikájához folyamodott: elkezdték kisebb mértékben megsérteni a Szovjetunió alkotmányát, törvényeit, és figyelték, miként reagál erre Moszkva. Moszkva pedig vagy nem reagált, vagy „aggodalmát" fejezte ki. Ezután megtették a következő lépést, csak már egy kicsit bátrabban. A végén, már megbocsásson, elküldték Moszkvát a fenébe. Azonban, egészen a Szovjetunió összeomlásáig a köztársaságok féltek, tudván, hogy a Kreml, tehát Gorbacsov kezében van az összes ütőkártya, és ha keményen, elvszerűen lép fel, akkor arra sokan ráfázhatnak.

Ennek alátámasztására még egy tény. Az össz-szövetségi referendum előtt egy héttel* szavazást tartottak Lettországban a Szovjetuniótól való elszakadásról.[11] Miután ezen a függetlenséget akarók döntő többségbe kerültek, a lett vezetés azt sugallta: azért kell újbóli népszavazást tartani, mert annak van jogi értelemben is kötelező érvénye, és kifejezetten arról nyilatkoztak, hogy ez valójában egy tájékozódást szolgáló felmérés volt.

Vagyis attól tartottak, hogy ha nagyon messze mennek el, Moszkva odaküldi az Alfa-egységeket és a katonai alakulatokat, aztán a szeparatizmusban vétkeseket pihenésre utalja az Északi-Jeges-tenger déli partvidékére. Sajnos, néhány hónap múltán már nem volt elég politikai akarat a GKCSP[12] tagjaiban sem ahhoz, hogy úgy cselekedjenek, ahogy Teng Hsziao-ping kínai vezető, aki az 1989 tavaszától nyár elejéig a pekingi Tienanmen téren tüntető diákok ellen nem habozott

* Valójában két héttel *(a ford. megj.)*.

bevetni a fegyveres erőket. Harminc év elteltével láthatjuk, milyen helyzetbe került a Kínai Népköztársaság, és hol tart Oroszország.

Igor Dmitrov: Egyetért azzal, hogy a kis lépéseknek ugyanezzel a taktikájával éltek a Szövetség meghatározó köztársaságai, az orosz és az ukrán köztársaság? Vajon nem erről szólnak-e azok a népszavazások, amelyeket az össz-szövetségivel egy időben tartottak meg az Orosz Föderáció elnöki tisztségének bevezetéséről és Ukrajnának a megújított Szövetségben való tagságáról, annak alapján, hogy a saját állami szuverenitást is kinyilvánítják?

Viktor Alksznyisz: Igen, ez ugyanaz a taktika. Gondoljunk csak bele! Megtörténhetett volna, hogy az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (Oroszországi Föderáció)[13] népszavazást tart az elnöki poszt létesítéséről. Egy országnak viszont nem lehet két elnöke. Remélem, egyetért velem. Ezen a ponton azért meg kell jegyezni, hogy az oroszországi hatalmi körök, a szövetségiektől eltérően, teljesítették a saját referendumuk döntését és megtartották a saját elnökválasztásukat 1991 júniusában. Ám az Oroszországi Föderáció állami szuverenitási nyilatkozatának egy évvel korábbi elfogadása után[14] ez volt a második végzetes csapás az egységes állam integritására.

Ukrajnában, álcázott módon, valójában szintén megvitatták a Szovjetuniótól való elszakadás kérdését. Az a helyzet, hogy az ukrán népszavazásnak a már említett kérdésében az Ukrajna állami szuverenitásáról szóló deklarációt az Oroszországi Föderáció nyilatkozatából vették át. Így még egy erős hatalmi központ jött létre, bár természetesen nem olyan erős, mint az oroszországi.

Mindezt már a mongol–tatár támadás előtt átéltük, amikor a fejedelmek Oroszországot a saját fejedelemségeik szerint osztották fel, és mindegyik úgy döntött, hogy a maga módján rendezkedik be. Végül ez vezetett a csaknem 300 éves megszálláshoz.[15]

Igor Dmitrov: Tehát a szövetségi köztársaságok vezetői már akkor, 1991 első hónapjaiban tudatosan léptek fel az egységes állam felszámolása érdekében?

Viktor Alksznyisz: Abban az időszakban, mint a Szovjetunió népi küldötte [értsd: parlamenti képviselője – *a ford.*], mindenkivel kapcsolatban voltam – Jelcintől az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsa küldötteiig –, s állíthatom, akkoriban az oroszországi politikai

elit meg volt szédülve. Jól érzékelték, hogy a Szovjetunió szíve és alapja, a gerince éppen az Oroszországi Föderáció, ezért úgy vélték, hogy egyetlen szövetségi köztársaság sem kockáztatja az egységes gazdaság szétrombolását. Ebben a helyzetben úgy döntöttek, hogy megsemmisítik a szövetség erőközpontját, abban a reményben, hogy a köztársaságok magukra maradva térden csúsznak Moszkvába, könyörögve, hogy vegyék vissza őket, mert egyedül életképtelenek. Sajnos, a korábbi szövetségi köztársaságokban az a gondolat győzött, hogy „legyünk inkább szegények, de szabadok". A következmény az lett, ami: megsemmisült az egységes gazdaság, a köztársaságokban pedig rohamléptekben leépült az ipar.

Igor Dmitrov: Milyen méreteket öltött a Szovjetunió megőrzése elleni agitáció? Vajon ez nem volt törvényellenes? Most, hasonló cselekedetért, feltehetően, azonnal leültetnék a kezdeményezőket…

Viktor Alksznyisz: Kár erre szót vesztegetni! Ez volt az az időszak, amikor a Szovjetunió Kommunista Pártjának felső rétege elvesztette önvédelmi ösztönét, és képtelen volt megfelelően reagálni a történtekre. Sokan fecsegnek a baltikumi „népfront szervezetekről", amelyek e köztársaságoknak a Szovjetunióból való kiválásához vezető kampányokat kezdeményezték. De arra senki sem akar emlékezni, hogy ezek a szervezetek a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (SZKP KB) utasítására jöttek létre, konkrétan Alekszandr Jakovlev és Gorbacsov szorgalmazására a peresztrojkát[16] támogató mozgalomként. Gorbacsov állandóan arról beszélt, hogy a peresztrojka elhúzódik, ezért növelni kell annak népi támogatását. Hogy a kísérlethez éppen a baltikumi köztársaságokat választották, azt azzal magyarázták, hogy nekik már van államisági tapasztalatuk az 1920–1930-as évekből, s hogy ott a lakosság kulturáltsága magas színvonalú.

Ezt követően a három köztársaság vezetői és a KGB[17] helyi szervei utasítást kaptak az SZKP KB-tól a „népfront" szervezetek létrehozására. Az ügy egészen abszurd volt: ismerek eseteket, amikor a pártbizottsági titkárok – akkoriban minden üzemben voltak pártbizottságok és főállású pártszervezők, vagyis ezeknek a pártszervezeteknek a vezetői – a legfelsőbb pártszervektől kaptak utasítást arra, hogy kötelesek az üzemeikben létrehozni a népfront-alapszervezeteket. Néhányan tiltakoztak, mondván, saját kezünkkel hozunk létre egy szörnyet, ami idővel felfal bennünket. Ezért aztán pártbüntetést róttak ki rájuk.

Még egy példa. Lettországban az összes tömegkommunikációs eszközt, még a párt nyomtatott sajtóját is, a népfrontos aktivisták ellenőrzése alá rendelték. Akkor – ez még 1988-ban volt – részt vettem a Lett Népfront első összejövetelein. Kezdetben az emberek nem különültek el lettekre, oroszokra, zsidókra, tatárokra és így tovább. Az általában vett demokratikus eszméket vitatták meg; többé-kevésbé normális vita zajlott. Előfordult, hogy megjelentek nacionalisták és szeparatisták, de a többiek úgy néztek rájuk mint eszementekre, városi őrültekre. De lassanként mind több és több radikális felszólalás hangzott el.

Kezdtek hangot adni a jövevények erőszakosságának, annak, hogy Lettország elveszíti lett sajátosságait, ezért fel kell hagyni a köztársaság területén a nagy építkezésekkel. Létezett akkoriban egy nagy projekt a Daugava folyón létesítendő vízerőműről, amelynek csaknem az egész Baltikum energiaellátását biztosítania kellene. Tiltakoztak az erőműépítés ellen.[18] Attól tartottak, hogy az ideérkező oroszok miatt ismét csökken a lettek részaránya. Ezen túlmenően, ahogyan Riga lakosságának száma az egymillióhoz kezdett közeledni, azoknak az éveknek az előírásai szerint, hozzá kellett volna látni a metróépítéshez. Már készen álltak a kezdéshez, megvoltak a pénzügyi források is, de ismét fellépett ellene a Lett Népfront – ugyanolyan okok miatt.

Gondolja el, milyen volt akkoriban a helyzet: adva volt egy ellenséges szervezet, amely nyíltan demonstrálta, hogy a Szovjetunió felbomlását szorgalmazza, ugyanakkor a párt- és államhatalmi szervezetek maximális támogatását élvezte. Eközben azok az erők, amelyeket tömörített, még a Szovjetunióból való kilépés előtt gyakorlatilag teljes ellenőrzés alá vették a köztársaságot. Helyesen tette fel a kérdést: ha most Oroszországban valakik csak egy tizedét művelnék annak, amit akkoriban Lettországban tettek egyesek, el lehet képzelni, mi történne velük.

Igor Dmitrov: Miként zajlott a népszavazás? Voltak-e bizonyos kilengések?

Viktor Alksznyisz: Nem, ilyesmi nem volt. Ugyanabban a Lettországban, ahol a köztársasági hatóságok elzárkóztak a referendum megtartásától, sikerült szavazási helyiséget nyitni a katonai alakulatoknál, és azokban az intézményekben, amelyek szövetségi hatáskörben működtek. Mindazonáltal az emberek tanácstalanok voltak, hogy hova is menjenek. Emlékszem, hogy az egyik szavazóhelyiség a rigai Jakov Alksznyiszról elnevezett[19] Felsőfokú Légi-hadmérnöki Intézet-

ben volt, ahol én is végeztem, 1973-ban. Néhány száz méteres sorban álltak az emberek, hogy szavazhassanak. Vagyis kevés volt a szavazóhelyiség. Ráadásul, nem igazán lehetett tudni, hol is lehet szavazni.

Igor Dmitrov: Akik Lettországban mégis leadták voksukat, támogatták a Szovjetunió megőrzését?

Viktor Alksznyisz: Már beszéltem arról, hogy a referendum előtt „konzultatív felmérést" tartottak a köztársaságnak a Szovjetuniótól való függetlenné válásáról, és azon a megkérdezettek több mint 90 százaléka* a Szövetségből való kiválás mellett foglalt állást. A [két héttel későbbi, a Lettországban csonka – *a ford.*] népszavazáson viszont a résztvevők több mint 95 százaléka az egységes állam megőrzését támogatta.[20]

Igor Dmitrov: Hogy értékelték a népszavazás eredményét a Kremlben?

Viktor Alksznyisz: A Kremlben örömüknek adtak hangot. Akkor szemtől szemben megkérdeztem Jakovlev KB-titkárt: „Alekszandr Nyikolajevics, mit akar tenni ezek után?" Azt válaszolta: „Mit tennék? A nép kinyilvánította véleményét, minden a maga helyére került, így aztán a Szovjetunió szétszedése lekerült a napirendről." Visszakérdeztem, hogy komolyan ezt gondolja-e. Megint megismételte, hogy ők megtették, ami a dolguk volt, s most minden jóra fordul. Képzelje, milyen ostobaságokat beszélt az SZKP KB titkára? Ezek a szeparatisták meg nacionalisták pedig tettek a népszavazás eredményére. Nem referendumot kellett volna ott tartani, hanem keményen intézkedni, nem szócsatát vívni, hanem cselekedni!

Igor Dmitrov: Végső soron miért nem volt képes Gorbacsov kijátszani az erős kártyalapot, kihasználni, hogy a Szovjetunió megőrzésére szavaztak az emberek, ezzel szemben néhány hónap múltán az addig egységes állam felbomlott?

Viktor Alksznyisz: Mert Gorbacsov természeténél fogva gyáva.

* Valójában 73,68%-a. Lásd a 11-es számú jegyzetet *(a ford. megj.).*

Számára csak a hatalomvágy létezett. De nem volt képes harcolni érte. Itt egy példa: 1991 júniusában összehívták a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának rendkívüli zárt ülését. Eljöttek a fegyveres tárcák vezetői: a védelmi miniszter, a KGB elnöke, a Belügyminisztérium főnöke. Objektív képet rajzoltak az ország helyzetéről. Ez sokkolta a képviselőket: mindannyian tudták, hogy rosszul állnak a dolgok, de hogy annyira rosszul, el sem tudták addig képzelni, hogy mindez katasztrófába torkollik.

A küldöttek azt javasolták, hogy az ország egész területén rendkívüli állapotot kell bevezetni, feloszlatni az összes szovjetellenes, szeparatista és nacionalista szervezetet. Ez volt a legfelsőbb tanácsi képviselők döntő többségének véleménye. Benn voltam a teremben, és megörültem, az azonnali intézkedések mellett szólaltam fel. És ekkor magához ragadta a szót Anatolij Ivanovics Lukjanov, aki a Szovjetunió egyben tartásának híve volt, és nagy tekintélynek örvendett a küldöttek körében. (Nem hiába mondogatták róla, hogy Európa legjobb házelnöke, még Margaret Thatcher is kitüntette.) És ez az ember váratlanul elkezdett rálépni a fékre, miközben az emberek már készen álltak a szavazásra. A végén lebeszélte a küldötteket, mondván előbb tanácskozzuk meg a dolgot Mihail Szergejeviccsel. Így aztán elálltak attól, hogy megszavazzák a rendkívüli állapot bevezetését. Aztán mindegyik minisztert behívták Gorbacsovhoz, aki elkezdte győzködni őket arról, hogy tévednek, nem is olyan kedvezőtlen a helyzet.

A végén, pár nap elteltével új ülést hívtak össze, amelyen ugyanezek a miniszterek arra intették a képviselőket, hogy ne siessék el a rendkívüli állapot bevezetését. Két hónap múltán bekövetkezett az augusztusi puccs.[21] Pontosan egy hónappal előtte, 1991. július 19-én a szabadság előtti utolsó ülésünk volt. Odajött hozzám Lukjanov titkára, hogy a főnöke arra kér, menjek be hozzá. Rendszeresen beszéltem vele mint a legnagyobb képviselői csoport vezetője, jó volt a viszonyunk, nagyon tiszteltem és nagyra értékeltem őt. És akkor bemegyek Lukjanovhoz, aki mindig képes volt megőrizni a nyugalmát, most viszont mindjárt a szó szoros értelmében rám ront: „Mit művelsz? Vagy nem érted, hogy Gorbacsov a kommunista párt főtitkáraként és a Szovjetunió elnökeként az egyedüli mentsvárunk? Te meg a Gorbacsov elleni támadásoddal tönkreteszed az országot?" Nézem őt, s arra gondolok: „Anatolij Ivanovics, Ön tényleg nem érti, hogy ostobaságokat beszél?" Bár, még egyszer mondom, ő kitűnően értette, hogy hova vezet mindez, de a pártfegyelem, a hatalomtól való függőség összetörte őt. Nem eléggé

írja le a kifejezés az akkori érzéseimet, de amikor kijöttem Lukjanov szobájából, valósággal megrendültem.

Igor Dmitrov: Összességében mi volt a jelentősége a Szovjetunió megőrzéséről való népszavazásnak?

Viktor Alksznyisz: A referendumnak alapvetően morális jelentősége volt. Egyfajta közvélemény-kutatásként fogható fel, ami megmutatta, hogy a Szovjetunió polgárainak többsége az ország egyben tartásának híve volt. Igaz, kézenfekvő a kérdés, hogy akkor miért cselekedtek ezzel ellentétesen a vezetők? Az ország kritikus állapotban volt. Hiszen le kell szögezni, hogy a Szovjetunió felszámolásában messze nem a baltikumi és más köztársaságbeli szeparatista mozgalmak játszották a meghatározó szerepet. Ebben a vezető szerep az Orosz Föderáció képviselőinek jutott, akik az 1990. június 12-i ülésen megszavazták az állami szuverenitásról szóló deklarációt, amelyben kinyilvánították a köztársasági jog elsőbbségét a szövetségihez képest. Tehát ez a nyilatkozat hozta létre a második hatalmi központot az országban. Viszont egy országban nem létezhet két hatalmi centrum. Tekintettel arra, hogy az Orosz Föderáció az egyik alapító köztársaság, a Szovjetunió szíve volt, miután létrejött a saját, az össz-szövetségitől elkülönült hatalmi központja, ez semmi jóra nem vezethetett. Végül, valamivel több mint egy év elteltével, ez be is következett. A Szövetség összeomlott.

Ha nem lett volna ez a deklaráció, ha az Orosz Föderáció képviselői, élükön Jelcinnel, nem dobtak volna a szövetség szekerének kerékkülli közé botot, szüntelenül támogatásukról biztosítva a szövetségi köztársaságok szeparatistáit és nacionalistáit, minden másként alakulhatott volna. Csak emlékezzen vissza! 1991 januárjában zajlottak Vilniusban és Rigában az ismert események,[22] amikor már nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunió megőrzéséért kell harcolni, és ebben a helyzetben Jelcin látogatást tesz a baltikumi köztársaságokban és megállapodást ír alá velük arról, hogy elismerik egymás szuverenitását, vagyis gyakorlatilag deklarálják a Szovjetunióból való kiválásukat. Ezt Jelcin kezdeményezte. Hogy képes egy orosz ember Oroszország halálos ítéletét aláírni?

Tehát megismétlem, abban a helyzetben, ami akkor kialakult, a Szovjetunió megőrzéséről tartott népszavazásnak tisztán morális jelentősége volt.

Gorbacsov tragédiája – én úgy tartom, hogy bűne – abban áll, hogy nem cselekedett a szavazás eredményének megfelelően. Ily

módon a szövetségi központ hatalma napról napra erodálódott, a gazdasági helyzet egyre romlott. Két évvel előtte, 1989 májusában nem a semmiért szólalt fel a Szovjetunió népképviselőinek szónoki emelvényéről a nagy író, Valentyin Raszputyin, s tette fel a költői kérdést arról, nincs-e itt az ideje annak, hogy az Orosz Föderáció váljék-e ki a Szovjetunióból. Ez egyfajta gúnyos figyelmeztetés volt, hiszen sok oroszországi, nemzetisége szerint orosz értelmiségi agyában megfordult a gondolat, hogy meg kell szabadulni minden szövetségi köztársaságtól, különösen a közép-ázsiaiktól és a kaukázusiaktól, s a továbbiakban a saját fejünk után kell menni. Ezt a hangulatot sokan gerjesztették, hogy az emberek úgy érezzék, jó lesz így, de a valóságban ez vezetett az ország szétveréséhez.

Néha azt mondják, hogy ha Gorbacsov erőszakot alkalmazott volna a Szovjetunió megőrzésével kapcsolatos népszavazás eredményének érvényesítése érdekében, akkor ez véres eseményekhez, szenvedéshez, gyötrelmekhez vezetett volna. Hát, akkor csak számoljuk össze, hány embert öltek meg a nemzetiségek között kirobbant konfliktusokban, az egykori Szovjetunió területén, Tádzsikisztánban, Csecsenföldön, a Dnyeszter Menti Köztársaságban, Hegyi Karabahban, Abháziában, Dél-Oszétiában. Százezernyi békés lakost gyilkoltak le ezeken a helyeken.

Az attól való félelem, hogy ha Gorbacsov beveti a fegyveres erőket a Szovjetunió megőrzése érdekében, akkor polgárháború tör ki, ostobaság. Abban az időszakban minden fegyveres szervezet közvetlen irányítása alatt állt. A hadsereg kézben volt tartva, egységes volt, és kész volt a főparancsnok bármely utasítását végrehajtani, ami a Szovjetunió megőrzésére irányult volna. Én főtiszt vagyok, ezredes, és jól ismertem a bajtársaim hangulatát. De olyan parancs nem született. Végül történt, ami történt.

Példa rá a szülőhazám, Lettország, hogy mi történt volna, ha kemény intézkedéseket foganatosítanak. Keveset beszélnek erről, de Lettország volt az egyedüli szövetségi köztársaság, ahol az augusztusi puccs győzedelmeskedett. Legalábbis augusztus 19–20-án. A rigai OMON[23] kétszáz tagja az egész köztársaságot ellenőrzése alá vonta. A Népfront összes aktivistája, vezetői, sőt Lettország vezetése elrejtőztek, attól tartva, hogy „a véres gekacsepisztek”[24] az Északi-Jeges-tenger déli partjaira küldik őket lombfűrésszel fenyőfát vágni. A köztársaságban, augusztus 19–20-án egyetlen tiltakozó akció sem zajlott a puccs ellen, bár addig a Lettországi Népfront könnyen kivitt az utcákra tízezernyi embert.

Ezekben a napokban Lettország vezetése, az élén Anatolij Gobunovval, a köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnökével, aki akkor már Anatolijs Gorbunovs-ra változtatta a nevét, felhívták a Baltikumi Katonai körzet parancsnokát, Kuzmin vezérezredest, és sürgős találkozót kértek tőle, amelyen kifejezték lojalitásukat a puccsisták mellett, s biztosították arról, hogy készek teljesíteni a rendelkezéseit. Egyúttal a legbuzgóbbak azt is jelentették Kuzminnak, hogy befizették a kommunista párttagsági díjat, bár az előtte való két évben erre valahogy nem telt az idejükből, minthogy ezzel nyilvánították ki kilépésüket.

És Lettországban két napig csend honolt. Egy lövés nem dörrent, egy tiltakozó akció nem szerveződött – egyáltalán semmi nem történt. Egyetlen ember halt meg, egy mikrobusz sofőrje, aki el akart haladni a rigai OMON, a rohamrendőrség útakadálya mellett, s nem állt meg a felszólításra. Más áldozat nem volt. Ha hasonlóképpen cselekedtek volna a többi szövetségi köztársaságban, meg vagyok győződve róla, hogy ugyanez történt volna.

Egy másik példa Grúziából. Ott a vezető már egy akkoriban ismert függetlenségi harcos volt – a köztársaság első elnöke, Zviad Gamszahurdija. Állandó távolságot tartott Moszkvától, mondogatta, hogy ez egy idegen állam. De minden próbálkozás, hogy Grúzia nemzeti gárdáját feloszlassa, amit ő kezdett szervezni, sikertelennek bizonyult. Viszont augusztus 19-én reggel, váratlanul felhívta a Kaukázuson-túli Katonai Körzet parancsnokát, Valerij Patrikejev vezérezredest, s jelentette, hogy épp most írta alá a nemzeti gárda feloszlatásáról szóló parancsot, és kész teljesíteni a GKCSP rendelkezéseit. A köztársaságok többségében az emberek ültek és vártak, hogy mi fog történni. Ha abban a helyzetben a GKCSP elvszerűen és keményen cselekszik, el lehetett volna kerülni az ország összeomlását. Végtére, a lényeget tekintve, a népszavazás parancsát teljesítették, Gorbacsovval ellentétben. De sajnos…

*

A fordító észrevételei

Az interjú, mint elbeszélt történelem *(oral history),* értékes adalék az események megértéséhez, de a helyén kell kezelni. Először is, az adatközlő nem egészen pontosan emlékszik az időpontokra, a tényekre. A jegyzetanyagban tüntettem fel az általam érzékelt pontatlanságokat.

Mivel erősen szubjektív műfajról van szó, kritikusan kell közelíteni a forráshoz.

Az interjúalany valamiféle erősen központosított, az akaratát adott esetben erőszakkal érvényesítő államban gondolkozott, amely az államszocializmus régi vágányain maradt volna a „kínai út" vonzásában. Fel sem vetődött benne, hogy a szocializmus marxista felfogásának lényege az alulról szerveződő önigazgatás felé történő elmozdulás. Viktor Alkszniyisz – amiként minden jel szerint Sztálin óta a szovjet nómenklatúra gyakorlatilag valamennyi tagja – azonban nem volt képes kilépni az állampárt hatalmának keretei közül.

Mindennek ellenére rendkívül érdekes Alkszniyisz interjúja, mert rajta keresztül betekintést nyerhetünk a válság egyik alapvető összetevőjébe, az irányítási válság belső mechanizmusaiba, a „hatalmi játékokba". Betekinthetünk Gorbacsov – tudatos cselekvésként leplezett – megdöbbentő tehetetlenségébe és hataloméhségébe, amely kétségtelenül hozzájárult a Szovjetunió összeomlásához. Másrészt az interjú tükrözi azt a lényeges momentumot, hogy még a Szovjetunió létezésének utolsó fázisában is felmerült alternatíva a Szovjetunió szétverésével szemben. A felbomlással szembeni alternatíva talán legutolsó esélye éppen a 30 évvel ezelőtti népszavazás eredményeként vetődött fel a szovjet vezetők előtt, amelyet azonban Gorbacsov és Jelcin vezetésével végleg vakvágányra tereltek.

Fordítói jegyzetek

[1] A cikk eredeti címe, «Союзные республики послали Москву на три буквы». Szó szerinti fordításban: „A szövetségi köztársaságok a három betűre küldték el Moszkvát", ami egy trágár szólásra utal. A szólás értelmezése: „elküldeni valakit a három betűre azt jelenti, hogy felszólítani őt passzív szexuális együttlétre." Ugyanakkor ebben az esetben a mondatnak kettős értelmet is lehet kölcsönözni. A Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége [SZSZKSZ], Союз Советских Социалистических Республик; átírásban: Szojuz Szovjetszkih Szocialisztyicseszkih Reszpublik, rövidítve: Советский Союз [Szovjetszkij Szojuz] a magyar közbeszédben olykor SZU vagy Unió, négybetűs mozaikszóval: CCCP [SZSZSZR]) örökébe lépett a Független Államok Közössége (a hárombetűs FÁK), Содружество Независимых Государств (СНГ), átírásban: Szodruzsesztvo Nyezaviszimih Goszudarsztv (SZNG). Így akár az is lehetne a főcím, hogy „Szövetségesei a három betű közé szorították Moszkvát".

[2] 1991. március 17-én az urnákhoz járult a 185 millió 600 ezer szavazásra jogosult 80 százaléka, azaz 148 millió 500 ezer fő, akiknek 76,4 százaléka (113,5 millió fő) voksolt a megújított Szovjetunió megőrzésére. A 15 köztársaságból hatban (Észtországban, Lettországban, Litvániában, Moldovában, Grúziában, Azerbajdzsánban)

a köztársaságok nem szervezték meg a referendumot, bár Moszkva szervezésében laktanyákban, szövetségi intézményekben kialakítottak szavazóhelyiségeket, tehát a lakosság egy része ezeken a helyeken voksolhatott, bár tájékoztatásuk hiányos volt. Az ukrajnai résztvevők 70,2 százaléka akarta az egyenjogú köztársaságok föderációjának fenntartását. Ezzel szemben az orosz elnök, Borisz Jelcin és köre puccsszerűen előkészítette a Szovjetuniót megszüntető dokumentumokat. Ezeket 1991. december 8-án, a belorusz–lengyel határhoz közeli Belovezsszkajai erdőben lévő Viszkuliba szervezett, úgymond vadászaton szentesítette Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz vezető. Tették ezt azzal a felkiáltással, hogy 1922-ben ez a három köztársaság hozta létre a Szovjetuniót – illetve még egy, a Kaukázusi SZFSZK, de ez már nem létezett –, ezért úgymond teljes jogi felhatalmazásuk van a szövetség felmondására. Vö.: Kemény László: *A Szovjetunióból a 21. századi Oroszországig.* Budapest, Russica Pannonicana, 2017. 102., 122., 133.

[3] *Lenta.ru («Лента.ру»)* egy 1999-ben – Anton Boriszovics Noszik által – alapított, orosz nyelvű online újság, a moszkvai székhelyű „Rambler Media Group" («Рамблер-Афиша») holding tulajdonában, amely 2013-ban egyesült a „SUP Media"-val. 2010-ben – a harvardi egyetem kutatása szerint – az oroszországi blogszférában leggyakrabban idézett médium volt. Egy másik, 2013-as kutatás szerint Európa ötödik leggyakrabban idézett site-ja volt. Akkori főszerkesztője jó néhány munkatársával együtt 2014-ben Rigában hozta létre a függetlenként meghirdetett „Medusa Projectet", amit 2021. április 23-án az orosz igazságügyi minisztérium „külföldi ügynöki listá"-ra vett.

[4] Viktor Imantovics Alksznyisz (orosz: Виктор Имантович Алкснис, lett: Viktor Alksnis, szül:1950–) rádióelektronikai hadmérnök, a légierő ezredese, szovjet és orosz politikus, 1990–1991 között a Szovjetunió parlamenti képviselője (народный депутат СССР), a Lett Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa, azaz parlamentje (Верховный Совет) tagja, az oroszországi parlament harmadik (1999–2003) és negyedik (2003–2007) ülésszakának képviselője (депутат Государственной думы России третьего и четвёртого созывов), a moszkvai terület ruzszkiji járásának Tucskovo városi testületének vezetője (2013–2015), szovjet, orosz, lett állampolgár, akit annak ellenére, hogy közvetlen rokonságának egy része Lettországban él, itt 1992-ben „persona non grata"-nak nyilvánítottak. A cikkben az interjúalany nevének oroszból történő átírását használom.

[5] A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa (Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик [Верховный Совет СССР]) 1938 és 1989 között az államhatalom legfelsőbb törvényhozó szerve, amely általában évente kétszer kétnapos ülésszakot tartott. Az ülésszakok között az Elnökség (Президиум Верховного Совета СССР [ПВС СССР]) oldotta meg az irányítási feladatokat.

[6] Mihail Gorbacsov államfő reformtörekvéseinek részeként a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának helyét a korábbiaknál gyakrabban összehívott legfelsőbb törvényhozó szervezetként vette át, az öt évre választott képviselőkből álló Szovjetunió Népi Küldötteinek Gyűlése (Съезд народных депутатов СССР), amely Gorbacsov javaslatára 1991. szeptember 5-én feloszlatta önmagát.

[7] Forrás: https://lenta.ru/articles/2021/03/17/referendum/?utm_source=smi2&utm_medium=exchange&es=smi2

[8] Mihail Gorbacsov – 1985–1991 között töltötte be a Szovjetuniót irányító kommunista párt (SZKP) főtitkári tisztségét. Egyúttal 1988–1989 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének utolsó, 1989–1990 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának első elnöke volt. 1990–1991 között a Szovjetunió első és egyetlen államelnöke.

[9] Az eredetileg ötféle kérdés közül a szavazólapra végül a legbonyolultabb megfogalmazású került: „Szükségesnek tartja-e Ön a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének olyan megújított, egyenjogú, szuverén köztársaságok föderációjaként való megőrzését, amelyben teljes mértékben garantálandók lesznek bármely nemzetiségű ember jogai és szabadságai?" («Считаете ли вы необходимым сохранение Союза Советских Социалистических Республик, как обновлённой федерации равноправных суверенных республик, в которой будут в полной мере гарантироваться права и свободы человека любой национальности?»).

[10] Az újságíró felvetésében a kérdés oroszul így hangzott volna: «Считаете ли вы необходимым сохранение СССР?» („Szükségesnek tartja-e a Szovjetunió megőrzését?").

[11] Az interjúalany pontatlanul fogalmaz. Valójában Lettországban 1991. március 3-án azt a kérdést tárták a lakosság elé: „Ön a demokratikus és független Lettországért (száll-e síkra)? («Вы за демократическую и независимую Латвию?») A kérdésnek állítmány nélküli, tehát tagolatlan mondatba rejtése, ha úgy teszik, dodonai megfogalmazása ad(hat)ott volna lehetőséget arra a magyarázkodásra, amire a beszélő ezt követően utalt. Egyébként az úgymond tájékozódó jellegű népszavazásban Lettország szavazati jogú lakosságának 87,56%-a (1 666 128 fő) vett részt, s közülük 73,68% (1 227 562 fő) válaszolt igennel, 24,69% (411 374 fő) nemmel. A referendumon azok a polgári alkalmazottak is részt vehettek, akik a Szovjetunió lettországi fegyveres erőinél álltak alkalmazásban.

[12] GKCSP – A Szovjetunióban kialakult rendkívüli helyzet nyomán önjelöltekből állami bizottságként létrejött hatalmi szerv (ГКЧП – Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР), amely 1991. augusztus 18. és 21. között létezett. Tagjai a szovjet kormány magas rangú személyiségei voltak. Felléptek Gorbacsov peresztrojka néven ismertté vált reformtörekvései ellen, s az ellen is, hogy új szövetségi szerződés alapján a Szovjetuniót konföderatív alapon álló Szuverén Államok Szövetségévé alakítsák. Ezt a 15 addigi köztársaság helyett csak 9-en támogatták. Fő ellenlábasuk Borisz Jelcin orosz elnök volt, aki alkotmányellenesnek nyilvánította tevékenységüket. Bár feloszlatták magukat, a Szovjetunió és az Oroszországi föderáció, illetve más köztársaságok hatóságai büntetőeljárást indítottak a tagok ellen, akiknek próbálkozását „Augusztusi puccs"-ként jegyzik a történészek.

[13] Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика [RSZFSZR – РСФСР; Oroszországi SZFSZR – Российская СФСР, Oroszországi Föderáció – Российская Федерация]) a Szovjetunió részeként 1922–1991 között létezett szövetségi köztársaság. Első államfője: Lev Kamenyev, utolsó Borisz Jelcin elnök. Elődje szocialista oroszországi államként 1917. október 25-én (november 7-én) alakult, amelynek elnevezését 1918. július 19-étől rögzítették Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság (Российская Социалистическая

Федеративная Советская Республика) néven. Az ettől szórendiségében eltérő, a „szocialista" jelzőt hátrább soroló neve a Szovjetunió 1936-os alkotmányában jelent meg.

[14] Az oroszországi képviselők 1990. június 12-i ülésen megszavazták az állami szuverenitásról szóló deklarációt, amelyben kinyilvánították a köztársasági jog elsőbbségét a szövetségihez képest, mint ez az interjú későbbi részében tételesen is elhangzik.

[15] A mongol–tatár iga kezdetét 1223-ra tehetjük, amikor a belviszályok által szabdalt oroszságra Dzsingisz kán csapatai törtek, s a Kálka folyó menti csatában legyőzték a sebtében összetoborzott orosz seregeket. Akkor visszahúzódtak, de 1237-ben újra felbukkantak, és sorra dúlták fel a városokat, majd átcsaptak a Kárpátokon. Az 1380-as kulikovói ütközet után az Arany Horda vezetőinek uralma bizonyos értelemben névlegessé vált, de az oroszok, az adófizetést megtagadó III. Iván moszkvai nagyfejedelem irányításával, csak 1480-ban szabadultak meg véglegesen a hódoltság alól.

[16] Peresztrojka – átalakítás, a gorbacsovi reformok összefoglaló neve.

[17] KGB – Állambiztonsági Bizottság (КГБ – Комитет государственной безопасности) a Szovjetunió állambiztonsági feladatokat ellátó szerve volt 1954 és 1991 között.

[18] Hasonló tiltakozás zajlott Magyarországon a bős–nagymarosi vízlépcső (BNV) – hivatalosan Gabčíkovo–nagymarosi Vízlépcsőrendszer –, a Duna magyarországi és szlovákiai közös szakaszának komplex hasznosítására tervezett építmény ellen, amelynek célja az energiatermelés, a hajózhatóság biztosítása, az árvízvédelem és területfejlesztés volt. Eredeti formájában végül sosem valósult meg, mivel a magyar kormány a környezetvédők és civilek tiltakozásának hatására 1989-ben leállította a magyar oldalon az építkezéseket, 1992 májusában pedig felbontotta a szerződést a csehszlovák féllel. A csehszlovák oldalon ezt követően 1992 októberében a bősi erőmű csatornájába (vagyis szlovák területre) terelték a Duna vizének 83%-át. A hágai bíróság 1997-ben mindkét felet elmarasztalta: Magyarország jogtalanul szüntette meg az 1977. évi vízlépcsőszerződést, Szlovákia pedig jogtalanul helyezte üzembe a bősi erőművet. Kötelezték a feleket a helyzet államközi szerződésekkel való rendezésére, ez azonban azóta sem történt meg.

[19] Az intézet névadója az interjúalany nagyapja. Jēkabs Alksnis (Jakov Ivanovics Alkszнyisz) 1931–1937 között a szovjet légierő parancsnoka volt. 1938-ban koholt kémvád alapján kivégezték, bár tudnunk kell, hogy korábban maga is részt vett koncepciós perek konstruálásában, amelyekben kivétel nélkül halálbüntetést javasolt. 1956-ban rehabilitálták, de feleségét kétszer is büntetőtáborba zárták, s végül 1954-ben szabadult. Emiatt az interjúalany apja 10 éves korától nevelőintézetben élt, főiskolát végezve mérnök lett belőle.

[20] Nem világos, hogy az interjúalany melyik szavazásra utal. A március 17-ei, össz-szövetségi referendum hivatalos adatait a 2. számú jegyzetben közöltem. Ugyanezen a napon, a lettországi köztársasági vezetés által nem támogatott, de a hadsereg alakulatainál és az állami intézményekben Moszkva által megszervezett voksoláson, Lettországban 670 828 polgár került fel a névjegyzékre. Közülük 436 783 fő (65,1%) jelent meg. Összehasonlításként: március 3-án ez a szám 1 666 128 fő volt – 415 147 fő (95,1%) szavazatott igennel, 18 015 fő (4,1%) nemmel. A különbözet az érvénytelen voksokból adódik.

[21] Vö.: 12. jegyzet

[22] Az 1991. január 11–13. közötti vilniusi tömegmegmozdulásokra történik az utalás, amelyek szervezésében a Lengyelországból átdobott, litván származású, amerikai állampolgárságú Andrius Linas Kazimieras Eitavicius, az USA hadseregének századosa vett részt, aki ezt megelőzően Afganisztánban a mudzsahedin csoportokat készítette fel a partizánharcra. Vilniusban a katonaságot is bevetették a tömeg ellen, míg az ugyanebben az időszakban zajlott, hasonló rigai zendülés felszámolására a belügyi alakulatokat mozgósították.

[23] OMON – az oroszországi belügyminisztérium különleges rendeltetésű mobil rendőri egysége, amit 1988-ban, még a Szovjetunióban hoztak létre. (Oroszul: Отряд мобильный особого назначения [ОМОН])

[24] „Gekacsepisztek" (orosz: Гэкачеписты) – Utalás a (ГКЧП – GKCSP) betűszóból képzett címmel megjelent, Makszim Artyemjev által szerkesztett könyvre, ami azoknak a személyeknek az életrajzát tartalmazza, akik „örökre beírták nevüket a Szovjetunió történelmébe" a Rendkívüli Helyzetek Állami Bizottságának (oroszul: Государственный комитет по чрезвычайному положению) tagjaként.

(Fordította: Kabai Domokos Lajos)

Eredeti megjelenés: *Lenta.ru («Лента.ру»)*, 2021. 03. 21. https://lenta.ru/articles/2021/03/17/referendum/?utm_source= smi2&utm_medium=exchange&es=smi2

Kinek az osztálykompromisszuma?

Megjegyzések Scheiring Gábor *Egy demokrácia halála** című könyvéhez

Baloldali felületeken gyakran olvashatunk arról, hogy nincsen ideológiasemleges szakértelem. Na de mi a helyzet az osztálysemlegességgel? Kiért és miért dolgozik a társadalomtudós?

Az *Új Egyenlőség* „Osztályellentétek Magyarországon" című online beszélgetésén[1] Éber Márk Áron az osztályfogalom kapcsán azt mondja, hogy Max Weber német szociológus – Marxhoz képest – „tudós alkat" volt, amiért a társadalomképe nem konfliktusos, az osztályfogalma pedig a piaci helyzeten alapul. Noha ez csak egy apró elszólás, aminek semmi jelentősége nincsen az egész beszélgetésre és a témára vonatkozóan, Magyarországon nagyon sokan gondolnak valami hasonlót. A társadalomtudományos munkával szemben elvárásnak számít, hogy ideológiailag semleges, tehát a gyakorlatban apolitikus és leíró jellegű legyen. Ugyanez áll a tudós személyére is: Weber azért „tudósabb" tudós, azért szakmaibb, mert akadémiai közegben dolgozott, ami valamiképpen elfogulatlanabb, „normálisabb" pozíciónak számít, mint a munkásotthonokban agitáló „aktivista" Marxé, aki vállaltalan pártos tevékenységet folytatott.

A gyakorlatban ez persze egyáltalán nincs így, amit Éber maga is megerősít akkor, amikor megjegyzi, hogy a „réteg" fogalmát lényegében ideológiai megfontolással vezették be a szociológiába az „osztály" helyett.

Arról nem is beszélve, hogy amit Karl Marx képviselt, az a legkevésbé sem érthető meg a hagyományos tudományosság kulturális-ideológiai – mert alapvetően erről van itt szó – kritériumai felől. Marx teljesen másfajta infrastruktúrában dolgozott, más minőségű tevékenységet folytatott, mint Weber vagy akár a korabeli, illetve a

* Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2019.

mai társadalomtudósok. A marxi szellemi munka tere a munkásmozgalom és a kommunisták pártja volt, ez határozta meg egész tudományosságának gyakorlatát. Marx gondolkodásának iránya és célja is a munkásmozgalom végső iránya és célja volt: a termelőeszközök magántulajdonán alapuló kapitalizmus, vagyis a burzsoázia hatalmának megdöntése, az osztálytársadalom meghaladása. Marx ellenséges volt mindazzal szemben, amit az intézményes, alapvetően céhes-polgári jellegű tudomány – az akadémiák és az egyetemek – képviseltek és képviselnek mind a mai napig. A korabeli hivatalos tudományosság figyelemre sem méltatta, ha az akadémikusokon múlott volna, minden bizonnyal ki is írják a történelemből, miközben korának legnagyobb gondolkodója volt – szerencsére nem rajtuk múlott.

Marx „politizáló tudóssá", „társadalmilag felelős értelmiségivé" is csak akkor válik, ha szalonképes, polgári tudóst faragunk belőle, és az intézményesült tudománnyal szembeni elvárásokat támasztjuk vele szemben. Így lesz belőle közgazdász, katedrafilozófus vagy szociológus is. Így lesz az elmélete pusztán kritikai, nem pedig forradalmi. Ha viszont saját maga felől vizsgáljuk, akkor egy elképesztően következetes, proletár szemszögű gondolkodót kapunk, aki összefüggő egészként vizsgálta a világot – *hogy megváltoztassa.*

Marx ugyanis éppen azt feltételezi, hogy nincsen olyan koncepció, filozófia vagy elmélet, ami kívül esne az osztálytagoltságon, és ne kapcsolódna a társadalom gazdasági alapjához, ne állna azzal valamilyen viszonyban. Ez akkor is érvényes, ha tudósunk „apolitikus", ugyanis az osztályhelyzet a termelési viszonyok (jogilag: a tulajdonviszonyok) függvénye, nem pedig az önértelmezésé és az identitásé. Ugyanígy az osztályérdek is, hiszen az nem az egyes emberből, hanem az osztályhelyzetéből, a termelésben elfoglalt pozíciójából következik.

Az embert akkor is meghatározzák társadalmi folyamatok, ha nem tud róluk vagy nem ért egyet velük. Az osztályhelyzet *objektív körülmény,* ami nem azt jelenti, hogy elmefüggetlenül létezik és úgy a külvilág része, ahogyan mondjuk egy fa az erdőben, hiszen, ha nem volnának elmék a világban, nem létezhetne emberi társadalom, így osztályok sem. Az „osztályként való önmegfogalmazás", az osztállyá szerveződés már csak a gazdasági osztályhelyzet *szubjektív* megkonstruálását, az objektív viszonyok tudati letükröződését, azaz az osztálytudat megképződését jelenti.

A társadalmi viszonyok megváltoztathatatlan természeti törvényként tűnnek föl, *de nem azok.* Az osztályok kialakultak a fejlődés egy fokán, tehát nem öröktől valók, így meg is lehet szüntetni őket. És

hogy ez mennyire így van, arra nincs is jobb bizonyíték, mint hogy az arisztokraták (feudális) osztálya a világ jelentős részén már történelem, ahogy mára gyakorlatilag megszűnt a parasztság is.

Az elmélet nem egy tudóstól független „ablak", amin keresztül az mindentől elvonatkoztatva, semlegesen szemléli a világot, hanem az ablak a szemlélődővel együtt része a közös társadalmi valóságnak – befolyásolja is azt, nem csak leírja. Egy konkrét osztálypozíciót is találunk mögötte (valamilyen helyzete van a társadalmi termelésben), ami a többi pozícióhoz képest viszonylagos, vagyis nem lehetséges pártatlan leírás sem. Minden elmélet rendelkezik gyakorlattal és implikál lehetséges cselekvési irányokat – történelmi-társadalmi horizonton a passzivitás és a „l'art pour l'art" is cselekvésnek minősül. Nemcselekvés nem létezik, az idő nem áll meg.

Ha egy elmélet osztályjellegéről akarunk tudomást szerezni, meg kell vizsgálnunk, hogy a megtermelt elmélet társadalmi szinten kinek az érdekeit szolgálja, amit az elmélet és a gazdasági alap *együttes* vizsgálatával tudunk megérteni. Az elméleteket kizárólag a konkrét történelmi kontextus és infrastruktúra viszonyában van értelme vizsgálni, amelyek keretei közt létrejönnek, különben csak az elméletek tételeivel tudunk elszámolni, nem pedig az azokat alakító mélyebb társadalmi összefüggésekkel. Ugyanez azonban ránk is vonatkozik – *nincsen metapozíció!*

Scheiring Gábor esetében például épp ez a probléma, hogy a saját meghatározottságaival nem számol el, amikor osztálykompromisszumnak tekinti a liberális demokráciát. Noha művének (*Egy demokrácia halála*, 2019) előszavában azt írja, hogy „[…] a szolidaritásom mégis azoké, akik rossz vonatra szálltak, vagy nem is tudtak jegyet venni a rendszerváltás InterCityjére. Az ő sorsuk és politikai lehetőségeik megértése tudományos és közéleti motivációm legfőbb forrása", a mű egészére vonatkoztatva ebből a szolidaritásból nem sokat kapunk, az inkább szimbolikus jellegű. Scheiring egy egész fejezetet (6.) szán a munkások élményvilágának bemutatására, a viszonya hozzájuk mégis az amerikai filmekből ismert tokenizmusra emlékeztet. A munkás ugyan jelen van a műben, de csak mint elemzendő tárgy, objektum, akinek a szempontjai empirikus adatként a szerző állításainak erősítését szolgálják, további szerepük nincs. A munkások a szó szoros értelmében eszközként jelennek meg. A munkahelyi demokrácia vagy a dolgozói tulajdon kérdései – amelyek közvetlenül érintenék őket – még csak fel sem merülnek. A demokrácia Scheiring szerint: államügy, azaz a parlamenti „elit" hatáskörébe tartozik, a választópolgár csak felhatalmaz.

Az *Egy demokrácia halála* populárisnak szánt címe ellenére mind formailag, mind tartalmilag a jelenlegi tudományos elvárásoknak megfelelően, a tudományos közösségnek készült. Utópiája a hivatalt viselő társadalomtudósé, a szakértő horizontja: politikai és gazdasági reformokra van szükség, vagyis a megfelelő emberek kellenek a megfelelő döntési (hatalmi) pozíciókba, *nem strukturális jellegű* a probléma, hanem etikai-technikai jellegű – ami nem véletlen.

A magyar szakértelmiség az oktatási rendszer és a tudományos intézmények apparátusa, ezekben szocializálódik, ezekben helyezkedik el munkatársként. Leggyakrabban ez állami intézményeket jelent, tehát a szaktudós döntően az állami bürokrácia része. Az állam adókból tartja fenn, az egzisztenciája nem függ a piaci kereslettől. Ami persze nem jelenti azt, hogy az állam ne szüntethetné meg a saját intézményeit vagy ne szimulálhatná a piac logikáját a források elosztásában. Ez azonban akkor is csak szimuláció marad, hiszen egy következő – nem piaci fundamentalista – kormányzat bármikor dönthet úgy, hogy más elvek alapján osztja el a forrásokat. Egy magántulajdonú vállalatnak viszont semmiféle kényszerítőeszköze nincsen a keresletre vonatkozóan: ha a vállalat csődbe megy, a dolgozó szükségszerűen elveszíti a megélhetését.

A hazai baloldal általános fejnehézsége, oktatásirendszer- és jólétiállam-fixációja, vagyis *funkcionális konzervativizmusa* szorosan összefügg „ideológusainak" társadalmi helyzetével. A tudományos infrastruktúra határozza meg e szereplők műveltségét (mi számít bevett tudásnak, kánonnak), megnyilvánulási formáit (tudományos referátum, szaknyelv) és az egész tudományos gyakorlatát (konferenciázás, publikálás, szerkesztés, oktatás stb.). Ez az életpraxis aztán visszaköszön a tudati oldalon is: már a kérdések és a problémafelvetések jellegét is befolyásolja, meghatározza az ágensek valósághoz való viszonyulását. Az olyan általánosabb társadalomelméleti elképzelésekről, mint például, hogy a történelemben úgynevezett „diskurzusok" váltogatják egymást – amelyek egészen véletlenül mindig filozófiai jellegűek –, nem is beszélve.

Érdemes továbbá szem előtt tartani, hogy a felsőoktatás a középosztály (kistulajdonosok, kisvállalkozók osztálya) társadalmi mobilitásának legfontosabb eszköze, nem az egyetemes tudás birodalmába vezető ködös ösvény – és a legkevésbé sem a gondolkodás egyetlen, kizárólagos színtere. (Pláne egy olyan országban, ahol eleve szégyenletesen alacsony a társadalmi mobilitás, mint nálunk.) Tudósnak lenni karriert jelent, a tudósnak pedig elemi érdeke, hogy a megszerzett

pozícióit mindenáron megtartsa, mivel ezektől függ a megélhetése és a befolyása. Végső soron ezekért dolgozik, nem pedig azért, hogy megtudja, „mi az igazság", hiszen ahhoz nincsen szükség tudományos fokozatokra vagy tanszékekre. A polgári (burzsoá) értelmiségi mindenekelőtt olyan tudást állít elő, amit a saját szakmai előmenetele szempontjából használni tud. Vagy ahogy Lenin mondta: „ha a geometria axiómái összeütközésbe kerülnének az emberek érdekeivel, minden bizonnyal cáfolnák őket." [2]

Már Scheiring könyvének központi gondolata kapcsán is felmerül a kérdés: Kinek a szemszögéből és miért osztálykompromisszum a demokrácia, kompromisszum a kompromisszum?

Scheiring Gáboréból, nem pedig valamiféle omnipotens, társadalomfelettes perspektívából. A szerzőnek tehát nyilván valamilyen célja is van azzal, hogy *másokkal ellentétben* így értelmezze a dolgot. (Nem arról van szó, hogy a tudós a semmiből előáll egy feltevéssel, amit az empirikus adatok és a deduktív következtetések aztán együttesen igazolnak, hanem arról, hogy ez a két dolog *párhuzamosan* van jelen, nem egyszerűen ok-okozati, időben egymásra következő a viszony hipotézis és konklúzió között. A valósághoz pusztán logikailag vagy adathalmozással *nem lehet eljutni.* Az adatok válogatásának módja és a kérdésfeltevés mögött is implicit, társadalmilag alakított szempontok rejlenek.)

Ellenfeleit Scheiring a könyvében és háromrészes cikksorozatában[3] is megjelöli: a liberálisok. A kettejük közti különbséget (és vele az egész kérdéskört, amin dolgozott) ideológiai síkon fogja föl. Az eddigi értelmezésekkel, paradigmákkal lényegében az a problémája, hogy liberálisok, ezzel függnek össze a diszciplináris korlátaik is. Azt feltételezi, hogy mindenekelőtt az ideológiai elköteleződések határozzák meg, hogy mit és hogyan gondolunk a világról, milyen módszerrel értelmezünk. A liberalizmus következésképpen tehát kevésbé igaz Scheiring Gábor szemében, mint az általa képviselt szociáldemokrata ideológia, máskülönben nem így írta volna meg a könyvét, hiszen értelmezhetett volna liberálisként vagy akár konzervatívként is.

Scheiring a saját – és mindenki más – pártosságát ideológiai pártosságnak tekinti, a tudat határozza meg a létet. Osztályokról, termelésről és történelmi kényszerekről itt szó sincs: a voluntarizmus az úr, az akarat és az eszmék alakítják a világot. Ha a rendszerváltás után szociáldemokrata kormányzat került volna hatalomra, az megoldást jelentett volna egy sor ma is feszítő problémára. Kérdés, hogy egyáltalán mi szükség van az osztály fogalmára egy olyan modellben, amiben nincs is szervesen helye, nem következik a premisszáiból.

Scheiring világképével ugyanis éppen azt az alapkérdést nem lehet tisztázni, hogy hogyan és miért keletkeznek az ideológiák és azoknak mi a viszonyuk az osztályokhoz, a társadalom gazdasági alapjához. Az ideológiák szférája gyakorlatilag elválik az osztályokétól, ami egy zavaros, dualista világképet eredményez.

Scheiring értelmezési keretéből ugyanígy kimarad – fel sem merülhet megoldandó problémaként – az értelmező osztályhelyzete és az ezekből fakadó sajátos viszonya magához a tárgyhoz. A szociológus megfeledkezik róla, hogy ő is tárgyának, a társadalomnak a része. Ebből kifolyólag magával a témával sem számol el objektíven, hiszen nem tekinti magát egyazon folyamatok részének, állításai kizárólag abból a pozícióból érvényesek, ahol ő van. Feltevései és következtetései csakis rá és a vele azonos meggyőződésűekre vonatkozhatnak: esetlegesek és szubjektívek. Tanulságait maga száműzi az erős vélemények csoportjába, amivel egyszersmind ideológiagyártássá minősíti a saját tevékenységét. Vitatkozni csak az értelmezési keretével lehetne (amivel persze nem lehet, mert alapvetően nem racionális elköteleződés az alapja).

Hogyan is lehetne hát általánosan véve igaza? Értve ez alatt nem valamiféle abszolút, történelmen kívüli örök igazságot, hanem az *objektív igazságot* – ha úgy tetszik, tudományos igazságot –, ami képes elszámolni a társadalmi viszonyok egészével, a következtetései más osztályhelyzetből nézve is érvényesek, hiszen rájuk is vonatkoznak. Gondoljunk csak bele: Scheiring egész – látszólag osztálysemleges – analízisét kategorikusan, ellenérvek nélkül el lehet utasítani egy másik *ideológiai* pozícióból úgy, hogy szerzőnk a saját logikájából fakadóan *nem is szólhat ellene semmit!* Tessék ugyanezt megkísérelni azzal az összefüggéssel, hogy Jeff Bezos, az Amazon tulajdonosa, amiből fakadóan gazdálkodhat a dolgozói idejével, akik azért a dolgozói, mert az ő tulajdonukban nincsen termelőeszköz! Vagy talán ez is csak egy „oksági narratíva" a sok közül, mint ahogy szerzőnk felfogja a saját munkásságát? Tehát akkor a zsidó világösszeesküvés is igaz lehet, ha kellően adatolt? Hiszen az is csak egy vélemény a „gondolatok szabad piacán"! Ha pedig nem, miért nem? Mert – egyelőre még – nem vált társadalomtudományos paradigmává, azaz nem áll mögötte intézményes (állam)hatalom? Avagy lásd még: *posztmodernizmus.*

És ami még fontosabb: el kellene fogadnunk, hogy a társadalomtudományok szakértők ideológiai frakcióinak magánügye? Hiszen nem ez következik mindebből?

Marx az egész problémaköteget egycsapásra megoldja azzal, hogy az elméleti tevékenységét tudatosan egy adott osztály szolgálatába

állítja, következetesen onnét szemléli a világot, amit fel is vállal. Ez a gyakorlat a legkevésbé sem a tudományosságát csorbítja – éppen ellenkezőleg! A társadalmi valósággal csakis egy *konkrét* perspektívából lehet elszámolni, ez a perspektíva azonban akkor is jelen van, ha nem tudunk róla, hiszen az értelmező is a társadalom része, meghatározott viszonya van a tárgyához. A pártosság mindig körülmény, valakinek a fejével mindig gondolkodunk, ami elsődlegesen nem a szubjektív ideológiai elköteleződésekkel, hanem az objektív társadalmi viszonyokkal áll összefüggésben. Scheiring Gábor értelmezhetett volna liberálisként is – de vajon egy másik termelési pozícióból volna értelme osztálykompromisszumként érteni a liberális demokráciát? Ha feltesszük, hogy a gondolkodás nem a hivatásos szakemberek esszenciális kiváltsága? Vajon ugyanúgy képzeli el a kompromisszumot és a demokráciát az is, aki egy olyan top-down, katonai jellegű struktúrában dolgozik, mint amilyen a mai nagyvállalat és az is, aki ennek a nagyvállalatnak a tulajdonosa? Vagy éppen egy olyasvalaki, akinek köze sincs ehhez a munkastruktúrához, mert mondjuk egy egyetemi professzor? Aligha.

Az ideológia a gazdasági alapra épül és visszahat rá: az ember azon az ideológiai szemüvegen keresztül értelmezi a saját helyzetét, amit történelmileg örökölt – és ami nem is feltétlenül következne az objektív helyzetéből –, és a szemüveggel együtt termeli újra az osztályhelyzetét, hacsak nem vált tudatosan és következetesen világnézeti és/vagy társadalmi pozíciót, nem történik egy nagyobb fordulat, ami megváltoztatja a szubjektív és/vagy objektív viszonyát a társadalmi termeléshez – a folyamatból azonban nem tud kiszakadni. (A kommunizmus sem a termelés, hanem az *elidegenített termelés* végét jelenti.)

Marx tisztában volt nemcsak azzal, hogy maga is történelmi-társadalmi folyamatok részese, hanem azzal is, hogy azok formálták őt mint társadalmi cselekvőt, és ez visszahat az elméleteire, amelyek aztán a megfelelő kezekben maguk is alakíthatják a világot. Mindez materialista monizmusából és dialektikus világszemléletéből következik *(dialektikus materializmus)*. Marx ugyanazokat az anyagi természetű szabályokat vonatkoztatja saját magára is, amiket az egész társadalomra, az értelmező és az értelmezett ontológialag egy szinten helyezkedik el, ezért a saját logikájából fakadóan köteles kimondani, hogy honnét értelmezi a világot. Így veti le a marxi analízis az ideologikusság fátylát, vagyis nem a relatív osztályérdekek elkendőzésére használt szellemi eszközként működik, nem önlegitimáció, hiszen

világos az értelmező helyzete, célja és viszonya a tárgyához/tárgyával. Ez a nézőpont szorosan összefügg Marx tudományos tevékenységének módjával, objektív gyakorlatával is. Marx nem lehetett akadémiai professzor és a proletariátus forradalmár gondolkodója egyszerre. Jól látszik ez már műveinek nyelvezetén és stílusán is: aki meg akarja nyerni a tömegeket, az úgy is fog írni. Aki el akar jutni a tömegekig: *csatlakozik hozzájuk*. Az exluzivitás, a „nyelvi gát", a tétnélküli, teadélutáni „végtelen diskurzus" a kiváltságosok luxusa.

Marx a proletariátusnak szánta a műveit és az ő szemszögükből, értük dolgozott. A proletár szemszög nem egyszerűen egy üres absztrakció, nem szimbolikus jellegű, hanem a társadalomban fellelhető konkrét embereket takarja – nem egy „akárki", akárki ugyanis nem létezik.

Proletár, avagy bérmunkás (pontosabban: *termelő* bérmunkás, nem menedzser) pozíció ma is létezik, ma ez a többségi osztályhelyzet. Marx kora óta csupán az életszínvonalban történt előrelépés, ám a kapitalizmus egyenlőtlen tulajdonviszonyai generációról generációra újratermelődnek, így a termelésben felvehető pozíciók, szerepek is megmaradnak. A 19–20. századi nagyipari munkásság csupán a kor kapitalista centrumának megfelelő formájú proletariátus volt. Egy korszerűsített, nem pedig tananyagnak szánt marxizmus még ma is lehet a munkásosztály elmélete és fegyvere az osztályharcban, hiszen Marx gyakorlatilag a proletár osztálytudatot szisztematizálta és fejlesztette tudománnyá *(tudományos szocializmus)*.

Ki Scheiring szubjektuma?[4]

Jegyzetek

[1] *Osztályellentétek Magyarországon (Online Közbeszélgetés)*, 2020. szeptember 28. Online: https://www.youtube.com/watch?v=lsdO-RxH0Qk (10:36-tól)

[2] Lenin: Marxizmus és revizionizmus. In Lenin: *Marx, Engels, marxizmus.* Budapest, Kossuth, 1973.

[3] A demokrácia mint osztálykompromisszum I–III. *Új Egyenlőség*, 2020. március. 24.; 2020. május 13., 2020. augusztus 2. Online: https://ujegyenloseg.hu/a-demokracia-mint-osztalykompromisszum-i-resz/; https://ujegyenloseg.hu/a-demokracia-mint-osztalykompromisszum-ii/; https://ujegyenloseg.hu/a-demokracia-mint-osztalykompromisszum-iii/

[4] Vö.: Lukács György: Mi az ortodox marxizmus? In Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető, 1971. 210–245. Még inkább: „Osztálytudat". Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető, 1971. 270–318. Ezek a szövegek minden hibájuk ellenére részletesen körbejárják a cikkben tárgyalt problémák elméleti oldalát.

Koncentrikus körök az ellenállás körül

Losoncz Alpár: *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok.* Budapest–Újvidék, Napvilág – Forum Könyvkiadó Intézet, 2020.

Losoncz Alpár vajdasági magyar filozófus, közgazdász most megjelent – *A formakereső ellenállás* című – tanulmánykötete hat korábban megjelent írás továbbgondolt, kiegészített gyűjteménye. A szövegek nagy része (az első tanulmány kivételével) eredetileg szerb nyelven íródott, jelen kötetben Kocsis Árpád, Radics Viktória és Tóth Szilárd János fordításai olvashatók.

Losoncz Alpár a filozófiai és társadalomelméleti érdeklődésű magyar olvasóközönség számára számos kötet (1988: *Hiányvonatkozások;* 1998: *Az emlékezés hermeneutikája;* 2002: *Európa-dimenziók;* 2018: *A hatalom [nélküliség] horizontja*), a 2010-es *Merleau-Ponty filozófiája* c. monográfia, valamint a *Kellék,* a *Korunk* vagy az *ExSymposion* folyóiratok szerzőjeként ismert. Losonczot ugyanakkor, egyebek mellett, több mint egy tucatnyi szerb nyelvű kötet szerzőjeként és a Kelet-Közép-Európát feszítő problémákat (dezindusztrializáció, társadalmi igazságtalanság gazdasági gyökerei, migráció) taglaló angol nyelvű kötetek szerkesztőjeként méltán tekinthetjük a térség nemzetközi szintű gondolkodójának. Losoncz szerteágazó életművének visszatérő elemei *A formakereső ellenállásban* is megjelenő kapitalizmus- és neoliberalizmus-kritika, a francia (baloldali) filozófiai hagyomány értelmezési lehetőségei, továbbá a társadalmi szerkezet radikális újragondolására irányuló vizsgálatok.

A formakereső ellenállás hat – jóllehet eltérő fókuszú – tanulmányában egy nagy vállalkozás azonosítható: az ellenállás lehetőségeinek kutatása a tőkés rend szerkezeti meghatározottságainak vizsgálatán keresztül. Az értekezések mint koncentrikus körök gyűrűznek ezen értelmezési projekt körül. A kötetben közölt „társadalomkritikai tanulmányok" műfajukat tekintve inkább – a formakeresés programjához egyébként illeszkedően – filozófiai esszéknek tekinthetők.

A filozófia, politikaelmélet és közgazdaságtan területei közötti határátlépések a műfajhoz illő sajátságok. Losoncz Alpár írásai ráadásul egy tágabb hagyományba illeszkednek, hiszen a jugoszláviai társadalomtudományban, kifejezetten pedig a vajdasági tudományosságban, jellemző, hogy a művészet, a tudomány és kritika területét szintetizáló diskurzus lenyomata az esszé. Gondoljunk csak a *Praxis* folyóiratra, az újvidéki *Poljára* vagy az *Új Symposionra* – utóbbi kettőnek Losoncz Alpár is a munkatársa volt.

Az önmagukban is teljes értékű, különféle gondolkodók és gondolati irányzatok által kijelölt pályát bejáró elemzésekről érdemes egyenként is szólni.

Az első, „A jövő az emlékezetben" címet viselő, eredetileg is magyarul írt tanulmány a modernség visszafordíthatatlanságot hirdető és nosztalgikus önreflexiót kínáló historizmusával szemben az emlékezés egy másik, az ellenálláshoz kapcsolódó formáját állítja elénk. A jövőre utaló emlékezés alapja a múlt lehetőségein keresztül nyitottá váló jelen. Az alapítás és pusztítás, kezdet és vég dualitásában felfogott modernség „saját *közvetített* kezdetére" (22. – kiemelés az eredetiben) vonatkozó emlékezetének feltárása során kulcsfontosságúnak bizonyul a francia forradalom filozófiai értelmezése, amelyet a szerző három meghatározó gondolkodó szemszögén keresztül mutat be. Immanuel Kant a forradalomra történelmi jelként tekint, amely felidézi, megmutatja, hovatovább megelőlegezi, hogy az ember a szabad okozatiság alanya lehet. A korabeli forradalmi tapasztalatokra reflektáló Hegel a forradalmi jelenséget a történelem immanens strukturáltságában fellépő szerkezeti disszonanciának tekintette, amely egyúttal az akarat szabadságának megvalósulási formája is. A forradalom tehát a történelem szerkezeti sajátosságaként szükségszerű, de ezt a szükségszerűséget az emlékezet visszatekintő működésén keresztül nyeri el. A szerző végül a forradalom talán legnagyobb teoretikusa, Karl Marx koncepcióját veszi szemügyre: itt a történelem kizárólagos értelmezési keretét jelentő forradalom elválaszthatatlan az emancipációs lehetőségeket felidéző emlékezéstől.

A második értekezés, ahogy az a címből is sejthető – „A neoliberalizáció archeológiája és genealógiája" –, a neoliberalizmus foucault-i koncepciójának analízise a kormányozhatóság *(gouvernementalité)* fogalmán keresztül. A kiindulópont a szabadság és hatalom sajátos viszonya a neoliberalizmusban mint kormányzási (hatalomgyakorlási) formában. Foucault szerint „a szabadság és a hatalom viszonya agonisztikus" (48.), vagyis nincsen egyik a másik nélkül,

a kormányozhatóság ennek a kvázi egyensúlynak egy partikuláris megvalósulási formája a neoliberalizmusban, amely a hatalomgyakorlásnak *(potestas)* egyfajta – a tudás stratégiai és instrumentális dimenzióit is érvényesítő – racionalitását kínálja. Ezt a racionalitást a szubjektumok szabadságukat érvényesítve elfogadhatják (bensővé tehetik és önmagukat is eszerint irányíthatják) vagy kritizálhatják az alapelvek, a megvalósulás, esetleg az eszközök tekintetében. A szabadság és a szabadságvesztettség e finom egyensúlyi helyzetében, ahogy Losoncz rávilágít: „[a] modern szubjektum genealógiája nem más, mint az önmagaság és a kormányozhatóság *kölcsönös* determinációjának kritikai elemzése" (70. – kiemelés az eredetiben). A neoliberális racionalitás kereteibe nem illeszkedő szubjektum egyszerűen kitaszítottá, integrálhatatlanná válik – Foucault erre nem is dolgoz ki transzformációs lehetőségeket.

Úgy tűnik, hogy a neoliberalizmus archeológiai elemzése kapcsán Foucault sokkal alaposabb munkát végez: rámutat a „két lényeges forrásra", nevezetesen a német ordoliberalizmusra és a chicagói iskolára, és részletesen levezeti, hogyan piacosodik el az állam a hatalomgyakorlás legitimációjának monetáris megalapozásával (szuverenitás), valamint a vállalkozói szubjektumot artikuláló racionalitás révén. Ennek megfelelően a kormányozhatóság a gazdasági kalkuláció normalizációját implikálja egy olyan valóságban, ahol az igazság indikátora, fokmérője a piac. Úgy tűnik tehát, hogy a kormányozhatósági keretben a piac az igazság helyét foglalja el, vagyis ahogy Losoncz fogalmaz: „Foucault itt a hatalompozitivizmus útjára tévedt" (87.).

Ezen a ponton jutunk el Losoncz kritikai vállalkozásához, a kormányozhatóság kreatív továbbírásának kísérletéhez. Az első nekifutást Agamben felől teszi, és a Homo Sacer-projekt második sorozatának negyedik részében *(The Kingdom and the Glory: For a Theological Genealogy of Economy and Government)* foglalt politikai teológiai megközelítésből indul ki. A kormányozhatóság mint a tulajdonképpeni politikai működés, a hatalomgyakorlás operacionalizálása Agambennél is központi jelentőségű. Agamben a kormányozhatóság genealógiájával eljut a „teológiai forrásból megszülető modern ökonómia metakeretéig" (94.), amelyben egy liberális-demokratikus gondviseléssel társult gazdaság rajzolódik ki, a gazdaság ezen elgondolása azonban érzéketlen marad a történelmi diszkontinuitásokra, a termelésben tapasztalható hatalmi viszonyokra és még egy sor, Foucault szempontjából fontos kritikai mozzanatra.

Második nekifutásra a szerző Foucault-val lép fel Foucault ellen. Itt Losoncz a kormányozhatóság problémaköréből az ókori etika foucault-i analízisében kibontakozó szubjektumközpontú szabadság/ellenállás filozófia tanulmányozásával próbál kilépni. A kései Foucault *„konkréttá teszi a szabadságot"* (105. – kiemelés az eredetiben), praxisként határozza meg, amelynek gyakorlása feltételez egy ellenhatalmat, és ezzel együtt a rend alól való felszabadulás lehetőségét *(potentia),* vagyis az ellenállást. Ennek a praxisnak az alapja a jelen megváltoztathatóságának lehetősége a múlt potencialitásai alapján. Ugyan nincs egyértelmű kapcsolat Foucault neoliberalizmusról szóló megbénító elemzései és a Losoncz által megidézett foucault-i szabadságpraxis között, és ez utóbbi voltaképp mellőz bármiféle normatív aspektust az ellenállásra vonatkozóan, filozófiai szempontból azonban mégis érdekes a két Foucault összeolvasása. A köteten belül ez a tanulmány tekinthető Losoncz Alpár legelmélyültebb elemzésének.

A következő, „Az immanencia politizációja; politizáció az immanencia révén" című esszé az ontológia felől közelít a politika és a társadalomkritika területéhez. Az értekezés arra tesz kísérletet, hogy a posztstrukturalista alapvetésnek számító tételt, vagyis ontológia és politika elválaszthatatlan kapcsolatát vizsgálja Deleuze-nél. Losoncz első lépésben Deleuze immanenciafilozófiáját járja körül. A szerző értelmezésében Deleuze a valóságot, a végtelen szubsztanciát, a világfolyam véletlenszerű mozgását egy szubjektum előtti területként azonosítja. A szubjektum itt az ontológiai szempontból egységes valóság szingularizálódása, és mint ilyennek lehetőségei a világfolyam aleatóriájának felismeréséig terjednek. Deleuze kései írásaiban azonban a valóság immanenciája és a szubjektum élete közötti összefüggés etikai-politikai dimenziója kerül előtérbe: az élet a tárggyá tevő hatalommal *(potestas)* szembeni ellenállás, a szubjektumon keresztül – külső vonatkozás nélkül – megnyilvánuló hatalom *(potentia).* Adódik a kérdés: miért alávetett hát a szubjektum? Deleuze válasza, hogy az immanencia aspektusaként meghatározható a cselekvések hajtóerejeként működő vágy miatt. A vágy és az ellenállás tehát az élet etikai és politikai dimenziói.

Második lépésben Losoncz a deleuze-i geofilozófián keresztül jut el az immanens kapitalizmus elemzéséig. A társadalmi-történeti kontextushoz kapcsolható kontingens folyamatok eredményeként azonosítható kapitalizmus „univerzális-ontológiai lehetőséggé vált" (144.). Mint ilyen, „megszelídített" (155.) immanenciaként nyilvánul meg a szubjektumokban. A kapitalista immanencia relatív, hiszen

önmagán kívüli célja van, amely az elvont gazdaságban azonosítható, „amelyben a munka és a pénz absztrakciója uralkodik" (150.), továbbá nem jellemző rá az aleatória formai „üressége", hiszen tele van saját magát affirmáló képekkel.

A hatalomgyakorlás *(potestas)* a kapitalizmusban Deleuze szerint nem a fegyelmezésen (Foucault), hanem az ellenőrzésen keresztül történik. A szerző rávilágít, hogy a kapitalizmus elemzésével Deleuze annak egyfajta akadályát igyekszik létrehozni. Antikapitalista programjában a kapitalizmus által meghódított immanencia radikalizálását tűzi ki célul, tranzitív politikát hirdetve a tőkével szemben, az ellenállás lehetőségét „a személytelenség szférájába emelt kreativitás" (157.) forradalmi alakzatában határozza meg.

Az itt csak röviden és töredékesen rekonstruált gondolatmenetet helyenként, a fogalmak szabadosabb használata miatt, nehéz követni – a fejtegetés időnként az ezoterikusság felé tendál, azzal például, hogy nagyobb fogalmi apparátust mozgósít, mint amit a téma kapcsán ki tud fejteni. Ugyanakkor az esszé vonatkozási pontul szolgálhat mind a politikai ontológiával, mind a Deleuze filozófiájával foglalkozók számára.

A kötet negyedik értekezése, „A radikális szembeszegülés két stratégiája: Rousseau és Marx" a két szerző társadalomkritikájának összehasonlító elemzése. A szerző Rousseau központi fogalmából, a népakarat szuverenitásából indul ki, amelyet úgy határozhatunk meg, mint az egyén elköteleződését (szerződését) a „közös szellemi és erkölcsi testtel" (174.). A társadalmiasulás Rousseau-nál kritikai konstelláció. Rousseau a fennálló társadalmat kritikával illeti, minthogy abban a tudás a társadalmi aszimmetria fönntartója, a „civilizált társadalom" csak saját veszteseinek termelésével működőképes. A bűnösség társadalmilag konstruált jelentésrendszer, ennek keretében jelenik meg a „rossz" is, a társadalmi létezés tehát nem kiteljesíti, hanem pervertálja az embert. Ennek megfelelően úgy tűnik: időnként a kilépés, a magányos reflexió terapeutikus hatású lehet.

Losoncz értelmezésében a politika Rousseau-nál a társadalmi béklyó szétfeszítéseként értelmezendő, tehát az egyenlőtlenségeket leképező képviseleti rendszer alkalmatlan a népakarat kifejezésére, ehelyett radikális szembeszegülésre, közvetlen részvételre van szükség az oligarchisztikus képviselettel szemben.

Marx ugyan más irányból közelít a társadalom felé, de hasonló egyenlőtlenségeket azonosít. Arra jut, hogy a tőkés termelési mód által meghatározott társadalomban ugyan a polgári jogrendszer által

biztosított jogok állnak egymással szemben, de ezek között az erőszak dönt. A tőkés termelési mód nem függetleníthető a munkaszférában megjelenő hierarchiától. A kapitalista társadalomban megfigyelhető aszimmetria neve Marxnál: kizsákmányolás. Marx azonban bizonyos szempontból optimistább Rousseau-nál, mert úgy gondolja, hogy mivel a tőkés termelési mód kategóriái történetiek, így végső soron felszámolhatók, tehát a társadalom mint kritikai kategória terepe lehet egy átfogóbb forradalomnak. Bár Losoncz részletes elemzése több közös vonatkozási pontra is kitér, mint például az elidegenedés gondolata (Rousseau-nál a „civilizált ember" rabsága) vagy az Adam Smith társadalmi-gazdasági kompenzációjával (*homo compensator,* láthatatlan kéz) szemben meghatározható radikális nézetek a társadalmi szerveződéssel kapcsolatban, az ellenállás kapcsán azonban külön utakat azonosít a két szerzőnél.

Míg Rousseau a népakarat megnyilvánulásának lehetőségét a kollektív autenticitásban (az érvényes igénnyel történő társadalmi fellépés), vagyis a közvetlen részvételben és önreprezentációban látja, addig Marx stratégiája a tőkés termelési mód forradalmi meghaladásában, az emberi létezés szerkezetét megrengető forradalomban határozható meg. Nem meglepő (ilyen szempontból) a szerző megállapítása, hogy a radikalizmus lehetőségeit kutató (posztmarxista) baloldal inkább Rousseau felé tendál az ellenállás kérdésében.

A következő, „Lelkiismeret és engedelmesség" című tanulmány egyrészt a lelkiismeretet mint a pervertált hatalom elleni fellépés alapját, másrészt az engedelmesség lelkiismereti vonatkozásait veszi szemügyre. Ez utóbbi kapcsán a modernség reprezentatív lehetőségei a következők: „privát lelkiismeret a kiterjesztett szubjektív jog által övezett világban *versus* kollektív-egalitárius politikai együttlétbe belefüggesztett lelkiismeret" (262.). Mindkét esetben a lelkiismeret a tartalmi referenciával nem rendelkező felhívó-parancsoló jellegű törvény formáját veszi magára. A tanulmány kiemelkedő kritikai mozzanata az, hogy (Judith Butler nyomán) a szerző Althussernek a szubjektumról szóló interpellációelméletébe bevezeti a lelkiismeret fogalmát, amely központi jelentőségű az individuum szubjektummá formálódásában. Szintúgy figyelmet érdemel, egyedi és gondolkodásra késztet. Kiemelt figyelmet érdemel az egyik szövegvégi exkurzus is, amely a lelkiismeret és demokrácia kapcsolatát vizsgálja a kései Foucault *parrhészia*-fogalmának viszonylatában.

A kötet utolsó, „Tőke, válság: homeopátia?" című fejezetének programja a válság helyiértékének újragondolása a kritikai elméletben.

A kiindulópont az a Negri és Hardt nyomán elhíresült megállapítás, miszerint a válság a modernitás inherens tapasztalata, „szerkezeti-immanens tendenciák és ellentmondások erőszakos robbanása" (314.). Negriék a válság két aspektusát határozzák meg: az objektív, a gazdasági materialitásokat érintő mozzanatok funkcionálisak, míg a szubjektív, termelőerőket érintő mozzanatok radikálisan diszfunkcionálisak a tőke szempontjából.

Losoncz ezt az elképzelést részben elveti, szerinte a válság nem tekinthető funkcionálisnak, a tőke szempontjából még objektív mozzanatai tekintetében sem. Érvelésében Marx válságelméletéhez fordul, miszerint a válság a tőke működésének immanens sajátossága, azonban az ezt kiváltó ellentmondások (erőszak, kizsákmányolás, eredeti tőkefelhalmozás) dialektikus módon érvényesülnek. A dialektikus megközelítésben a válság szubjektív és objektív dimenzióinak megkülönböztetése helyett az objektivitásban rejlő belső törések, szakadások kritikai potenciálja kerül előtérbe. Az ilyen irányú elemzés tanulsága az, hogy az ellenállás egyetlen lehetősége a tőke folytonos alakváltásainak kontingenciájában a filozófiai horizontra emelkedett ellenszubjektivitás elfoglalása. Az ellenállás gyakorlati meghatározása kapcsán a szerző lehetőségként ugyan megidézi Slavoj Žižek reflektált kvietizmusát, azonban az aszketikus hallgatásba burkolózás számára nem tűnik elégségesnek, így az ellenállás továbbra is keresi formáját.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Losoncz Alpár legújabb kötete a kapitalizmus és a vele szembeni ellenállás lehetőségeit széles társadalomkritikai-filozófiai palettán elemzi, továbbá számos olyan szakirodalmat von be a vizsgálódásba, amely eddig a magyar nyelvű társadalomtudomány perifériáján maradt.

A kötet fent tárgyalt érdemei mellett azonban meg kell említeni, hogy a szöveg stilisztikailag helyenként nehézkes, a fordítás több alkalommal sem adja vissza a terminológiát, például az olyan, a magyar tudományos diskurzusban bevett fogalmak, mint a financializáció vagy az exoterikus következetesen idegen alakban („finanszializáció", „egzoterikus") köszönnek vissza a kötet lapjain. Továbbá felmerül egy súlyos kötetszerkesztési probléma is: a (néhol hiányos) hivatkozások többször olyan formában szerepelnek a lábjegyzetben, amelyet egy bibliográfia szokott feloldani, azonban irodalomlistát sem az egyes fejezetek, sem a kötet végén nem találunk.

Megjelent!

KRAUSZ TAMÁS

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS EMLÉKEZETPOLITIKA

Ruszisztikai Könyvek XLIX.
Russica Pannonicana

Kapható a Bookline.hu webáruházban, illetve közvetlenül megrendelhető az eszmelet2017@gmail.com címen.

In remembrance of Győző Lugosi. *(1952–2021)* 5

Socialism

László Tütő: **Was "actually existing socialism" capitalism?**
The article analyzes the character of "actually existing socialism" and it interrogates the question of whether it can be described with the term of capitalism. There were two factors, which historically determined the system: the economic and cultural backwardness and an anti-capitalist ideological tradition of the movement. One can detect significant similarities between the functioning of "actually existing socialism" and the welfare (consumer) capitalism but in spite of this fact, the terms of capitalism are not suitable (not sufficient) for the explanation and indication of the functioning of "actually existing socialism". This social form thus cannot be described as a variant of capitalism, it is not justified to call it state capitalism 9

György Wiener: **The global historical conditions of socialism**
The failure of the European, early socialisms does not refute but, paradoxically reinforces the scientific validity of the materialist historical concept. How? Most comprehensively because a not-early, rough and not-localized breakthrough involves the presence of the preconditions of the new mode of production as described in the *Grundrisse*. Namely that the capitalist mode of production would survive itself. The paper argues that this can be checked through the decreasing tendency of the rate of profit and the empirical testing of the long wave theory 26

Retort

Péter Szigeti: **Comments on Marxist achievements: TGM and György Wiener**
The paper comments on two significant works of the representatives of Hungarian Marxism, who both have an outstanding theoretical background. Albeit we speak of two different genres, both the article of György Wiener and the collection of essays of TGM (which contains the best of the 20-year-old work of the author) also tackles some similar issues. Both interpret the questions of the debate of "actually existing socialism" versus state capitalism, the evaluation of the experiences of these systems and the conditions that are necessary for the overcoming of capitalism. It is worth following, where these debates lead the two authors. Productive conclusions can be drawn 61

Tamás Krausz: **The Anti-thesis of TGM**
In this short paper the author formulates some critical observations regarding the newly published collection of essays entitled *Antithesis* of TGM, while he recognizes the excellent, individual style of TGM, his thorough knowledge of the philosophy of history and the relevant literature. The major points of the political and theoretical debate are not new. How can we conceive "actually existing socialism" as a historical social form? Is it state socialism or state capitalism? But we do not speak only about the past but also about the problems of the present and future: anti-capitalist, revolutionary action or moralization without action? Tamás Krausz and TGM give different answers to these controversial historical questions 78

History

Richárd Zima: **The politics of memory of state socialism and 1956 in the Orbán regime**
After two decades, 2010 was a significant turning point from the regime change era politics of memory in Hungary. The historical narrative formed by the regime change and used in the following two decades, despite its essential ambivalence regarding the state socialist period, was changed fundamentally by the Orbán-regime. The historical approach of the 1956 uprising as a cornerstone of political legitimacy became insignificant in the first years of the second Orbán government. This study aims to analyze the causes and events of this shift in politics of memory, presenting the acts of memory politics since the regime change as a process 91

Marcello Musto: **The Paris Commune, the possible alternative**
Under the Paris Commune, the construction of a new political regime has started, which transformed the public sphere from the terrain of a small number of elite and professionals into the field of activity of the working people. Public activity was centered on the execution of social reforms, which aimed at the solution of the most urgent problems of the subjected people. The history of the Commune shows that a society based on the unity of the democratic associations is not a mere utopia but at the same time it demonstrates the problems that should be overcome for the creation of this social-economic regime 113

In memoriam

The bibliography of the work of Győző Lugosi, 1979–2021 122

Győző Lugosi: **Sects, cults, new religious movements …** 126

Faces

Ágnes Gagyi: **The monopoly of knowledge and the leftist idealism.** *Foreword to the article of Barbara and John Ehrenreich entitled* "The New Left. A Case Study in Professional-Managerial Class Radicalism."
This article is a foreword to the Hungarian translation of the study of John and Barbara Ehrenreich entitled *The New Left.* In this paper, the two Ehrenreichs

analyze the political potential of the middle class of the USA, which was formed after World War II, with a focus on the middle-class new left, which constituted a radicalizing force at the end of the 1960s. The professional-managerial class concept of Ehrenreichs and their comments on the limits of the leftism of the middle class have reappeared in the debates about the middle-class Western left, which have unfolded after 2008 138

Barbara Ehrenreich – John Ehrenreich: **The New Left.** *A Case Study in Professional-Managerial Class Radicalism.*
American authors examine the rise and fall of the New Left in the United States in the 1960s and 1970s. Linked to their study published in the previous issue, the different trends and eras of left-wing radical movements are also examined in the following pages in the context of the class basis of these movements, the professional-managerial class. According to their original analysis the main reason for the failure of the New Left was that this political movement was in open conflict with the class interests of its class of origin, the PMC. When they look for a way out at the end of their writing, they want to contribute to the building of a truly broad-based anti-capitalist movement based on the bitter experiences of the New Left, learning from it 152

Interview

Moscow has been humiliated by her allies. *A conversation between Igor Dmitrov and Viktor Alksnis* 174

Bookmark

József Zdenyák: **Whose class compromise?** *Comments on the book of Gábor Scheiring entitled* Egy demokrácia halála [The death of a democracy] 191

Kinga Soós: **Concentrical circles around the resistance.** Alpár Losoncz: *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok.* [The resistance, which is searching for its form. Social critical studies.] Budapest–Újvidék, Napvilág – Forum Könyvkiadó Intézet, 2020 199

Cover: Voting in the referendum on the preservation of the USSR, March 17th, 1991.

130. szám (2021. nyár)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Antal Attila (főszerkesztő), György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós.

Olvasószerkesztők: György László és Lugosi Győző.

A szerkesztőség elérhetőségei:
Telefon: +36 (30) 613 4974; e-mail: eszmelet2017@gmail.com
Honlap: http://eszmelet.hu/home/

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest
Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány
Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:
Szalai László
Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com
Előfizetés könyvtárak számára:
Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):
1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €
IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000
Swift: OKHB HUHB
K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):
1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft
Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.
Csekkszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000